

CAMBRIDGE, MASS.

(Bo) Indk 2121

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1203.

भाट्टादीपिका ।

BHĀTTĀ DĪPIKĀ

A WORK

BELONGING TO THE PŪRVVA MIMĀMSĀ SCHOOL OF
HINDU PHILOSOPHY

BY

KHĀNDA DEVA

EDITED BY
MAHĀMĀHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA.
VOL. II, FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1909.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W.,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	1	4
*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	1	14
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 3-14 @ /10/ each	7	8
Aitareya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
Aitareyaloacana	2	0
*Anu Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Aphorisms of Sāndilya (English), Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Āśṭāśāsrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Ātharvāṇi Upanishad, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	0	10
Açyavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalata, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesi-saga, Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Bālam Bhattī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	1	14
Baudhāyanā Srānta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ each	2	8
*Bhāmatī, Fasc. 4-8 @ /10/ each	3	2
Bhāṭṭā Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Brahma Sūtra, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
Brhaddevatā, Fasc. I-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatara of Ķāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Qatadūṣanī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Qatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7, @ 1/4/ each	1	4
Qlokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	8	12
*Qrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 9-17 @ /10/ each	5	10
Ditto Qāñkhāyanā, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Qri Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālaśāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Ditto Acārasāra, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Gobhilīya Grhya Sūtra, Fasc. 4-12 @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	4	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
*Lalitavistara, Fasc. 3-6 @ /10/ each	2	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradipodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12; Vol. III, Fasc. 1-8 @ /10/ each	18	8
Manuṭīkā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0

भादृदीपिका ।

उत्तरपटकम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अतिप्रमाणवात् ॥ एवं साधिकारे उपदेशेऽवगतेऽधुमा तद-
धीनषिद्धिरतिदेशो निष्ठयते । अतिदेशोनाम, यः पदार्थ-
यादृशोपकारदारा यदङ्गलेनावधारितस्तस्य पदार्थस्य तत्समन्वि-
तेन रूपेण तादृशोपकारदारैवान्याङ्गताबोधकं प्रमाणम् । भवति
हि प्रकृतिवद्विज्ञातिः कर्त्तव्येतेवमादिवाक्यं प्रवाजादिपदार्थानां
चादृशोपकारदारा आग्नेयादृशङ्गलेनावधारितानामाग्नेयादिसमन्वितेन
रूपेण तादृशोपकारदारा सौर्यादृशङ्गलबोधकम् । एतद्वाच्चाणान्येव पञ्च
इवौवीत्यपि च तदौयाच्चाणवत्त्वज्ञापनदारा तदौयधर्माणां चाच्च-
सार्थभूतानामुक्तरौत्यैव विज्ञात्यङ्गलबोधकम् । मासमेकमग्निहोच-
मित्यग्निहोचनामापि तदौयधर्मवत्त्वज्ञाच्छया गौच्छैव चोक्तविधाङ्ग-
लबोधकम् । एवं स्वामापत्यतिर्देशे आश्रयतो धर्मातिदेशेऽपि च
स्वच्छसमन्वयो बोध्यः ।

अत च दर्शपूर्णमाशादीनां खर्गादृशङ्गलेनावधारितानां तेजैव
दारेण पापचयादृशताबोधके यावज्जीवादिवाक्येऽतिप्रसङ्गवारकाच
तत्समन्वितरूपेणेति विशेषणम् । न हि दर्शादेः खर्गसमन्वितेन
रूपेण पापचयार्थता । प्रमाणभावात् । अपि तु दर्शतादिनैव ।

प्रकृते तु प्रथाजादीनामाग्नेयेतिकर्तव्यतालेनैवानुगमात्तदेव विष्णुति-
सम्भवितावच्छेदकम् । पुरोडाशकपात्तादेष्य पुरोडाशसम्भविते-
नावधारितस्य तेनैव रूपेण तुषोपवापाङ्गत्वात्तद्वोधकवाक्येऽति-
प्रसङ्गवारणाय ताहृशोपकारद्वारेति विशेषणम् । पुरोडाशे अधि-
करण्लेन तुषोपवापे करण्लेनेति* तच दारभेदात् । केचित्तु
साहृष्टकस्पितवाक्यत्वमतिदेशलभित्याङ्गः । तदतिदेशान्तरेष्वयाप-
कलादुपेच्छितम् ।

अतिदेशनिरूपणोपोद्वात्लेन चेदं निरूप्यते । किं प्रथाजा-
दीनासुपदेशेन प्रकृतिमाचार्थत्वसुत प्रकृतिविष्णुतिसाधारण्यमिति ।
साधारण्ये हि अतिदेशवैयर्थ्यमित्युपोद्वातता । तच यद्यपि प्रथा-
जादिषु आग्नेयादिमात्रविषयकप्रकरणादेविशेषविषयत्वं, तथापि
तत्कस्यस्य वाक्यस्य प्रथाजादिभिर्यजेतेत्यताहृशस्यैव कल्पनं, न तु
प्रथाजादिभिराग्नेयादिः कार्यं इति । आग्नेयादिभिरेनानेकवाक्य-
कल्पनापत्तेः । नापि दर्शपूर्णमासौ कार्याविति । तथाले तु उहेष्व-
वाक्यकस्य विधिवाचकस्य पदद्वयस्य च कल्पनापत्तेः । तच च
यागत्वस्यैवोहेष्वतावच्छेदकत्वात्सर्वार्थत्वमित्यहित्तिः ।

न हि तच प्रथाजादिविशिष्टागकरणकप्रकृतभावनाविधिर्यज-
विशिष्टक्यविधिवत्प्रथाजादीनां प्रकृतभावनायामेवान्यथात्पार्षिका-
च्छेऽपि प्रकृतयाग एवान्यथ इत्याग्नेत । भावनानां द्रूत्यन्ति-
वाक्यादेव प्राप्तत्वात् विशिष्टविधाग्नेत । उत्पन्निवाक्येव तु

* पुरोडाशे स्वप्रयोजकौभूतरूपाधिकरण्लेन तुषोपवापे स्वाप्रयो-
जकौभूतोपवापकरण्लेनेति,—इति सो० एुल्लके याठः ।

प्रथाजादिवैशिष्ठं भिन्नवाक्यवादेवासभवि । न हि तत्त्वदाक्षार्थ-
बोधवेक्षायामनन्वितस्य प्रथाजादेवाक्षैकवाक्यतावेक्षायामन्वयसभवः ।
यज्ञदुर्बलितस्य विधेरैकहस्यैकग्राह्वद्वोधजनकत्वमिति नियमात् ।
अतो न प्रथाजादीना प्रहृतिमाचगामित्वम् ।

अथवा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्खर्गकामो अनेतेति वाक्यं न स्खर्ग-
सम्बन्धपरम् । सार्वकाम्यवाक्येनैव प्राप्तेः । अपि तु समिदादि-
वाक्षैकवाक्यतया वागोहेश्चेन प्रथाजादिविधिपरम् । अतस्य तत्त्व-
वागलक्ष्येनैवेष्टतावच्छेदकत्वात्पर्यार्थता ।

न च तत्त्वदर्शपूर्णमासपदं उद्देश्यविशेषणं उद्देश्यसमर्पकमेव
वाऽक्षिति अकृतम् । विशिष्टोहेश्च वाक्यमेदापन्नेः । धातोऽहेश्च-
परले सम्भवति उपपदस्याऽन्यायलाभ । अतस्य तत्त्वदर्शपूर्णमासपदं
स्ख्या कालपरमेव सत्सर्वयागेषु य इत्येति वाक्यप्राप्तकालानुवाद-
कम् । अधिकरणस्यापि करणलाभं इतीया । तथा स्खर्गकामपदं
सावयुत्यानुवादः । सर्वथा सर्वधर्माणां सर्वफलवद्यर्थत्वसुपृष्ठेनैवेति
न क्षिदितिदेशः । एवं च समानमितरत् श्वेतेत्याश्रयानुवाद एव ।
अग्निहोत्रमित्यादि नामापि चिंहो देवदत्त इतिवस्त्रिद्वाषुड्यां
तत्प्रस्त्रन्यायमेव वाऽदायानुवादकमिति प्राप्ते ।

यद्यपि यागानुवादेन धर्मविधिस्थापापि अनुवादस्य सति
सम्भवे सक्षिप्तिगामित्वनियमाद्वौहिभिर्यजेतेतिवप्रहृतिमाचगामि-
त्वम् । विशेषतस्य नवमाचन्यायेन यागस्त्रहपे आनर्धकाशदपूर्व-
साधनत्वस्त्रार्थमपि प्रकरणानुप्रवेशः ।

वस्तुतस्यत्पञ्चिवाक्येभ्याकाङ्क्षावलेष्टसामान्यस्य भाष्यत्वकस्यन्

वदितिर्त्यतासामान्यसापीत्वमिति पदकस्यनथाऽन्यथस्त्रीकारात्मगादिवाक्यवच्च प्रथाकादिवाक्यानां विशेषमर्पकतया तद्देव वाक्यैवाक्यतोपपत्तेरंश्चच्चविशिष्टविज्ञातीत्वभावनाथा एव विधानात्यार्थिकान्वये च प्रलृत एव तद्वावनाकरण्णीभूते यागेऽनुयाइकत्वकस्यनाम सर्वार्थमौपदेशिकम् । उत्पत्तिवाक्ये इतिर्त्यतासामान्यान्यान्याच न बहुदुर्बरितस्य विरूपानेकबोधजनकता । वाक्यैवाक्यताजन्यबोधस्तु न अतगाव्यद्वोध इति न बहुपनानाबोधजनकत्वमयेकस्य । अतः पारिष्ठवकत्वाभावादधर्मकाणामैक्षाग्रादीनां धर्मकाङ्क्षायामतिदेशसिद्धिः ।

यस्मु मूले अतिदेशसिद्धिर्वार्त्यं च विप्रयुक्तलं वा धर्माणां अपूर्वप्रयुक्तलं वेति चिन्मानरं क्षतं, तस्य विप्रयुक्तलेऽपि प्रलृतविप्रयुक्तलोपपत्तेरितरथाऽपूर्वप्रयुक्तलेऽपि तद्वापत्तेर्गावमिकेन पौनहस्त्वापत्तेस्त्रोपेचितम् । च चातिदेशोद्दिविधोवचनातिदेशोनामातिदेशस्त्रेति । आश्चोऽपि प्रत्यच्चवचनातिदेशोऽनुभितवचनातिदेशस्त्रेति । अनुभितवचनातिदेशोऽपि चिविधः । शादृश्कस्थितवचनातिदेशः । स्थानापत्तिकस्थितवचनातिदेशः । आश्रयोपस्थितिकस्थितवचनातिदेशस्त्रेति ॥ ७ ॥ १ ॥ १ ॥ ० ॥

समान ॥ तत्र प्रत्यच्चवचनातिदेशो निरूप्यते । इषुर्नामैकाहो-
ष्टोतिष्ठोमविकारः । तत्र प्राहते साक्षि वषट्कारणिधनमात्रात्म ।
प्राहतविष्टुनौ च इत्याकारलं, स्तोत्रे प्राहते सप्ताहात्मं साम । ततः
समानमितरच्छ्वेनेनेति अतम् । तस्मिन्नुवाद उत्तातिदेशविधि-
रितिचिन्मानाम् । इतरञ्चद्य समिहितवचनत्वेन स्तोत्रे प्रसिद्धता-

आत्म अवचिहितस्थेनवैशेषिकधर्मवाचित्वम् । तेषामसचिहितत्वात् । अपि तु चे ज्ञोनिष्टोमातिदेशेन सचिहितासत्परत्वमेव । तेषां च शेनेऽप्यतिदेशप्राप्त्वेन शेनसादृशोपपत्तेरनुवाद एवाधिनिति न शेनवैशेषिकाणां वचनातिदेश इति प्राप्ते ।

इतरशब्दस्य सचिहितवाचित्वत्युर्वोक्तेरतसदृशवाचित्वमपि स्वोक्तिष्ठाम् । चैचमैचयोः कम्बलकौशेये देवे इतरहिष्णुमित्यादेतत्त्वं सचिहितपूर्वोक्तेरतसदृशवस्त्रादेरेव प्रतीतेः । अतस्य वार्तिक-कारीया पूर्वोक्तसादृशस्य अवाच्यत्वोक्तिरपेक्षणीयैव । ततस्य अत्प्रसिद्धितं प्राकृतं, न तत्युर्वोक्तसदृशम् । अप्राकृतानां सप्ताहादीनां पूर्वोक्तत्वात् । यस्य सदृशं शेनवैशिष्टिकं अप्राकृतत्वसाधर्म्मत् न तस्मचिहितम् । ततस्यावस्थावहेये अन्यतरस्मिन्द्वयमार्थवस्त्राय सचिहितं हित्वा सादृशपरिपथेण शेनवैशेषिकाणामेव इतरशब्देन गद्यम् । न द्व्यन्यथा विध्यतराशेषभूतस्थानुवादस्यार्थवस्त्रं सम्भवति ।

ततस्य शेनसादृशवस्थत्युर्वोक्तवदृशं पूर्वोक्तभित्तं, तदिष्वौ कुर्यादितिवाक्यार्थः । शेनसादृशं च शेननिष्ठाङ्गुष्ठचिहितधर्मसमानजातीयधर्मवस्त्रम् । भवति हि शेननिष्ठाङ्गानां कण्ठकवितोदनादीनां चे धर्माः कण्ठकवितोदनलादयस्तस्मान्जातीयास्त एव तदन्तं कण्ठकवितोदनादौ । अतएव शेनपदं शेनाङ्गपरम् । न तु यथाश्रुतम् । न हि शेनप्रतियोगिकं सादृशं कण्ठकवितोदनादौ सम्भवति । अतस्य फलातः शेनधर्मा एव पूर्वोक्तसदृशः पूर्वोक्तभित्ताय कार्या इति पर्यवसितोऽर्थः । पूर्वोक्तसादृशं साप्राकृतवेन प्राकृताङ्गुष्ठस्मित्यविहितवेन वा । तेन शेने चे अपूर्वाधर्माः कण्ठक-

वितोदनादयस्त इहाष्टतिदिष्टके । ये वा शेने प्राह्णताङ्गानुवादेन
विहिता सोहितोऽश्लीषादयस्त एवातिदिष्टके ।

बत्समिन् पचे नैतेवामेव लियम इति तत्त्वरत्नोक्तं, तदवा-
न्नरसादृश्यत्यागे प्रमाणाभावादुपेचितम् । अस्मिंस्य पचे इपु-
यागोहेशेनानेकपदार्थविधानायोगात्पददेवेन लक्षणया शेनीषप्राह्ण-
ताङ्गसम्बन्धिविकारमात्त्वेषुहेशेन विधानम् । यदा इतरपदे शक्ति-
वितत्यागे प्रमाणाभावात्प्राह्णताङ्गानामपि सोहेश्चतत्वा पूर्वमुक्तस्ता-
त्पूर्वीक्षप्राह्णताङ्गभिज्ञतस्तु ग्रप्राह्णताङ्गान्नराणामेवेतरपदेन* यह-
म् । तेवामतिदेशेन शक्तिवितत्वात् । तादृशप्राह्णताङ्गोहेशेनैव च
शेनसादृश्यविधिः ।

सादृशं चास्मिन् पचे शेनीषप्राह्णताङ्गदृच्छिधर्मसमानधर्मवस्तम् ।
स च धर्मः शेने प्राह्णताङ्गानुवादेन विहितो विकारो सोहितो-
श्लीषादिः । अतएव सादृशं न शेननिरूपितम् । अपि तु शेनीष-
प्राह्णताङ्गनिरूपितमेव । उपमानतावच्छेदकसमन्वेन शेनदृच्छि-
धर्मस्य सोहितोश्लीषादेशेनैव समन्वेन प्राह्णताङ्गेष्वभावात् । उप-
मानतावच्छेदकसमन्वेनोपमेयदृच्छित्वे एवोपमानियमात् । अतएवा-
स्मिन् पचे शेनपदं शेनीषप्राह्णताङ्गपरम् । ततश्च फलतस्तादृशधर्मा-
एव इष्वपूर्वसाधनौभूततादृशप्राह्णताङ्गोहेशेन विधीयन्ते ।

अतएव विधेयसामर्थ्यानुरोधेन शेने यो विकारो थप्राह्णताङ्गे
विहितसाम्राह्णताङ्ग एव सोऽत्र विधीयते । इतरथाप्राह्णतकार्य-

* प्राह्णताङ्गान्नराणामितरपदेन,—इति चा० पुस्तके पाठः ।

कारितापत्तेः । अतोऽस्मिन्नपि पञ्चे विवस्तिगत्या इषुसम्बन्धिले-
नैव तादृशस्त्रेनीचविकारविधिः । न चैवमस्त्रातिदेशस्य कस्तित्वा-
भावादाशुमानिकवचनातिदेशपेचया प्रावच्छेऽपि श्वेनेन समान-
मिति पददये तादृशविकारस्त्रहाया आवश्यकतासामातिदेश-
पेचया प्रावच्छे प्रमाणभावः । नामातिदेशस्त्रलेऽग्निहोत्रपदेनान-
भिहितानामेव धर्माणां स्त्रणा, वचनातिदेशे तु समानपदे-
नोक्तानामेव तादृशधर्माणां विषेयतावच्छेदकौभूतश्वेनीचप्राच्छताङ्ग-
द्वच्छिविकारत्वावच्छिविलसिद्ध्यर्थं स्त्रणेति तस्य तदपेचया प्राव-
च्छात् ॥ ३ ॥ १ ॥ २ ॥

पञ्चसत्त्वरेषु ॥ चातुर्मास्त्रेषु वैश्वदेवे पर्वणि आशानि पञ्च
इवौचि सधर्मकाणि विधाय वहनप्रथासेषु विहितानि । तेषां
च विजिगमनाविरहेण अभ्यासात्कर्मान्तरत्वम् । वहनप्रथास्त्रस्य
इविःस्त्रिधौ चैतन्नाश्राणान्येव पञ्च इवौचि चन्नाश्राणानीतराणि
इति चुतम् । इतराणि वैश्वदेविकानीत्यर्थः । अच च ब्राह्मण-
स्त्रैवातिदेशः ।

बद्धपि चान्वचोपकारस्य तत्पृष्ठभावेन पदार्थानामेव चाति-
देशो न तु पदार्थबोधकश्चाखाणां प्रयोजनाभावात्तथापीह स्त्र-
णाणां प्रमाणभावाच्चास्त्रस्त्रैवातिदेशः । न च श्रास्त्रस्त्रैवातिदेशे
तद्वोधितपदार्थानां प्राच्छतोपकारभावे उपकारान्तरकस्त्रापत्ते-
स्त्रहवाधातुपयन्तिः । श्रास्त्रस्त्रापि विजातीयोपकारजनकविजातीच-
पदार्थप्रतिपादकतया गिर्हपितरूपस्त्रैवातिदेशादुपकारान्तरकस्त्र-
नानुपपत्त्वोइवाधोपपत्तेः । वस्तुतस्मु ब्राह्मणपदेनार्थविधायकवाच्च-

स्वोक्तव्यासाचवा* दपेचित्तवाच्चाचार्थर्थस्यैवातिदेशः । अतएवातिदेश-
स्याचमपि नाशकृतम् ।

तदिह इविर्विधाचकवाक्यस्यैवे ह ग्राह्यपदेनोक्तव्यासार्थवादक-
स्यैव विधाचकलाहाकाङ्क्षाभावेन प्रधानातिदेशाभावेऽपि स्फुति-
माचस्यातिदेशो न लक्षणाम् । तेषां सख्याङ्कविधिविधेयलेन इवि-
र्विधिविधेयताभावात् । अतएव वहणप्रचाचेषु अग्निं मन्त्रस्ति
प्रसुवो भवन्ति, इत्यादिविधेऽयुपपद्यते । अन्यथाऽतिदेशादेव
प्राप्तवेन वैष्णव्यमिति प्राप्ते ।

अङ्गविधीनामयेतद्दुविःसमन्ध्यङ्गविधाचकलेनैतद्वाग्न्यपदोपपक्षे
ग्राह्यस्य महाविषयमस्तिष्ठार्थं अङ्गानां स्फुतेष्यातिदेशः । न
चापेचाक्षेपैव सर्वचाच्चाचार्थभावनाया इतिकर्तव्यतापेचाचा-
मङ्गातिदेशेऽवगते पश्चात्तदिशिष्टार्थभावनाया विधिसमन्वयवग-
मोक्षरं तस्य स्फुत्यपेचाचार्थं स्फुत्यतिदेश इति विरत्य आपारत्वा-
पत्तिः । इष्टसामान्यविधितिकर्तव्यताचामान्याचेषादेव तद्विशिष्ट-
भावनाविधिसिद्धुः स्फुत्यपेचाचेषाचाचेवातिदेशप्रवृत्तेः । अतएवात्म-
मानिकवचनाचतिदेशेऽपि अर्थवादातिदेशसिद्धुः । या त्वेवं सति
विशिष्टिं आतिदेशिकार्थवादिकफलकर्तव्याप्रसक्तिः, सा कौस्तुमे
एव निरसा ।

वस्तुतस्य वाचनिकातिदेशस्य भिजवाक्यविधाचा प्रमाणवादुत्प-
त्तिवाच्चे इतिकर्तव्यताचामान्याचेप आवश्यक एव । न च प्राग-

* लाचवाच्,—इति चा० पुस्तके नात्ति ।

स्वातिदेशे तस्य निष्काङ्गसे प्रमाणभावा *दतिदेशस्तुष्ट्याप्तिः ।
सच्चेऽङ्गतपदेन भावनेतिकर्तव्यतालेनान्विततस्य विविततात् ।
अतस्यार्थभावनेतिकर्तव्यतालस्य तत्करणोपकारजनकत्वरूपस्य ग्राम्य-
भावनेतिकर्तव्यतालस्य च इच्छयां तत्करणोपकारजनकानविषय-
तास्य द्विविधस्य सद्गृहः । अन्वितपदोपादानाचार्चिकप्राप्तिको-
पकारजनकेऽपि नातिदेशः । तस्य प्रकृतभावनानन्विततात् ।
तस्यादुभयातिदेशः । अग्निमन्त्रनादीनां तु दक्षिणविहारे प्राप्त्य-
भावाद्युक्तस्तदर्थे पुनर्विधिः । अतएव नवप्रथाजनादेरतिदेशादाजिनो-
ववति आडतीनां सम्बलै चिंश्चावेति लिङ्गमयुपपत्तये । इत-
रका चिंश्चाद्युपपत्तेरिति सूचकारभाव्यकारौ ।

वस्तुतस्य माहतीयागस्यापि वैश्वदेविकानिषायागविकारता-
त्वप्रथाजनादिवदेवाग्निमन्त्रनादीनामपि प्राप्तिस्तवाचायं वैश्वर्य-
परिहारः । आनिष्टैककपाणासुरोधेनैव च नवप्रथाजनादिविष्टु-
स्तिंश्चाद्युपपत्तिः । न च भूयवाऽ दर्शपूर्णमासविकारतात्तदनु-
रोधेन पञ्चप्रथाजनम् । पञ्चपुरोडाशवक्तव्यतावपि पञ्चताविरो-
धत् । अतो भाष्मनादृश्य सूचनेवं व्याख्येयम् । अग्निमन्त्र-
नादिवाचानामौचित्येनातिदेशविधिस्तुत्यर्थत्वात्तेतरार्थत्वादिति सूच-
विधायकत्वातिरिक्तस्तावकत्वरूपप्रथोजनकथनार्थम् । तदेव चाति-

* निष्काङ्गताभावेन,—इति सो० एक्षके पाठः ।

† इच्छरूप,—इति नाल्लि सो० एक्षके ।

‡ भूवसां, —इति आ० एक्षके पाठः ।

देशवाचस्पत्ताङ्गविधिपरते लिङ्गमिति लिङ्गदर्शनसूचस्थार्थः । अतः
सिद्धं अङ्गानामप्यतिदेश इति । न चामित्रैककपात्तयागानुरोधेवै
वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेरतिदेशविश्वानर्थकथम् । यज धायाविरा-
जादिविद्वाधर्मविषये सुखत्वभूयस्त्वाभां दार्शिकधर्मप्रसक्षिण्यादिष्वये
वैश्वदेविकधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन सार्थकात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

एककपात्त ॥ एवं साक्षेष्वे अत्यधोरैच्छाग्नैकपात्तयोरपि एत-
द्वाहण ऐच्छाग्नो यद्वाहण इतरः, एतद्वाहण एककपात्तो यद्वाहण-
इतर इति वाक्याभां सार्थवादकपात्तविधिकाष्टस्तिदेश इत्युत्तर-
विवेचया सार्वते ॥ ७ ॥ ९ ॥ ४ ॥

एककपात्तानां ॥ एककपात्तस्य प्रकृतिभूतएककपात्तो वादस्य-
प्रघासिक एव । न तु धर्मभूयस्त्वेऽपि वैश्वदेविकः । वस्त्रमाणा-
ल्पैर्वैककपात्तेषु चोदनालिङ्गातिदेशादेव वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धे ।
अनन्यस्त्वाभक्तिपदधर्मप्राप्त्यर्थं वादस्यप्रघासिक एव । एवं चैच्छाग्न-
प्राप्तयाठोऽयुपपत्तते । तच हि न दार्शिकैच्छाग्नातिदेशविधिः ।
चोदनालिङ्गातिदेशादेव सिद्धेः । नायैच्छाग्नात्तराणाम् । अनु-
पस्त्रितत्वात् । अतएव चातुर्मासप्रकरणस्त्वेनोपस्त्रितत्वादैश्वदेवे
चैच्छाग्नाभावाद्वाद्वाप्रघासिकस्यैव । अतस्याप्तपाठादपि साक्षेष्वैक-
कपात्तस्य वादस्यप्रघासिकैककपात्तप्रकृतित्वम् । धर्मात्म विरप्तस्य-
स्त्वुषो भवन्तीत्यादयः सामान्यविशिता इति भावकारः ।

वस्त्रतस्तु साक्षेष्वप्यस्त्रस्त्वेषु अतिदेशविधिरसि न वा ?
अन्ये दर्शपूर्णमासविकारत्वापत्तेभूषोऽनुग्रहाद्य न विरप्तस्यत्वादि-
प्रसक्षिः । आदेऽपि एतदधिकरणन्याप्तस्यान्यस्त्वाभवाद्वार्मभूय-

सप्तमाध्याय वैश्वदेविकपद्मसप्तराणामेव धर्मातिदेशान्तर्चेव वारष-
प्रधानिकहिरण्यथलाष्टप्राप्तिः ।

वस्तुतस्तु वाचिकाचाराणन्त वर्षप्रधासेषु सुगन्धरोत्पत्ति-
प्रसक्तिःसाचेव हिरण्यथलग्नीमयलादेविधौचित्येन दक्षिणविहार-
एव तच्चिदेशादैक्षाग्नैकपालाचोरपि न हिरण्यथलाष्टातिदेशः ।
स्तु वा कः, तथापि घण्टाग्नाष्टातिदेशविधिवैष्टर्यभित्यैव भूषणा-
मनुपरमायनङ्गोऽत्य हिरण्यथलाष्टनुष्ठानमित्युच्येत, तत ऐक्षाग्नैक-
कपालाचोर्वेऽन्यतरातिदेशेनैव तत्राप्तिसिद्धेरितराजर्थक्षमम् । अतो-
ऽवश्यं तत्तदिग्गेषविहितधर्मप्राप्तिसिद्धर्थनेवेदमतिदेशदर्थम् । विशेष-
विहिताच्छैक्षाग्ने याव्यादयः । एककपालेऽपि केचिच्छाखालारेष्वनु-
स्वेषा इति छेषम् ॥ ० ॥ १ ॥ ५ ॥

इति श्रीसप्तदेवल्लासौ भाष्टदीपिकार्थां
सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* वाचिकसप्तमाध्यायात् यत्र सामान्यविहिता सुगन्धरोत्पत्तिप्रसक्तिः,—
इति सोऽपुल्लके पाठः ।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पाठः ।

साप्तः ॥ प्रकृतौ अतिष्ठोने अभिवद्यासुत्यजं रथनरं विज्ञाति-
विशेषे अविवाक्यादौ कवतीषु कर्तव्यत्वेन शूष्टते, कवतीषु रथनरं
गाथतीत्यादिना । तथा अद्विन्यां गाथति तदुत्तरयोर्गाथतीत्यादि-
च श्रुतम् । तच रथनरादिशब्दानाङ्गीतिविशेषविशिष्टाणां अचि-
प्रबोगादिशिष्टवाचिले प्रसे । आङ्गत्यधिकरणन्यादेव गौति-
विशेषमाचं विजातीष्मीतित्वमाचं वा वाच्यम् । एवं सामशब्द-
स्थापि गौतिमाचं गौतित्वमाचं वा वाच्यम् । न तु गौतिसहिति-
शिष्टा वा चक् । तस्या अन्तिन्यादेवारस्थपद इव यति मुख्यार्थवादे
वाच्यण्या बोधोपपत्तेः ।

आङ्गत्यधिकरस्यैव तु प्रयोजनकथमार्थानि सूचाणि । अदि हि
स्तम्बाचिलं भवेत्तदा अचि स्त्रितिदेशासम्भवात्* कवतीशब्दः
कार्यसच्चणार्थः । तत्कार्यमर्थप्रकाशनं सच्चणादिना अभिवद्या कुर्या-
दितिकवतीकार्ये स्त्रगन्तरस्थातिदेशः । देशसच्चणार्थी वा । कवती-
देशे अभिवतौ पठेदिति । जघनं रथनरपदं वा तद्वर्मसच्चणार्थं
सद्वर्मातिदेशार्थं कवतीषु सम्मीलनादौन् रथनरधर्मान् कुर्यादि-
त्यर्थः । अन्ये तु भाव्यस्थाः पञ्चा असम्भवदुक्तिकलाम् सिखिताः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । अचि अचोऽतिदेशासम्भवात्,—इति तु
भवितुमुचितं प्रतिभाति ।

चिद्रामे तु चक्रार्थां प्रमाणभावादृच इह बोधस्त्रैवाभावेन
गौतिमाचस्त्रैव कवतीष्वन्तिदेश इति । प्रथोजनम्, प्रसङ्गादाकृत्यधि-
करणचिद्रामे गौतिवाचिलस्तोपदेशकानि कानिचिलिङ्गदर्शन-
स्त्रैव इति इष्टव्यम् ।

न च यथोन्याङ्गायतीत्यादौ बोगिसम्बन्धिलेन रूपेण विधेष-
त्वादतिदेशस्त्रैवोपपत्तावपि कवतीषु रथमरं गायतीत्यादौ रथ-
नारबस्त्रैव विधेयतावच्छेदकलादतिदेशत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
तत्त्वापि धर्मयाहककृप्तोपकारसाभार्थमभिवतीसम्बन्धिलस्त्रैव विधेष-
तावच्छेदकलात् । वस्तुतस्तु एहमेधीये आव्यभागविधेरतिदेशता-
भाववदस्त्रायतिदेशत्वाभावे न काचित्क्षतिः । आव्यवेनाभिवतीषु येन
रूपेणोपकारकलं तेनैव रूपेण कवतीषु उपकारकलस्त्रैकारेणो-
होपपत्तेः ॥ ७ ॥ १ ॥ १ ॥

इति श्रीखण्डेश्वरस्त्रै भाष्ट्रदीपिकाचार्या
वप्त्वमार्थावस्थ द्वितीयः पादः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

उक्तम् ॥ रदानौ नामातिदेशः प्रस्तुवते । मासमग्निहोत्रं
बुहोतीत्यादौ नैषमिकाग्निहोत्रवाचिनोनामो न तावस्कर्माङ्गु-
वाचकल्पम् । अनेकशक्तिकरणापत्तेः । दर्विष्टोमत्वेन शोदणांस्त्रिष्ठा-
तिदेशाभावाजामातिदेशाभावेऽग्निदेवताकले प्रमाणाभावेन तत्प्र-
स्तुत्यादातुपपत्तेषु ।

न च यदाइवनीष्टे बुहोतीत्यनेनाग्नेः प्राप्तवादम्यधिकरणकल्पे
योगोपपत्तिः । तस्यातिप्रस्तुत्वेन इवादिकरणे पुनर्गौरवता-
दवस्थात् । अन्नोदात्तस्तरस्य बप्तमौषड्ग्रीहावतुपपत्तेषु । बप्तमौ
तत्पुरवस्त्र औष्ठादिग्ने पाठाभावेनातुपपत्तेषु । अदि तु नित्या-
ग्निहोत्रे इवाग्नेऽहं होम इति व्युत्पत्त्या अधिकरणलं वच्छर्वमङ्गो-
ङ्गत्य मासाग्निहोत्रेऽपि योग आश्रीषेत, तथापि प्रचुरप्रथोगादग्नि-
होत्रवपदस्य निरूप्तव्यादेष्या नित्याग्निहोत्रे प्रथोगान्तराणु ग्रन्थि-
तुष्टव्यालेन मासाग्निहोत्रे तदसम्भवाङ्गौणत्वमावश्यकम् । अनवैव च
दिग्ना मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादौ गौणत्वोपपादनं द्रष्टव्यम् ।

अन्यथा य इष्टेत्यादिना पौर्णमासीकालकलप्राप्तेषुभवत्य खाच-
णिकलाविशेषात् । दर्शादिकालाप्राप्तावपि वा एकच सुखस्त्रापरम्
गौणत्वनियमात् । प्रसिद्धदर्शादौ निरूप्तव्यादेष्या आवश्यके च
सौमिकशोदणांस्त्रिष्ठातिदेशेनैव रूपत्वाभोपपत्तौ तदभावस्थाप्यचा-

शाधकलाङ्क । एतेन गौणत्वाभावेऽपि एकनामकलसादृशेन
चोदनाचिह्नातिदेशादेवाग्निहोचधर्मस्त्राभद्रत्यपास्तम् । उभयत्र नि-
रुद्धस्वरूपार्थां प्रमाणाभावेनैकनामकत्वाचिह्ने ।

न च तथापि देवताकालादिरूपगुणविधायकलेनैवोपपत्तौ
गौणत्वे प्रमाणाभावः । तत्प्रस्त्वाधिकरणोक्तकौसुभरीत्या समाचासम्भ-
वेन देवताविध्वनुपपत्तेः । कालस्य प्राप्ततादिना विध्वनुपपत्तेषां ।
अतस्माग्निहोचादिशब्दाः कर्मान्तरे गौणाः । तच वर्त्यरूपधर्म-
स्त्रापूर्वकं कर्मान्तरे गौणीति प्राप्तः । तस्मिद्द्विसूत्रोक्तकौसुभ-
रीत्या तु गौणीज्ञानकार्यतावच्छेदकमेवाग्निहोचीयधर्मविशिष्टकर्मा-
नारश्चाद्बोधलमित्यपि शक्यं वक्तुम् । तच च सिंहो देवदत्त-
रतिवत्प्रमाणान्तरचिह्नादृशेन गौणत्वासम्भवेऽपि अस्मिन्नेव वाक्ये
तदीयधर्मविशिष्टकर्मान्तरविधानेन शाधकादृशेन गौणत्वोपपत्ति-
रिति चिह्नो नामातिदेशः । पदार्थातिदेशेऽपि च निरूपितरूप-
स्त्रैवातिदेशादृहवाधचिह्नः ॥ ७ ॥ ३ ॥ १ ॥

अपि वा ॥ दादशाहे प्रथममहः प्रायणीयं सधर्मकं विधाय
गवामयने वैशानरो व्योतिष्ठोमः प्रायणीयमहर्भवतीति श्रुतम् ।
तदेते दे कर्मणी विनिगमनाविरहादिति निर्णीतं प्रकरणान्त-
राधिकरणे कौसुभे । तदेव गवामयनिकप्रायणीयपदं पूर्वन्यायेनैव
दादशाहिकप्रायणीयधर्मातिदेशार्थम् । न च चोदनाचिह्नाति-
देशादेव तत्प्रस्त्रिचिह्नेनामातिदेशवैयर्थ्यम् । गणत्वसम्बेऽपि दादशा-
हान्तरदशाहस्रैव चोदनाचिह्नातिदेशेन धर्मप्राप्नेवस्त्रमाण्डा-
दिति प्राप्ते ।

येनैव प्रथममध्यनेगेति व्युत्पत्त्या प्राप्तस्तुलयोगेन दाद्वा-
हिकेऽहिनि प्रदृशिसेनैव गावामध्यनिकेऽपीति प्राप्तस्योगेनोभ्य-
चापि सुख्यतयैव प्रदृश्नौ गौणले प्रमाणाभावः । न चाच पूर्व-
वद्वादशाहिके प्रचुरतरः प्रयोगो येन तचैव रुद्रिनीरुद्रस्त्रशा वा
अन्यत तु गौणीत्याश्रीयेत । अतोऽच न नामातिदेशः प्राप्तकौष-
पदे । वैशानरपदं तु प्रकरणे वैशानरस्तविधानाभ्यन्तरालेन
नामधेयमपि वैशानरसंज्ञकस्य सधर्मकस्य कर्मन्तरस्याप्रसिद्धेन-
वातिदेशकम् । ज्योतिष्ठोमपदं तु ज्योतिष्ठोमधर्मप्रतिप्रसवार्थं सम्भ-
वत्वेवातिदेशकम् ।

तेनैव तत्पुत्रायां* विरोधे न गणतान्त्राभ्याद्वादशाहिकद्विती-
यार्थर्थाः । अपि तु ज्योतिष्ठोमिकाः । साधारणाद्भूत्योऽहुप्रसाद-
दादशाहिका एव । इदं चाधिकरणं गावामध्यनिके प्रथमेऽहिनि
प्राप्तकौषपदस्य भाव्यकारादिभिर्स्तुलादवगत्याम् । यदा तु
इन्दोगसूचानुसारेण प्राप्तकौषपदस्य गावामध्यनिके द्वितीये चतु-
र्विंश्चेऽहिनि प्रयोगसादाऽतिदेशो भवत्येवेति ष्ठेयम् ॥ ७ ॥ ३ ॥ २ ।

विश्वजिति ॥ विश्वजित्सुर्प्राप्तोऽतिरात्र इत्यत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽहु-
वादोऽयवा वाऽहिकानां रथन्तरवृहदैरुपवैराजशाकररैवतानां
सादां विधिरिति चिन्मायाम् । पृष्ठशब्दस्य सोचवाचिलात्मामपरते
विधौ चचक्षापत्तेच्चातिष्ठोमे च पृष्ठैः स्फुवत इत्यनेन चर्चा पृष्ठसो-
चाणां विधानस्य चिचाधिकरणे कौस्तुभे व्युत्पादिततादिहातिदेशेन
वड्डतप्राप्त्युपपत्तेर्विशिष्टविधिगौरवाचानुवाद एवाधिमिति प्राप्ते ।

* तेनैतत्पुत्रायां,—इति सो० पुल्लके पाठः ।

अनुवादते वैयर्थ्यापक्षेः । पवमाने रथनरमार्भवे शृहवधत-
हतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठे वैराजं मैचावद्दण्डं रैवतं ब्राह्मणाच्छिक्षिनः
ग्राहकरमच्छावाकस्तेति सज्जिवेशमाचविधिरूपतात्पर्यग्राहकस्तेन सर्व-
शृहशब्दस्य निरूढलचणया वाङ्गिकरथनरादिसामपरलावगतेस्तेषां
मेव विधिः । निरूपितस्य पृष्ठशब्दस्य निरूढलचणाच्चाख्यानार्थार्थ-
वादः कौस्तुभे । अतएव सर्वपदेनातिदेशप्राप्तयोर्वैकस्थिकयोर्द्वय-
नारथोः समुच्चरविधिरित्यपाप्तम् । होतुः पृष्ठे वैरूपस्तौपदेशिक-
त्वेन तत्त्वोर्धात् । सर्वशब्दस्य वज्रतापेच्छत्वेन दद्योरसम्भवाच्च । अतः
वाङ्गिकानां विधिः । यत्तते तु एकमेव प्रकृतौ पृष्ठस्तोऽन्पृष्ठद्वय-
वा, तत्तते अप्राप्ततादपि नानुवादः ।

यथं च यद्यपि न नामातिदेशः, सर्वपृष्ठशब्दस्य वज्रहवाचित्वा-
भावात् विशिष्टिं वज्रवीरिष्टैव प्रकृतेगौलत्वाभावाच्च । न चायं
वक्षनातिदेशः । स्तूपेष्ठौष्टे आच्चभागौ यजतीतिवदेव वज्रहीय-
त्वस्य विधेयतानवच्छेदत्वात् । तथापि उपदेश एवायं रथनरा-
दीत्वाम् । अतहव न वज्रहर्मान्तराणामिह करणम् । अन्य-
कर्माङ्गलस्तैतदाक्षप्रदृत्तेः पूर्वावगमसाम्यात् । कर्मसमानाधिकरण-
पदमन्त्रत्वसाम्याच्च । सप्तमे नामातिदेशप्रस्तावे समारम्भः । प्रधानं
नौथमानमिति न्यायेनैव च रथनरादिधर्माणां आवश्यकस्तोभा-
दौनां च पवमानादिकार्यान्तरोपयोगिरथनरादिसाधनत्वेऽपि प्राप्ति-
द्विष्ट्वा ॥ ७ ॥ २ ॥ ३ ॥

तत्त्वावभूयः ॥ वद्यप्रधासेषु वाहस्तागिष्कादेन तुष्टेषावभूयं
वक्षीति शुतम् । तत्र दार्ढपूर्णमाचिकमया व्युत्सेकमवभूयपदेनागूढ-

साधवानुषनिष्कासौ विधीयेते । यठीदत्तात् । चश्च निषात-
माश परस्परान्वयस्य व्युत्पत्तिं न विधेयानेकता दोषात् । चक्षि
चापां व्युत्पत्तेऽप्यवभृत्यपदप्रथोगः, एव वै दर्शपूर्वमासयोरकम्भ-
दत्यादौ । अतो नाच विशिष्टकर्मान्तरविधिः । अवभृत्यगच्छ च
विधौ गौणलमङ्गीहृत्य नामातिदेशकलमिति प्राप्ते ।

अबेकग्रक्रिकस्याभिया अपां व्युत्पत्तेऽप्यवभृत्यगच्छ
जस्यव्यवन्धिलसादृशेन गौणलाभाप्तकर्मानुवादेनानेकत्तुणविधाने
वास्यभेदापत्तेऽप्यवभृत्यगच्छ कर्मान्तरविधिरेवाष्म । सत्यामपि च निषात-
स्योपदार्थान्वयव्युत्पत्तौ उपपदार्थदत्यस्य परस्परान्वयव्युत्पत्त्यभावा-
दिधेयानेकता स्तैव । अतस्य गुणाप्तकरणान्तरादाऽपि कर्मभेदः ।
वाहणीनिष्कासस्य वैभृत्यव्याप्तेन पदान्तरकस्यनाथा संख्यार्थलाभ् ।

एकादशे वस्त्रमाणमर्यकर्मलं परं तुषांश्च इत्युक्तं प्रकरणान्तरा-
भिकरवे कौस्तुभे । अतस्य तपावभृत्यनामा सौभिकावभृत्यधर्माति-
देशः । अतएव, नायुर्दाच्छुद्धोति, न साम गाचति, न गमनमन्तं
जपतीत्यादिनिषेधोऽपि बहुप्रते । अतिदेशेऽपि च न तदौच्छ्रव्य-
स्खैककपात्तस्यातिदेशः । औपदेशिकेन विशेषविहितेन च तुष-
निष्कासद्व्येष लाचणिकस्य सामान्यविहितस्यातिदेशप्राप्तस्य इत्यस्य
वाधात् ॥ ० ॥ २ ॥ ४ ॥

गुणविधिस्तु ॥ सोमे आतिषेष्ठिर्वैच्छिवो नवकपात्त इत्यनेन
वैश्वेषिकधर्मयुक्ता विहिता । राजसूये च वैश्वेषिकपात्त इति
मुत्तम् । तच वैश्वेषवगच्छ न धर्मातिदेशकलम् । सत्यपि उत्पत्ति-
श्चित्तुषावरोधादिनोभयकर्मविधिले वैश्वेषवगच्छस्योभयपापि देवता-

विधायकलेन धर्मातिदेशकलानुपपत्तेः । न चातिदेशेनैव देवतायाः
प्राप्तिसम्भवेन वक्ष्यर्थसाभाय धर्मातिदेशकलाङ्गीकरणम् । गौणत्वे
प्रमाणाभावात् । वक्ष्यर्थसाभाय अचन्द्रवृत्त्यङ्गीकारे अतिप्रवृक्षात् ।
० ॥ ३ ॥ ५ ॥

निर्मन्त्रादिषु चैवम् ॥ अद्यौ निर्मन्त्रेनेष्टुकाः पश्चिमि, पश्चौ
वर्हिषा यूपावटमवस्थृणाति, चाल्येन पश्चुमनक्षि इति श्रुतम् । तच
पूर्वदेव निर्मन्त्रशब्दो मन्त्रम्*क्रियाविधायकलेन गौणत्वाद्योगात्
पाश्चुकानां मन्त्रधर्माणामतिदेशार्थः । वर्हिराज्यशब्दौ च इष्य-
विधित्वाच दार्शपूर्णमात्रिकवर्हिराज्यधर्मातिदेशार्थौ । न च
चिकपात्रस्य नामातिदेशेन धर्मप्राप्त्यभावेऽपि ऐष्टिकधर्मातिदेशेन
निराकाङ्क्षसाम्य गौणत्वाङ्गीकारः । प्रकृते तु धर्मकाङ्क्षैव गौण-
त्वाङ्गीकारामातिदेशोपपत्तिरिति वाच्यम् । स्तोकतोऽपि मन्त्र-
नादिधर्मसामेन श्रुत्यर्थत्वागे प्रमाणाभावात् ॥ ० ॥ ३ ॥ ६ ॥

सौमिकन्तु ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेववस्त्रप्रधारसाक्षेष्टुमा-
द्यौरीयाक्षाणि चत्वारि पर्वाणि । तच, दद्योः प्रणथिति तस्माद्
हाभानेतीति श्रुतम् । तच भावकारः चप्तभिः सूचैरधिकरण-
दधमेवं व्याख्यातो । तथाचे तावसौमिकं सधर्मकं प्रणथनमिदं, उत-
प्राक्षतमधर्मकं गार्हपत्यादाशवनीयं प्रतीति चिक्षायाम् ।

प्राक्षतस्य चोदनैव प्राप्त्वेन विधिवैष्यर्थापत्तिर्वैष्यमार्थवस्त्राय
प्रष्टवतिरयं सौमिकप्रणथनपरस्यादिधानार्थः । अतएव तथोपरवेदेः

* मध्यन,—इति स्तो० शुक्लके पाठः । एवं परच सर्वच ।

सत्त्वेन तप्ताप्तौ, न वैश्वदेव उच्चरवेदिसुपवपन्ति* ग शुक्लाष्टीरौथ-
इति तत्पर्युदामोऽपि सञ्ज्ञ्यते । तेन तयोऽन्तरवेदिव्यतिरिक्ताः
मौमिकप्रणयनधर्माः कार्याः । यसु षष्ठाच वपन्तीत्युच्चरवेदे-
हत्पञ्चिवाक्यं, यज्ञोन्तरवेदामग्निं निदधातीति तस्या विनिष्ठोग-
वाक्यं, तत्पर्यमयोः पर्वण्णोः प्राकृतप्रणयने एवोन्तरवेदिविधायक-
मिति प्राप्ते ।

न प्रणयति: खौमिकप्रणयनस्यैव विश्विष्योपस्थापकः । अति-
हितलात्तु प्राकृतमेवोपस्थापयति । अतस्यस्यैवातिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्या
विधिरनुवाद एव वा । तत्प्रयोजनं च यद्यपि नेतरयोः परिसंख्या,
चैदोषास्यापन्तेः । प्रणयनाभावे इतरपर्वणोरम्बभावेन यागानुप-
पत्तेषु । नार्थर्थवादोपपत्तिः, विधभावे अर्थवादस्यैवानुपपत्तेः ।
तथायुच्चरवेदिरूपगुणार्थं पुनः श्रुतिः । एतदभावे हि चतुर्ब्यष्टिपि
प्राकृतप्रणयनप्राप्तौ देशापेक्षायामुच्चरवेदिविधानं चतुर्ब्यष्टिपि प्राप्तु-
यात् । एतस्यन्ते तु पर्वदयवृत्तिप्रणयनस्यैव विश्विष्योपदेशेनोपस्थित-
लात्तचैवोन्तरवेदिस्तदौषिकाग्निधानमेव च दारमिति सिध्यति ।
अत इतरपर्वणोन्तरवेदिपरिसंख्यैवानुवादप्रयोजनमिति ॥

द्वितीयाधिकरणे तु खोऽथमनुवादः प्रथमोऽस्मद्बोर्मध्यमयोर्वेति
सिन्नायाम् । मध्यमविषयत्वे तचैवोन्तरवेदिप्राप्तेः प्रथमोऽस्मद्बो-
स्तत्पर्युदासानुपपत्तिप्रमङ्गात्मप्रथमोऽस्मद्विषयत्वमेव । ततस्य तचैवो-
न्तरवेदिप्राप्तौ तचैवायं निषेध इति तयोऽन्तरवेदेर्विकल्पः ।

* सुपवन्ति,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

दाभ्यामेत्यूक् वा एतच्छस्य उद्दरण्प्रधासाः साक्षेधास्तेति प्रणय-
नार्थवादस्तु सच्चाया प्रथमोऽन्तमपर इति प्राप्ते ।

सच्चाया विकल्पस्य चान्याख्यलाङ्गमविषय एवायमनुवाद-
उत्तरवेद्युपसंहारार्थः । एवं च प्रथमोऽन्तमयोऽन्तरवेदिप्राप्त्यभावान्तच
तपतिषेधो नित्यानुवादः । तत्प्रयोजनं चोपाच वपन्नीत्यादेवदण-
प्रधासावान्तरप्रकरणवाधः । एतद्भावे हि तदवान्तरप्रकरणे पठि-
ताया उत्तरवेदेसाचाचाङ्गलप्रसक्तौ तदितरेषु चिषु पर्वसु नित्यानु-
वादः स्वाच इयोः । अतो इयोर्नित्यानुवादवान्तरप्रकरणवाधेन
महाप्रकरणात्सर्वाङ्गलप्रसक्तौ इयोः प्रणयन्नीत्यनेन मध्यमयोऽन्तर-
वेद्युपसंहारोऽनुच्छते ।

न चैवमपि प्रथमोऽन्तमयोः पर्युदासवशेनावान्तरप्रकरणवाधव-
स्याधममाचविषयलक्ष्यापि उत्तरवेद्युत्पत्तिविनियोगयोः सिद्धेर्थयोः
प्रणयन्नीत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । उत्तरवेद्यामग्निं निधातै-
त्यनेन हि न निधानानुवादेनोऽन्तरवेदिर्विधीयते । अतिप्रसङ्गात् ।
नायग्निनिधानानुवादेन, विश्विष्टोऽग्नेश्चापत्तेः । नायग्निमाचोऽग्नेन,
गार्हपत्यादावष्टुन्तरवेद्यापत्तेः ।

किं तु अतिदेशप्राप्तेः पूर्वं प्रवृत्त्या उत्तरवेदिविश्विष्टप्राप्त-
विधानमेवान्युग्मेण विधीयते उत्तरवेदिमाचफलकम् । अतस्मैप-
देश्चिकप्रणयनविधिभावे प्रणीताग्निनिधान इव कपाल-तापार्थाग्नि-
निधानेऽपि तदापत्तिः । चैपदेश्चिकप्रणयनविधिसत्त्वे तु तस्मैव
पुरःखूर्त्तिकस्य देशपेच्चायामातिदेश्चिकविधितः पूर्वमुक्तरवेदिरूप-
देशविधानाच तापार्थाग्निनिधाने उत्तरवेदिप्राप्त्यापत्तिः । अत-

एवौपदेशिकप्रणयनविधिस्तेऽपीतरथोरातिदेशिकप्रणयनस्त्वादुप्त-
रवेषापन्निरित्यपासम् । चैपदेशिकप्रणयनस्य पुरःस्फूर्तिकलेन तच्चे-
वोत्तरवेदिविधानात् । अतो भाष्यकारमतेऽपि न वार्तिकोऽ-
दूषणावकाशः ॥

वार्तिककारमतोपपादनं लेवम् । बप्तमिः सूचैश्चपञ्चमेक-
मधिकरणम् । तच्च प्राकृतं शौमिकं वा प्रणयनमिति पूर्वं पञ्चद्वयं
स्त्वा । अपूर्वं प्रणयनान्तरमच विधीयते । न तु शौमिकम् । तस्मा-
नुपस्थितत्वात् । नापि प्राकृतम् । प्राकृतप्रणयनस्याहवनीयोत्पादक-
लेनाहवनीयापादानकल्पादभवात् । आहवनीयाह्वावद्वयी प्रणयनो-
ऽध्वर्युङ्ग प्रतिप्रस्थाता चेति आखान्तरवचने अवश्यं प्राकृतप्रणयनो-
न्तरमाहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधानावगतेः । शाकमेष्टेऽपि
च दौधायनादिकस्यस्त्रानुशारेणैतत्समानार्थकस्याहवनीयापादानक-
प्रणयनान्तरविधायकविधेः कल्पनेन प्रणयनान्तरविधानावगतेः ।
तदुभयसमानार्थकतया दद्योः प्रणयनीयत्वस्यापि आहवनीयापादानक-
कप्रणयनान्तरविधायकलक्ष्येव निश्चयेन प्राकृतप्रणयनानुवादकलानुप-
पत्तेः । अतः प्राकृतप्रणयसोन्तरमाहवनीयापादानकं प्रणयनान्तर-
मपूर्वं विधीयते ।

तच्च गत्यर्थवादान्तर्थमयोरेव । तस्य चापेष्ठितो देशविश्वेष-
उत्तरवेदिदत्पन्निविनिष्ठोगविधिभाँ विधीयतर्ति तावपि मध्यम-
विषयावेव । एवं च प्रथमोक्तमयोक्त्वतिषेधोऽपि नित्यानुवाद-
एव, भाष्यकारमते इवाकान्तरप्रकरणवाधार्थ इति बर्वमनाकुञ्जम् ।
चाञ्छिकास्तु पश्यत्वंवस्त्रौमिकानेव धर्माननुतिष्ठन्ति । उत्तरवेदि-

परिमाणं परं ग्रन्थामाचमौपदेशिकं कुर्वन्ति । तत्त्वते प्रणयन्तीति
वज्ञवचनमयि ब्रह्माहोचादिसङ्गावादुपपद्मत इति ष्ठेषम् ॥ ७ ॥ ३ ॥
७, ८ ॥*

खरसाम ॥ पूर्वं उत्तरवेदिप्रतिवेधस्त्वपेण लिङ्गेन सौभिकप्रणय-
नातिदेशे निरसेऽधुषा लिङ्गाद्यतिदेशोऽस्तीत्येवं तदपवाहः प्रस्तु-
ते । गवामयने चतुः खरसामानः सप्तदशसोमकलादिधर्मका-
वागाः समाजाताः । अन्यथापि द्वौ खरसामानाविति । तथा वैश्व-
देवे पर्वति, वैश्वदेवामिषा, यावाष्ट्रिव्य एककपात्त इति सधर्मकौ
वागौ । अन्यथापि मैत्रावदस्तामिषा काय एककपात्त इत्याद्या-
मिषैककपात्तद्व्यकावागाः श्रुताः । ते किं खरसामानो गवामय
निकखरसामविहतयः† । अन्ये आमिषाद्यागास्य वैश्वदेविकामिषा-
वागस्य । अन्ये एककपात्तास्य वैश्वदेविकैककपात्तास्य । उत नेति
लिङ्गावाम् ।

महत्वादिनैव कस्यितेनातिदेशेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाग्रान्तेः खर-
सामादिग्रन्थानां च खराखसामादिरूपगुणविधाचक्लेनागति-
देशकलाचोक्तवागप्रकृतिकलमिति प्राप्ते । गणत्वादिसादृश्यापेचत्वा
खरसामकलादिविशेषसादृश्येन लिङ्गोपहृष्टेनातिदेशकल्पनाङ्कोद-
गांशिङ्गानिदेशेन तप्रकृतिलम् ।

लिङ्गानि च, खरसामसु तावत्पृष्ठः उडहो द्वौ खरसामाना-
वित्युक्ता उडहे यज्ञतीत्यं सप्तदशस्तदश्यस्य चर्यस्तिंश्चोमकल्प

* वार्तिककारमते नात्राधिकरणदर्शं किंत्वेकमेवाधिकरणम् ।

† खरसामप्रकृतिकाः,—इति सो० एक्षके पाठः ।

स्त्रानेऽनिपर्वाहरन्ति चक्षाणां सप्तदशानामनुचौनताथा इति इवोः
स्त्रसाक्षोः सप्तदशसोमकलदर्शनम् । मैचावदस्त्रामिच्छाक्षास्त्रं च
वाजिनेन प्रचरन्तीति प्रतिषेधवचनम् । आयथे द्यावाष्ट्रिवैक-
कपाणं विधाय अत्यर्वडतं लुहोति सा लेका परिच्छाङ्गतो लुतः
पर्वावर्तते सा दितीया आव्यस्तैव द्यावाष्ट्रिवैक-
कपाणस्थागे बर्वडतलादिप्रयुक्तं दोषमभिधाय वैकस्त्रिकाव्ययाम-
विधिपरं वचनम् ।

न हि उक्तातिदेशाभावे सप्तदशसोमकलवाजिनेव्याष्ट्रवडत-
लादीनां प्राप्तिः सञ्चावति । तस्मादतिदेशः । अयं च तप्तदशाधा-
रण्डर्षमाणां द्याधारण्डर्षमाणां च नवप्रथावत्प्रसूनमयत्वादीनां
सातिदेशः । सुख्यानां भूषणां च प्रधानान्मराणामनुरोधेन तु
ज्ञचिद्दिरोधे द्याधारण्डर्षमाणां वाधः । याज्ञिकास्तु असाधारणा-
नामेवातिदेशं मन्यते ॥ ७ ॥ ३ ॥ ८ ॥

कर्मजे ॥ कर्मनामधेयानामग्रहोनादिपदानामतिदेशकल-
सुक्तम् । तददेव च संखारनाकामपि यूपादिशब्दानां खलेवाचौ
यूपो भवतीत्यादौ सिद्धमेवातिदेशकलम् । तदनु अनोवासः
प्रभृतीनां पदानां किं तत्तदुत्पादकक्रियानिमित्तलम्भुत जातिनिमि-
त्ततेति अतिदेशसिद्ध्यर्थं विचार्यते । तच तत्तणादिक्रियाभावे
तत्तद्वप्रयोगाभावात्तक्रियानिमित्तका एवैते शब्दाः । जिर्मन्त्र-
यूपादिशब्दवत् । अतस्य तददेवानोददातिवासोददातीत्यादौ तत्तण-
वानरूपक्रियाविशिष्टद्रव्यस्तैव दानाङ्गतया विधानात्तचणं वानं च
प्रयोगमये कल्पा अनोवासस्य देयम् । अच च तत्तक्रियाया वस्तुत-

उपदेशेऽपि अन्यत्र सोकादौ कृपाया एव विधानादतिदेशस्यव-
हारोभाक्त इति खेयम् । सर्वथा तच्छादि प्रयोगमधेऽनुष्ठेयमिति
प्राप्ते ।

क्रियानाशोऽस्त्रमपि जातिदश्यायां प्रयोगालाभवायौगिकत्वा-
भावाच जातावेव ग्रन्थिः । जातिस्तु परं क्रियाभिव्यज्ञा तत्त्वनित-
वयोगविशेषादिरूपफलाभिव्यज्ञा वेति तदुत्तरमेव ग्रन्थप्रयोगः । अ-
त्वेतावता ग्रन्थः क्रियावाचीति तस्या अविवेच्यतेनानुकूलासौकिकनेव
यिद्युभ्योवासस्य देशम् । निर्बन्धग्रन्थस्तु चौगिक इति युक्तं तस्य
मध्यमक्रियाविधायकत्वम् । यूपग्रन्थे तु क्रियानाशोऽस्त्रं प्रयोगेऽपि
तत्त्वन्यादृष्टविशिष्टकाण्डवाचित्वाच शुद्धजातिवाचित्वमिति^{*} युक्तं एव
तत्त्वं संखारातिदेशः ।

वस्तुतस्तु यूपकार्ये खलेवाचीविधानाशूपग्रन्थस्य न संखाराति-
देशकत्वम् । संखारातिदेशस्तु स्थानापत्तेति पूर्वपक्षास्त्रोक्तयूपपद-
शृष्टान्तोऽप्यवक्षत एव ॥ ७ ॥ ३ ॥ १० ॥

विवेदे ॥ गर्गचिराचे आच्यदोहानि सामानि प्रकृत्याग्नि-
सुपनिधाय स्तुवीतेति श्रुतम् । तत्राङ्गिः किं वैदिको सौकिको-
वेति चिन्मायाम् । चथपि द्वादशे आइवनीयादीनां वोग्यतवा-
सौकिकपाकार्यर्थत्वं निरस्त्विष्टते, तथापि वैरस्यधिष्ठितोयांस्य ग्रन्थे
प्रयोगमिति सामान्यवचनेन वैदिककर्ममाचार्यत्वावगतेर्वैदिक एवेति
प्राप्ते ।

* शुद्धजातिवाचित्वमिति,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† पूर्वपक्षा,—इति नास्ति आदर्शपुस्तक ।

आहवनीचे चुहोतीत्यादिविशेषवचनात् तु पञ्चवत्स्ये प्रमाणा-
भावादैरस्यधिकत इत्यस्य च होममात्रविषयलेऽपि सार्वज्ञा-
दुपनिधानविधेष्व लौकिकाग्निहस्तेनापि चरितार्थतत्त्वा आहव-
नीयादीनां, वि वा एष इतिरिषेण वीर्येण अर्थते वस्ताहिताग्नेरग्निर-
पञ्चवत्तीति वचनेन निषिद्धस्याधतनासाक्षणस्यादेस्मग्निलाहौकि-
काग्नेरेव ग्रहणम् । अतएव धिष्ठाग्नीनामपि आघारयमात्रप्रबो-
जनलादग्रहणम् । चदि परं आघारणोपरं लौकिकलाविशेषा-
दुपनिधितलानेषामेव ग्रहणमित्याग्रज्ञाते, तदाऽनु नाम तत् ॥ ७ ॥
६ ॥ ११ ॥

संख्यतम् ॥ यूपैकादशिन्वां यूपसमीपे एकं काढं स्नापनीय-
मिति विधादेपश्यो यूपो भवतीति श्रुतम् । तचोपश्ये काढे
यूपधर्मान् जोषणादीन् संख्यारग्निमित्तलादस्यत्यपि स्नानापञ्चति-
देशे यूपपदं नामातिदेशविधाऽतिदिग्नेदिति प्राप्ते ।

अस्य गौच्छा शत्रैव वा धर्मविधायित्वे वास्तवेदापमेष्टपश्य-
स्युर्थत्येन तदिष्ठेकवास्तवापश्य इस्य पृथग्विधिलानुपपत्तेरर्थप्राप्त-
कतिपञ्चेदगादिधर्मयोगेन गौच्छा दृश्योपश्यस्तुतिरेवेदं न तु
नामातिदेशकम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ १२ ॥

कर्मणः ॥ अग्नौ पृष्ठैरपतिष्ठत इति श्रुतम् । तच पृष्ठश्चेन
किं विधौष्ठत इति चिन्मायाम् । पृष्ठश्चस्य सोचविशेषवचनला-
त्तस्य च वज्रलाभावेन सवनाङ्गतया विधानानुपपत्तेः, प्रत्ययाभि-
हितभावनान्तराग्नेव पृष्ठधर्मकाणि धादृपात्तसमीपावस्थानेतिकर्त-
व्यताकाणि विधीयन्ते । पृष्ठधर्मकलाच तेषां सोचरूपताहित्तिः ।

धार्द्रपात्तमपि च समीपावस्थानमकृपकार्यवात्कर्मान्नराङ्गमेव । अथ-
वा पाद्याधिकरणन्वाचेन वज्रवचनानुरोधेन पृष्ठप्रातिपदिके
गौचक्षीकारस्थायुक्तस्थाइज्ञवचनैकत्वादि सच्चित्वा चयनाङ्गतया
ब्दौतिष्ठोनिकपृष्ठविभिरेवाथम् । समीपस्थितिसु पूर्ववत्पृष्ठसोच-
स्त्रैवाङ्गम् ।

वस्तुतसु पृष्ठवज्रवचनापि ब्दौतिष्ठोमे साधितत्वात्सर्वाश्चेव पृष्ठ-
सोचाहि चयनाङ्गतया विधीयते । न तु पृष्ठमन्वाणां रथनरा-
दिवाणां वा विधानम् । उपकमस्तपृष्ठपदे सच्चाप्रसङ्गात् । एवं च
चयन्वानात्मनेपदनेव वाज्ञसकतया याधुत्तार्थं व्याख्येत्वमिति प्राप्ते ।

पृष्ठशब्दस्य ग्रन्तीराववदेऽपि ग्रन्तेन तत्करणकसमीपापस्त्रिते-
रपि विधिसम्भवेन सोचविधावेव नियामकाभावेन सन्दिग्ध-
त्वाचित्वद्विग्धात्मनेपदानुरोधेन पृष्ठपदमेवान्वया नेतृमुचितम् ।
तथा हि । उपाचम्नकरण इति चूत्या आत्मनेपदवचात्सवी-
पावस्थाने मन्त्रस्य करणलावगतेः साचात्मनेभेनाभिधानातिरिक्ते
यापारे मन्त्रस्य करणलासम्भवेऽपि समीपावस्थानप्रबोधनीभूताभि-
धानदारा समीपावस्थानं प्रति करणलाङ्गीकारात्तद्वुरोधेन पृष्ठ-
शब्दस्य मन्त्रपरलावगतिः । अतएव समीपावस्थानजन्माभिधानजन-
कत्वसंर्गेण मन्त्राणां समीपावस्थानं प्रति करणलमिति नाभि-
धानसच्चाऽपि ।

वस्तुतसु ऐश्वर्याधिकरणस्कौचुभोक्तव्याचेन सच्चया नभिधान-
मेव प्रकृताग्निकर्मकं धातुना विधीयते । तत्रैव पृष्ठपदार्थस्य करण-
स्यम् । समीपावस्थानं परम्परा चभि लेत्यादिमन्मज्जिङ्गादेव प्राप्त-

मनुष्यते । पृष्ठपदेन तु आत्मनेपदानुरोधेन पृष्ठसोचसाधनीभूता-
मन्त्रा सञ्चाल्ने ।

वस्तुतस्य पारद्विषेषु रथमरादिषु षट्सु शामसु पृष्ठशब्दस्या-
न्वास्यानार्थवादवश्चेन निरुद्धसंवृणायास्त्रिचाधिकरणे कौसुभे अव-
स्थापितत्वात्तान्येवाभिधानं प्रति करणेन विधीयन्ते । मन्त्रवति
त्वं सोच इवाभिधानं प्रति शास्त्रः करणम्बं चूगचराभिष्टकिदारा ।
चतएव तदाधारभूतानां चोन्तृशास्यभिधानाङ्गस्यम् । उत्तरथोसु
एकं शाम द्वचे ज्ञिते सोचीजमिति सोच एव विनिषेदा-
न्वाभिधानाङ्गस्यप्रयतिः । अतस्य ओन्याधारकरथमरादिषार्द्विक-
षमविशिष्टाभिधाननेवाच स्त्रियसंखारकस्येन विधीयत इति
विद्वम् । शामान्त्रे उपदेशोऽप्यथं अन्वाङ्गस्य पूर्वावगममानेह
चिन्मितः ॥ ० ॥ ३ ॥ १४ ॥

इति श्रीखण्डदेवहतौ भाद्रदीपिकार्थां
सप्तमाण्याचस्य द्वतीयः पादः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इतिकर्तव्यता ॥ तदेवं सप्रसङ्गोनामातिदेशो निरूपितः । इदानौ कस्तिवच्छनातिदेशो निरूपयते । अथ उद्दिष्टौर्यादौ नेवेतिकर्तव्यताऽऽस्ता, अथ वा इव्यदेवतोपहोमादिष्पा समाचाताऽपि न निराकाश्चौकरणसमर्था, तच भावनास्ताभावेन तस्माः करणाशुग्या इकम्बापारस्तपेतिकर्तव्यताकाश्चाद्यां वस्त्रमाणवादृशेन प्रकृतिभावनोपस्थितौ तदंग्रन्थव्याप्तुपस्थितेः, तच ए पक्षकर-स्वोरनपेचित्वादिनाऽतिदेशस्य निराकरिष्यमाणस्यादितिकर्तव्यसैव प्रकृतिविदित्येवं कस्तिवेन विज्ञतिव्याप्त्वेष्वप्यपस्थितेन विज्ञव्य-तया विधीयते । न ए प्रवक्ष्यप्रभाणेन प्रकृत्यज्ञनसाऽवगताद्याः कर्त्त्विज्ञत्वस्मिति वाच्यम् । प्रवक्ष्यापि विज्ञतिविधेरितिकर्तव्यता-काश्चाश्चभावेनानर्थप्रसङ्गादुर्बलप्रभाणवाधकत्वाशुपयन्तेः ।

अतः वर्णानामातेतिकर्तव्यताकस्त्वे आवातेतिकर्तव्यताया- चतिदेशः । आवातेतिकर्तव्यताकाश बोमदर्शपूर्णमासाद्यः औताः औताग्निसाध्याः । पार्वणस्ताक्षीपाकाद्यस्य स्मार्ताग्निसाध्याः । त एव मूले औक्तिकपदेनोच्यन्ते । तथाविशेषासौर्यादायुभ्योरप्यतिदेशः । यदि तु प्रकृतावेककस्याः प्रत्येकं निराकाश्चौकरणसमर्थकस्य इह सप्तुष्टेन मिलिताया निराकाश्चौकरणसमर्थकस्यने प्रभाण-भावादेकस्या एवातिदेश इत्याग्निष्ठेत । ततोऽस्मु औक्तिकस्य एवा- तिदेशः । तस्माः कस्त्रसूचकारादिवचनेरायव्याप्तीकर्मादावतिदेशस्य कृप्तत्वेन दृष्टप्रवृत्तिकर्तव्या और्यादावपि तस्मा एवातिदेशात् ।

यन्तु चौर्यादौ, प्रथाजे हस्ताखं जुहोति, ऐक्षावार्हते अर्धं वर्हिषो-
चुनाति, पिहयजे न होतारं दृष्टुते, वृहमेधीजे आख्यभागौ वजति
इत्यादिक्षिङ्गदर्शनम् । तच्च नित्यानुवादवचनानि चुरित्येवं परि-
हर्तव्यम् । तथा हि । यत्र प्रवाजा दर्शपूर्णमासादौ, तच्च हस्ताख-
होमविधिरिति तत्त्वरद्धकारः ।

वस्तुतस्तु प्रवाजोहेश्चेन हस्ताखोमाकारविधावारादुपकारकलेन
मर्वप्रथाजार्थं तत्त्वेणानुष्ठानायस्तः प्रथाजे प्रथाजे इति वीषानु-
वादानुपपत्तिः । प्रथाजोवहोमोहेश्चेन हस्ताखमाचविधौ विभिन्नो-
हेश्चः । होममात्रोहेश्चेन तदिधावतिप्रसङ्गः । अतः प्रथाजोहेश्चेन
हस्ताखमाचं पूर्वपञ्चे आज्ञेन सह विकल्पेन प्रतिनिधिलेन वा
विधीयते । चिह्नान्ते तु तदाधकलेन । प्रवाजाच्च पूर्वपञ्चे दर्श-
पूर्णमासीयाः चिह्नान्ते चौर्याद्या इत्येतावान्विशेषः । जुहोतिस्तु
संखारकलेन प्राप्तोऽनृष्टते ।

अत एव भावकारोऽप्तमस्य वचनोदाहरण्मयि पश्चमविधि-
प्रकारापत्तेरयुक्तम् । चात्मिकास्तु आज्ञेनैव प्रवाजहोमे हस्ताखप्रज्ञेप-
मधिकं कुर्वन्ति । एवं अर्धं वर्हिष इत्यचापि यत्र दर्शादौ वर्हि-
संवन्नं तच्च हस्ताखादेनार्धत्वविधिः । न होतारमिति तु नित्यानु-
वादः । आख्यभागविधिस्तु चपूर्वविधितया वचनमिति इष्टव्यम् ।
यत्र हि गुणोपादानं भवेत्तत्र सर्वच द्वतीयविधिप्रकारज्ञोऽप्तेन
वजेत्यस्त्रोदाहरणं भवेत् वचनस्तु । अस्तु वा तच्च* प्राकरस्तिक-

* इत्यमेव पाठः सर्वच । यत्र,— इति तु भवितुमुचितम् ।

गुणाकरणं प्रतिनिधित्वादिगापि कथच्छिष्ठिवेशाब्धव-
कादचनोदाहरणम् । सर्वथातिदेशभावेऽपि लिङ्गोपपत्तिरितिप्राप्ते ।

साम्राज्यव्यपठितवेदविश्वितत्वसादृशादैतानिकाग्निसाध्यत्वसादृशाच-
वेदिक्षा एवातिदेशः । अतिदेशभावेऽपि हि सौर्यादीनां ग्रह-
सूर्येभ्युप्रकल्प वार्ताग्निसाध्यत्वम् । अतः सामान्यविश्विताह-
वीयादित्वाथले वाधकाभावात्सादृशोपपत्तिः । अत एवं जातीयेषु
दर्शपूर्णमासादिधर्माणामेवातिदेश इति चिह्नम् । चिह्नान्यथेवं
सत्युपपत्तानि भवन्ति । इतरथा प्रकरणवाधो वाक्यानर्थकां वा
प्रसर्वेत ॥ ७ ॥ ४ ॥ १ ॥

इदं ग्राहिकम् ॥ तदेव निरूपितस्त्रिविधोऽतिदेशः । तच
प्रत्यष्टवचनातिदेशस्य द्विविधादप्यतिदेशात्मावचां धर्माणासुपात्माना-
दाक्षवैवर्यापत्तेषु पूर्वमेव प्रसङ्गादुपपादितम् । अतसादृशविषये
चोदनाचिङ्गातिदेशस्य नैव कर्मना । नामस्तु यदि समानविषयत्वं
तदा प्रत्यष्टवचनापादितचिह्नशादृशमादायैव नामो गौणत्वोपपत्ते-
र्णातिदेशकलम् । यदि तु भिन्नविषयत्वेन सादृशसम्पत्तिसदादा
नामोऽप्यविद्वद्धर्मातिदेशकलमवधेयम् । एवं नामातिदेशसत्त्वेऽपि
समाने असमाने वा विषये चोदनाचिङ्गातिदेशस्य नैव कर्मनम् ।
नामः प्रत्यष्टवचने तेनैवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तेः । अतएव गवा-
मदने च्योतिगर्भरायुरित्येवमादिव्यज्ञःसु एकाइकाख्यपठितव्योति-
रादिधर्माणां नामा प्राप्तिः । न तु गणत्वसादृशादृशादं ग्राह-
धर्माणाम् ।

न च अहरनारार्थमवशकस्थेन गणत्वसादृशादृशादामध्यनिष्ठ-

दादश्चाहिकातिदेशेनैव तद्वर्मप्राप्तिरावश्यकी । तत्तदृशत्पन्नि-
वाक्येष्वेव भावमात्था इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायागृणामर्गतत्त्वसादृश्लेष
चातुर्मास्यामर्गताग्नेवादिवप्रत्येकमेवातिदेशकर्त्तव्यनेन अतोनिरादौ
नामातिदेशसत्त्वेन चोदनालिङ्गातिदेशस्यैवाकर्त्तव्यात् । न च लाघ-
वाङ्गवामयने एक एवातिदेशः । गवामयतत्त्वस्य प्रत्येकदृशित्वेन
प्रत्येकमेव फलसम्बन्धात्माधमानां समुच्चेऽपि तत्त्वसाधनानां प्रत्येक-
मेवेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रत्येकमेव तत्त्वस्यगात् । अतो अतोनि-
रादौ नैव चोदनालिङ्गातिदेशः ।

न चैवं तेषु अयस्तत्त्वस्यैव प्राप्तेर्दाभ्यां लोमावश्यति दाभ्यां आंष-
मित्यादिष्टदिकान्वनुकृत्य यद्वादशोपसदो भवन्तीति दादश्चाहिक-
दादशोपस्त्वदर्शनागृह्णपन्निः । तस्य भूयोऽइरन्नरागुरोधेन नामा-
तिदेशप्राप्तिचिलवाधकलोपपत्तेः । दादशसु तिष्ठणामप्युपकारक-
लोपपत्तेश्च । तस्मात्तत्त्वसुत्याकाङ्क्षानामन्त्येषां वा चिलाद्यति-
रिक्तानामेव नामाऽनिदेश इति छिद्रम् ।

नन्देवमध्येकादशिन्या विहारदर्शनागृह्णपन्निः । तथा हि ।
अतोनिष्टोमे शौत्येऽहनि वैकस्त्रियकी एकादशिनी समाचाराता ।
तस्याच्च दादशाहे विहारः श्रुतः । तस्यातिदेशेन गवामयने
एकषष्ठ्यधिकश्चतत्त्वसुत्यात्मके प्राप्ताविदं श्रुतम् । यस्यातिरिक्त-
मेकादशिन्यामासभेरक्षाप्रियं भावव्यमतिरिच्छेताथ यद्वौ द्वौ पश्च
समस्येयुः कनौय आयुः कुर्वैरन्वयेते ग्राहणवल्लो नवपश्चव आस-
भमे नाप्रियं भावव्यमतिरिच्छते न कनौय आयुः कुर्वत इति ।
गवामयने हि चण्डौकादशिन्याः द्वाचिंशदारमासन्तौ दिपशास-

दधिकशतक्यमहानि पूर्यने । अवग्निष्टानि नव । तच मुमरेका-
दग्निनीकरणे अतिरेकः समासो वा आपषेत् । अतो ब्राह्मण-
वतां तेषु विधानम् । तथदि चोदनालिङ्गातिदेशेन व्योतिरादि-
सूत्यास्तपि विहारः प्राप्यते, तत एतलिङ्गसुपपश्यते । यदि तु
नामातिदेशप्रावस्थं, तदा तद्देशेन व्योतिरादिसूत्यासु सम्पूर्णाद्या-
एकादग्निन्वा एव प्राप्तेर्विहारदर्घनामुपपत्तिरिति चेत् ।

न । एकादग्निनीविहारस्यानारभ्याकाशस्य गवामयने औप-
देशिकत्वेन तदंशे नामातिदेशवाधात् । तथाहि । यथाहि प्रभवः
पश्चतः सुखानेताननूचीनानालभेरकाशेयमेव प्रथमेऽहन्यास्तभेरक्षसा-
रक्षतौ नेतौ दितीये सौम्यं बभुं दतीये वास्तवमन्ततोऽय पुमच्छ्रीति-
रादीनां पर्यावर्त्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनीत्याद्यनारभ्याधीतस्यैका-
दग्निनीविहारस्य प्रकृतौ व्योतिष्ठोने दादग्नाहे वा व्योतिरात्यहः-
समूहाभावेन निवेशात्तुपपत्तेस्तूतीयप्रकृतौ गवामयने निवेशः ।
अन्तः एकादशेऽहनि । अतस्मौपदेशिकत्वाक्षामातिदेशस्तदंशे एव
वाधयत इत्युपपत्तें लिङ्गम् ॥ ७ ॥ ४ ॥ २ ॥

इति श्रीखण्डदेवकावौ भाष्टदीप्तिकायां
सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥

अथ अष्टमाध्यायस्थ प्रथमः पादः ।

अथ विशेष ॥ तदेवं चिविधोऽतिदेशोनिरूपितः । तचापि
प्रत्यच्चवचननामातिदेशयोः कात्स्यं चिन्मा वृक्षा । शोदणालिङ्गा-
तिदेशस्य सामान्यतोनिरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थमष्टम-
आरभते । तचैकस्मिन् सौर्यादौ एकविष्णुनैव निराकाङ्क्षासाक्षर-
विष्णुनामसुख्यायोगेऽपि नियामकाभावात् अनियमेनानेकप्रकृतिक-
विष्णुनप्राप्तिरितिप्राप्ते ।

अष्टदुष्टविकल्पापक्षर्थस्यैव सादृशविशेषेण श्रीब्रोपस्थिति-
क्षत एव धर्मातिदेशः । तत्र सादृशं ग्रन्थघटितमर्थघटितं वोक्त-
रन् प्रपञ्चयिथते । अत एव यत्र कथमपि न सादृशस्य नियाम-
कता, यथा सावाष्टियैकादशकपाले, तत्पात्रोमीर्यैश्चाग्रयोर्बिं-
कर्त्तयैव प्रकृतिलम् ॥ ८ ॥ १ ॥*

प्रथमलात् ॥ यत्र इव्यदेवतादिसच्चिपत्योपकारकाङ्क्षासामयी-
साकलाक्षामरूपं छत्रं विधानं, तचाग्निहोचदर्शपूर्णमासव्योतिष्ठो-
मादौ न परस्यरं धर्मातिदेशः स्वसच्चिधौ यावदाक्षातैरङ्गैरेवेति-
कर्त्तव्यताकाङ्क्षाग्रान्तेः । सादृशस्यापि तादृशस्य नियामकस्थाभा-
वाच । व्योतिष्ठोने तु तस्यैकगतं प्रथाजानुव्याजा इति प्रकृतिप्राप्त-
प्रथाजाग्रानुवादेन ग्रन्थसंख्याविधानलिङ्गादौचणीयादिषु दर्शिक-

* भाष्यकारेणात्र दे अधिकरणे लिखिते ।

धर्माणां प्रवृत्ततया तत्त्वधर्मनिःस्ति सोमेऽपि दार्शकविधानप्राप्तिं
अन्यमानसोच्चरम् ।

दीप्तिष्ठीयादिषु विद्यमानानामेव प्रथाजादीनां परन्परया
सोमसम्बन्धादाजपेयस्य यूप इतिवृत्तस्येति षष्ठ्युवादोपपत्तेः, प्रवृत्त-
त्वस्य इतोराकाङ्क्षानिवन्धलेन तदभावे असाधकत्वात् सोमेऽपि-
देशः । अत एव, इतं वै देवाकर्णं कृत्वा सोममङ्गलं सुचौ वाङ्मयात्
सुचि सोमहविर्गासाद्यते नाम्येनाभिवारथतोति दर्शकासादाना-
स्यभावानुवाद उपपद्यते । न च्छयं पर्युदासविधिः । यदाह्मशुरंशुर्से
देव सोमायाथतानित्येतद्विद्येकवाक्यलेन तदर्थवादस्याद्य स्तम्भ-
विधिलालुपपत्तेः । किं च यद्मुपोष्य प्रथायाद्यौवद्युमेनमसु-
ग्निन् सोके नेत्रीयेरज्, तस्याद्युपोष्य प्रथायात् इति उपोषणविधि-
रप्यनतिदेश उपपद्यते । अन्यथाऽतिदेशादेव तत्त्वान्तिविद्विर्विधिवै-
पर्यात् । तस्माच्च कस्यायतिदेशः सोमे ॥ ८ ॥ १ ॥ ९ ॥

इष्टिषु ॥ शौर्यादिषु इष्टिष्माख्यातेषु इष्टिष्माख्याकल-
सामान्यात् निर्वपतिधातुमदाक्षसम्बन्धिलालुद्दितपदविहितदेवता-
कलात् दर्शपूर्णमासविकारलभेव । अतएव प्रथाजे प्रथाजे इति
किङ्गम् । एवं पश्चावप्यग्नीषोमैये दैत्यसंशके, तद्दितपदविहितदेवता-
कलादेव । न च तज्य यूपादिवज्ञतरधर्मविधानादेव निराकाङ्क्षत्वा-
द्यनतिदेशः । तथायावाहनासादनकुम्भादिवज्ञतरहृष्टार्थधर्मानाशा-
नेन साकाङ्क्षत्वात् ।

किं च क्रथसमिधावाक्षातोनिर्धर्मकोदैशः प्रथमं तावदतिदेशं
कस्यथत्येव । तत्त्वं प्राहृतैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षस्य स एव श्रौपवस्थे-

इति इत्यनेन श्रीपवस्थेऽहन्यतुषानेऽवगतेऽमुष्टानसादेष्वादुपहोम-
न्यायेन यूपादिपश्चेऽपि जातिदेशकर्षणाप्रतिष्ठनः । एकादश-
प्रथाजान्यज्ञति, औहव*माघारमाघार्यं पशुमनकीत्यादिपिङ्गलम-
प्येवसुपश्चते ।

अन्येषु तु सवनीयादिपश्चुपि दैषस्थातिदेशः । आकृभतिसो-
दनाकल्पशुद्धव्यक्ताधिकतरसादृशात् । यूपाधिकधर्मसाभाव ।
अतएव वपथा प्रातःसवने चरन्ति, चोदुमरो यूप इत्यादिपिङ्गलम् ।

एकादशिनेषु तु स्मृत्यादिनस्त्वसाधिक्यात् प्रचारविप्रकर्त्तादि-
रूपधर्माधिक्यात् सवनीयपश्चुविकारलम् । अग्निष्टाद हे दे रश्ने
आदाय दाभ्यां दाभ्यां रश्नाभ्यामेकैकं यूपं परिष्वयतौल्येतद्यि
दैरश्न्यरूपसवनीयधर्मानुवादकसुपश्चते । न इयं विधिः । अग्नि-
ष्टायूपादित्यसाविधेयतापिङ्गलोपपत्तेः ।

पश्चुगणेषु तु सौत्येष्वसौत्येषु वा पश्चुगणान्तर्गतलसादृशाद्व-
धर्माधिक्याभावैकादशिनविकारलम् । अत एवासौत्येषु प्रचार-
विप्रकर्त्ताद्यप्राप्तावपि मण्डधर्मान्तरप्राप्तिरविशद्वा । अतएव सौत्य-
मण्डां प्रतिपश्च वैकर्षिके यूपानेकले प्राप्ते तत्प्रतिषिद्धं यूपैकल-
नियमविधिरेकयूप आसमेत्यसुपश्चते ।

उद्दिदादिषु तु अव्यक्तलसादृशात् षोत्रिष्टोमविकारलम् ।
अव्यक्तलं च साप्ततयाऽविहितदेवताकलम् । यहणाङ्गभूताद्या ऐश-

* छौव,- इति सो. एक्षके पाठः ।

† पशुषु सवनीयादिषु,- इति सो. एक्षके पाठः ।

वाचवादिदेवतायाः प्रसङ्गेन सोमयागोपकारकलेऽपि ज्योतिष्ठोमाङ्ग-
त्वाभावात् । अतस्याव्यक्तलेन तदतिदेशे चिह्ने शातिदेशिकयहणा-
चक्रभूतदेवताया उद्दिदाद्युपकारकलकस्पनेन रूपस्थामः सुखमः ।
अतएव श्लेषे दीक्षणीयादिप्राप्तौ दीक्षणीयाद्यां दादश्मानं हिरण्यं
दचिणा चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयाद्याभिति दचिणादानविधिः
सङ्गच्छते ।

एवं गवामयनादिसचेषु दिराचाद्यहीनेषु च सूत्यागणेषु दाद-
श्माइविकारलम् । अहोरात्माध्यकर्मवाचिपद्वाच्यत्वसामान्यात् । अच
हि राचिग्रव्योऽहःग्रन्थसाहोराचिसाध्यकर्मविशेषपरः । सूत्यागणा-
कर्मत्तिवसादृशाच दादश्माइविकारलम् । अतएव गवामयनादौ
दाभ्यां सोमावशतीत्यादिना दादश्मोपसन्नाशुवादोविधमरसूत्यर्थः
सङ्गच्छते । स्थिते च दादश्माइविकारले प्रथमोक्तमौ वर्जयित्वा
दादश्माइसैव प्रदृत्तिरिति वल्लते ।

तचापि सचेषु सचात्मकस्याहीनेब्यहीनात्मकस्य दादश्माइसा-
वाचारसादृशादित्यपि वल्लते । सचेष्यपि यानि संवल्लरसाध्याणि
सचाणि तेषु संवल्लरसचत्वसामान्याद्यनश्चवल्लसामान्याच संवल्ल-
विधमादिधर्मसाभाव गवामयनस्य विधमः । अतएव गवामय-
नान्तर्गतमहाव्रतिकं पद्मय उपगायन्तीति धर्मं विधमरसूत्यर्थं
संवल्लरसचान्तरेऽनुवदति ।

ये तु साहस्राः साध्यका इत्येवं एकसंज्ञायोगिनो यागास्ते
सहातरूपनिकाययोगान्तिकायिन उच्यन्ते । तेषां य एवैकोधर्म-
वान् तस्याधर्मकेषु प्रदृत्तिः । एकसंज्ञायोगित्वसादृशात् । न चाच

नावैवातिदेशः । सर्वेष्य पुस्तलेन तदषम्भवात् । एकत्र मुख्यस्थ
हि नावोऽपरच गौणते नामातिदेशः । न तु सर्वं प्रवृत्ति-
निभित्तसत्त्वेन मुख्यलेऽपि । न चैवं प्रायणीयस्थलेऽप्येकसंज्ञायोगा-
दतिदेशापत्तिः । तस्य प्रायम्यसिद्ध्यर्थस्वेन द्वादशाहिकदितीयाह-
धर्मदर्शनेनानतिदेशकलात् । अतएव प्रयोजनान्तररहित एवैक-
संज्ञायोगोऽतिदेशसाधकः ।

अत च, य एव धर्मवासस्थाधर्मकेषु प्रवृत्तिः । स पूर्वोवा
उत्तरो वा, युक्तिसाम्यात् । प्रायशः पूर्वं एव तादृश इति सूचादौ
तथोक्तिः । अतएव पूर्वपूर्वस्य किञ्चित् किञ्चिदधिकधर्मवत्ते
उत्तरोत्तरेषु प्रवृत्तिः । अतएव पूर्वस्मिन् साहस्रे बहुतं विधायो-
भरस्मिन् वावदस्य सहस्रसोत्तरा गौः समाहिता भवति
तावदसाज्जोकादसौ खोक इति बहुतं दक्षिणां दर्शयति । सादस्ये
च पूर्वस्मिन् साप्तं सोमक्रयणं विधायोत्तरस्मिंस्तपास्त्रौ खौ गौः
सोमक्रयणी व्याघ्रता द्वेषां स्वर्धितेत्यनेन स्त्रियोविधानं स्वर्धिता-
व्याघ्रस्यनुवादस्य सञ्चक्षते ॥ ८ ॥ १ ॥ ३ ॥*

कर्मणः ॥ एवं प्रकृतिविशेषे निरूपिते फलनियमकर्तृसुदाम-
यांशे तेषां न प्रकृतिलभतसेषामनतिदेशः । तथा हि प्रकृतिफलं
तावत् प्रकृतेरनतिदेशादेव नातिदिष्टते । न हि प्रकृतिरथतिदेष्टुं
ग्रन्था । विष्णुतिभावनायाविष्णुतिकरणेनैव निराकाङ्क्षलात् । न च
सौर्यादिवाक्ये द्रव्यदेवतामात्रविशिष्टभावनाविधौ छते साधुस्थेन

* भाष्यकारेणाच दश अधिकरणानि लिखितानि ।

प्राकृतभावनोपस्थितौ तस्मविकरणसैव प्रथाजादिवदतिदेशोप-
पत्तिरितिवाच्यम् । अनुभितिसामग्र्यावस्थावत्तेन सूर्यादिदेवतया
जागानुमानस्थाप्यावश्यकतया शब्दबोधे विजातीयथागस्तापि
भावनाविशेषणतया विधेरावश्यकत्वेन करणाकाङ्क्षाऽभावादतिदेशा-
नुपपत्तेः ।

न च तथापि तदैजात्ये आग्नेयभेदकस्पने गौरवाच्छान्ते आग्ने-
यत्वापत्तिः । विनिगमनाविरहस्यहृतविधिपुनःअवणेन वैजात्यानां
भेदस्थित्वे । अन्यथाऽग्नेयेऽपि सौर्यलापत्तौ सूर्यादीनां साङ्कर्या-
पत्तेस्तु । अतः सौर्यादीनां भिजानामेव करणानां साभाष्यं तेषा-
मतिदेश इति चिह्नम् । अतस्य तदभावात् तत्त्वन्यफलातिदेशः । न
च तदभावेऽप्यङ्गवदित्ततः फलाकाङ्क्षाऽस्मि । ग्रन्थवर्चसादित्तपद्मेनैव
गिराकाङ्क्षाभात् ।

यथापि विश्वजिदादौ न फलश्वरणं, तथापि न तदतिदेशः ।
स हि अङ्कातिदेशकेन प्रकृतिवच्छब्देन भवेत्, भिजेन वा ? नायः ।
एकेनैव प्रकृतिवदित्ततिः कार्यतिवाक्येन विश्वयुहेगेनाङ्कविधानं
फलोहेगेन विज्ञतिविधानमिति वैरूप्यापत्तेः । यद्यपि च प्रकृति-
वच्छब्दमात्रस्य विज्ञतिविधिवाक्यग्रेष्टवक्यतया अंगचयविश्व-
विज्ञतिभावनाविधानेनावैरूप्यमित्याशङ्कृते । तथाप्येकप्रकृतिवच्छब्द-
मात्रस्थाङ्कांशेविधेयसमर्पकलं फलांश्च उहेऽप्यसमर्पकलमिति वैरूप्या-
पत्तिस्थदवस्थैव । नायः । स्थविश्वुपस्थापितविश्वजित्यायैनैव
फलकस्थनोपपत्तावतिदेशकस्पने प्रमाणाभावात् । अतो न
फलस्थातिदेशः ।

नियमोनिमित्तम् । तस्य तु विष्णुतिभावनया अनपेच्छितत्वादेवान्तिदेशः । न हि निमित्तमङ्गं, येन प्रथाजादिवदतिदेशोभवेत् । प्रमाणाभावात्कारकलाभावात् न तस्याङ्गलम् । एवं सत्यपि यदि प्रष्ठतिरतिदिश्चेत ततो भेदनवदिष्ठतावेव निमित्तसञ्जिपाते नैमित्तिकं विष्णुत्यङ्गतया प्रष्ठत्यनुष्ठानं प्रसन्न्येत । भेदनहोमानुष्ठानवत् । न वेतदस्मि । सर्वथा न निमित्तान्तिदेशो नैमित्तिकत्वावा विष्ठतेः ।

कर्ता अधिकारी । तस्यापि प्रष्ठतावनङ्गत्वात् । अतस्य तदिशेषणां ऊर्गकामत्वादिताग्निलादीनामन्तिदेशः । अतएव ऊपतीव्यादावादिताग्निलस्थामन्तिदेशः । राजत्वादेस्तु कर्तृविशेषणत्वात्तस्य च प्रष्ठतावनङ्गत्वादिष्ठतावतिदेश इष्ट एव । न हि तत्प्रष्ठतावधिकारिविशेषणम् । अधिकारिणः शास्त्रविधिबोधितत्वपचे* उहेश्वरविशेषणस्य राजत्वादेरविच्छापन्तेः । वस्तुतस्तु प्रथमापेच्छितत्वेन स्वाराज्यकामपदस्य पक्षपरत्वादधिकारिपरत्वानुपपत्तेरधिकारी आर्थिकविधिबोध एवेति तत्र न शास्त्रस्य राजत्वादेरस्यसम्भव इति राजत्वादेः कर्तृविशेषणत्वमेव । अत एवादिताग्निलादेर्थैन्तिकस्थार्थिकेऽधिकारिविधौ विशेषणत्वकस्यम् । याज्ञिकास्तु राजत्वादेरधिकारिविशेषणत्वमङ्गीष्ठत्यान्तिदेशं मन्यन्ते ।

समुदायोऽग्नीषोमीयादिप्रधानान्नरसाद्वित्यम् । तस्य प्रष्ठतावङ्गलेऽपि परप्रयुक्ताग्नीषोमीयादिप्रनियोगिकलान्नदभावे विष्ठतौ नातिदेशः ॥ ८ ॥ १ ॥ ४ ॥

* शास्त्रविधिबोधत्वपचे,— इति सो. पुस्तके पाठः ।

गुणकानेषु ॥ चे प्रह्लादौ गोदोऽनादिगुणजन्याः कामास्तेषाम-
नङ्गलाद्भुपकारकलाच्च यद्यपि नातिदेशसाधापि तज्जनकीभूत-
गोदोऽनादिगुणानां प्रणयनोपकारकलेनातिदेशे विहृतावपि काम-
नाथां सत्यां फलोत्पत्तौ न किं चिद्वाधकम् । न चाङ्गनेव
विहृतावतिदेश्चमिति नियमे प्रमाणमस्ति । करणोपकार-
साकाङ्गाद्याविहृतिभावनायात्तज्जनकापेक्षायामुपकारकमाच्छैवाति-
देशात् । न हि विहृतिभावनाऽङ्गमपेक्षते । प्रमाणाभावात् ।
अतः खादिरलादिवदेव गोदोऽनादीनामयतिदेशः फलोत्पत्ति-
येति प्राप्ते ।

सत्यम् । विहृतिभावनोपकारकमेवापेक्षते, तथापि चाहृस्यात्
प्रहृतिचोदना तदर्थं एव वा प्रथमत उपतिष्ठते । पश्चाच्च तदन्वित-
भुपकारकम् । तदच्च चोदनार्थभूताथां प्रहृतिभावनाथां यदच्चितं,
तदतिदिष्टते । अनन्वितस्त्रोपस्थित्यमावेनातिदेशाचोगात् । अन्वितं
चापश्चुकामप्रयोगे चमकविशिष्टं प्रणयनम् । पश्चुकामप्रयोगे प्रण-
यनमाचम् । तत्रयोगे प्रणयनस्य परप्रयुक्तगोदोऽनोपजीविलेन
इत्यानाचेपकलेन स्वरूपेणैव प्रधानभावनाच्यथात् । अङ्गनेव प्रधान-
भावनायामन्वेतीत्यभिप्रायेण तस्यैवातिदेश इति प्रवादः । अतस्य
फलार्थगुणानामनतिदेशः ।

न चातिदेशाभावेऽप्याश्रयस्य प्रणयनस्य विहृतावपि सत्त्वान्तचैव
क्रामनाथां सत्यां गोदोऽनानुष्ठानोपपत्तिः । प्रकरणपाठैच्छर्वा-
पत्तेः । गुणफलसम्बन्धविधेराश्रयप्रयोगकलशक्तिकल्पनागौरवप्रस-
ङ्गाच्च । प्रणयनमाचस्याश्रयस्याश्रयलानुपपत्तेरवश्यं दर्शपूर्णमासापूर्व-

साधनीभूतप्रणयनलेनैवाग्रयतात् । विज्ञानौ तदभावेन गोदोहनानु-
ठानासुपपत्तेः । अतएव खादिरत्वादेः संयोगपृथक्त्वादेन छलर्थ-
स्यापि सन्नादतिदेशोपपत्तावपि आग्नीषोमीवापूर्वसाधनीभूतघूपा-
भावाच्च तेज वीर्यादिपक्षोत्पत्तिः ।

भाव्यकारस्य तु एताहृष्टविषये पञ्चोत्पत्तिं मन्त्रमानस्याभिग्राहं
न विद्यः । अच तु नामयापेच्चा विजातीयप्रस्तरप्रहरणत्वादिनैव
शायुरादिपक्षं प्रति साधनलम् । आयुरादिप्रकाशकमन्त्रस्य च
खप्रकाशपञ्चत्वात्तदेन प्रहरणाङ्गत्वम् । तच भवत्येव विज्ञानावपि
तस्मात् पञ्चोत्पत्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ५ ॥

एककर्मणि ॥ सौर्यादिरौपधृत्यकलैकदेवताकलाभर्ता आग्नेय-
विकार इति वस्तुते । आग्नेयवाक्ये चाग्नेयद्वयं पौर्णमास्यमावास्या-
कालकमित्युक्तं कौस्तुभे पौर्णमास्यधिकरणे । सौर्यस्य विनि-
गमनाविरहादुभयविकार इत्यर्थविवादम् । सौर्यं च य इष्टेति
वस्त्रादैकस्थिकः पौर्णमास्यमावास्याकालः । तदचाग्नेययोः किं
पौर्णमासीकालौनसौर्यप्रयोगे पौर्णमासीकालौनाग्नेयस्यमावास्या-
कालौनसौर्यप्रयोगे चामावास्याकालौनस्य व्यवस्थितं प्रकृतिलम्बु-
न्नायवस्थितविकल्पेनेतिस्तिन्नायाम् ।

तस्माल्लकालरूपावान्तरसादृशात् व्यवस्थितम् । एवं च उत्तरेणाचा
पौर्णमासीमभिक्षुग्रेत्यंशेचाऽमावास्याभितिविहिततस्मदङ्गमन्त्रयो-
रपि व्यवस्था । अच हि पौर्णमासादिपद्यंज्ञकप्रधानसम्बन्धिइविरेव
पौर्णमासादिपदेन सर्वविला तदुद्देशेन मन्त्रमाचविधिः । अभि-
मर्घनं तु आश्रमानि इवौच्चभिक्षुशतौति वाक्यान्तरप्राप्तं आश्रयत्वे-

नानु शते इति साधितं हतीये । अतस्मि मन्त्रयोरपि व्यवस्थोपपन्नः प्रकृतिव्यवस्थेति प्राप्ते ।

भावनायाविजातौयथागलावस्त्रिचक्षस्य वाऽनुग्राहकरूपेतिकर्त्त-
व्यताकाङ्क्षा न तु प्रयोगविशेषस्य । अतस्मैकज्ञातौयस्य सौर्यस्य वैक-
स्त्रियोभयकालादैकस्त्रियोभयविकारलावगतेरव्यवस्थयैव तपदा-
येयप्रकृतिकर्त्तव्यमन्त्राणांक्षाव्यवस्थेति चिह्नम् ।

अनु पार्थसारथिना वार्त्तिकस्तारस्यादग्रेयैकलमभ्युपगम्य मन्त्र-
योर्दुष्टार्थवेन विकस्यादेकस्त्रियाग्रेये प्रधानामरसाहित्यानुरोधेन
प्रकृतौ व्यवस्थायामपि विज्ञतौ तदभावेन व्यवस्थाकारणाभावाद-
व्यवस्त्रितविकस्योमन्त्रयोरिति चिह्नान्तिम् । तमन्त्रविकृत्यस्त्रिया-
यादादग्रस्त्रिततया इतिदेशविचाराभावेनाधायसङ्गत्यभावापत्तेराग्रे-
यभेदस्य च स्थापितलेनैक्यानुपपन्नेरूपेतितम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ६ ॥

चिह्नम् ॥ इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रदृशितिरित्युक्तम् । ततापि
सौर्यादिषु औषधद्रव्यकलविशिष्टैकदेवताकलरूपविशेषसादृशादग्रेय-
विकारलम् । अत च साक्षात्पूर्वैकदेवताकलेऽपि औषधद्रव्यकला-
भावादाद्यं विशेषणम् । अग्रौषोमीयादेरौषधद्रव्यकलेऽप्यनेकदेवता-
कलादपरम् ।

अत यद्यपि एकदेवताकलं नाम नैकदेवतालकलम् । अग्रौ-
षोमीयादावपि व्यासव्यष्टिर्देवतालक्ष्मैकलेनातिप्रसङ्गात् । नामे-
कदेवतालाभिष्ठानकलम् । देवतालक्ष्मैश्वर्गिष्ठलेन देवतालीयरूप-

* साक्षात्,— इति सो० पुस्तके पाठः ।

सम्बन्धेन प्रत्येकाचरणामेव तदधिष्ठानतया आग्नेयेऽप्यवास्तः । पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिक्षाधिष्ठानतविवचाचामग्नीषोमीयेऽप्यतिव्याप्तेष्व । सम्बन्धदयातिरेकेण पदमाचाधिष्ठानकलस्य वकुमग्रक्षत्वाच् । तथापि देवतालाश्रयप्रतिपाद्यार्थेकलमेवैकदेवताकलम् । एकलमेकसंख्याकलम् ।

अर्थस्य देवतालपञ्चे तु देवतालाधिष्ठानैकलमेव तत् । अस्मि चेदमाग्नेये शौर्यं च । प्रथमातिक्रमे कारणभावेनैकवचनान्तेनैव तद्वितविषयात् । अग्निमेव स्नेन भागधेयेन समर्द्धयति, असुमेवादित्यश्च स्नेन भागधेयेनोपधावतीत्याद्यर्थवादाच् । अग्निर्मूर्धा, उदुत्यं जातवेदविमिति मन्त्रवर्णाच्च । अग्नीषोमीयैक्षाग्नयोक्तु तदभावाच्चैकदेवताकलम् । अतएव माहतं सप्तकपादामित्यादौ, महतो यस्य हि चये इति मन्त्रवर्णादग्नेकदेवत्यलावगतेः सत्यपि पदैक्ये नाऽग्नेयविकारलम् । अग्नेये चामवते चतुर्मित्यादौ च सत्यपि पदभेदे प्रमाणान्तरेणार्थेकलावगमादाग्नेयविकारलम् । अनेकदेवताकेषु तु अग्नीषोमीयैक्षाग्नयोः । तत्त्वाण्यग्नीषोमदेवत्यस्य बोमपदघटितानेकदेवत्यस्य चतुरचरानेकदेवत्यस्य वाऽग्नीषोमीयविकारलमेव । इक्षाग्नीदेवत्यस्ये श्वपदघटितानेकदेवत्यस्य अचरानेकदेवत्यस्य चैक्षाग्नविकारलमेवेति व्यवस्था । तथैक्षाग्ने शाखाभेदैनैकादशकपादालद्वादशकपादालयोर्विकस्याद् द्वादशकपादायां तदधिकसंख्याककपस्यायां वा विकृतावैक्षाग्नविकारलमेव । तद्युनसंख्यककपादायामष्टाकपादायाभिष्ठायां तु विकल्प एव व्यवस्थापकसामान्याभावे । अष्टाकपादालकायां तु सत्यस्येनेकदेवताकले द्रष्टव्यघटितपादालस्य वस्त्रवस्त्रादाग्नेयविकारलमेवेत्य-

चूङ्गम् । आव्यद्व्यक्तायासु पांशु वाजस्य । दधिपयोरूपसाक्षाव्यद्व्य-
कायां तत्तद्व्यक्तेत्यादिविशेषतः प्रकृतिलं बोधम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ७ ॥

विप्रतिपन्नौ ॥ एवं सादृश्नियामकले निरूपितेऽधुना तथोर्विं-
रोधे बलावत्तम्भिर्यते । तचापि इव्यवटितदेवताघटितसादृश्यो-
र्थं च विप्रतिपन्निर्यथा । ऐश्वः पुरोडाशः आग्नेयं पथ इत्यादौ ।
तच कस्य बलवत्तमिति चिन्तावाम् । देवतायाः प्रथमोपस्थितलेन
सुख्यत्वात् प्रधानत्वाच्च तत्सादृश्यमेव बलवत् । दत्त एवैक-
मिश्चः प्रजया पशुभिस्य तर्पणतीत्यार्थवादवशाद्वि यागोदेवता-
राधनायां । आराधिता च सा फलं ददातीति तस्याः प्रधानत्वम् ।
देवतासादृश्यस्य यथपि निरूपैकदेवताकलरूपं इव्यसादृश्यावि-
रोधि । तथापि समानशब्दार्थकलरूपं तद्विरोधीति तस्य बलवत्त-
मितिप्राप्ते ।

प्रथमोपस्थितलेऽपि कर्मविधुत्तरकालमतिदेश्चकर्मनान्तरा च
इव्यस्यैव प्रत्यासुलेन शौक्रोपस्थितेस्तस्यादृश्यस्यैव बलवत्तम् । यागो-
हि वृद्धवहारात् देवतोदेश्विशेषद्व्यत्यागरूपः । तच इव्यस्य
प्रधानभूते त्यागे विशेषणलं, देवतायासु विशेषणौभूते उद्देशे ।
अतो इव्यं यागप्रत्यासम्भम् । यथपि च देवताप्रसादस्यैवार्थवादवशा-
स्यागस्य फलसाधनले दारलं कर्त्तयते । तथापि देवतायाः शाव्य-
दोधे यामं प्रति इव्यं प्रति वा प्राधान्ये प्रमाणाभावात् प्रत्युत इव्य-
स्यैव पार्षिकान्वये विशेष्यलेन प्राधान्यावगतेर्न देवतासामान्यस्य बल-
वत्तमाशक्ता । वस्तुतस्य च देवताप्रसादस्य दारलमिति जैमिनिमतं
वस्त्वत् एव । अतोऽनरङ्गलवशादेव इव्यसादृश्यस्य बलवत्तम् ।

एवं च धर्मानुग्रहोपास्त्वेन सङ्ग्रहते । इतरथा पुरोडाशादौ ग्राह्याञ्जेदादीना वाधापत्तेः । एवमन्यचाप्यन्नरङ्गलादिना सर्वत्र सादृश्ययोर्बाबत्तं द्रष्टव्यम् । यच तु न्यायेनान्यादृशं वस्तावत्तं, कस्य-सूचयाज्ञिकाचारासान्यादृशास्त्रं तस्मूलभूतश्रुतिरूपवचनातिदेशेन न्यायकस्थातिदेशस्य वाध इत्यपि द्रष्टव्यम् । अतएव सौम्यस्त्रहरि-त्यादौ ग्रन्थार्थगतस्मान्तरूपसादृशस्य निहन्तैकदेवताकलरूपसा-दृश्यापेचया अन्तरङ्गलेऽपि नाग्नीषोमीयविकारलभमपि लाग्नेववि-कारलभेव । एवमाग्नेयएकादशकपासादृत्यादौ देवतासामान्यस्य कपाससंख्यासादृश्यापेचया अन्तरङ्गलेऽपि नाग्नेवविकारलभमपि लग्नीषोमीयादिविकारलभेव । केचित्तेतादृशविषये कपास्त्रेकादङ्ग-लादीना द्रव्यनिष्ठसाधनतावञ्जेदकोटिप्रविष्टलात् द्रव्यसादृश-घटकलभेवेत्यग्नीषोमीयविकारलं समर्थयन्ते ॥ ८ ॥ ९ ॥ ८ ॥

हिरण्य ॥ द्रव्यनिष्ठसादृश्ययोः परस्तरविरोधे तु देवतासादृशो-पष्टव्यस्यापि द्रव्यसादृशस्य औतस्त्रिङ्गोपष्टव्यसादृश्यापेचया दुर्ब-खलम् । यथा प्राजापत्यं दृते चर्णं निर्वपेष्ठतत्त्वाण्णस्यामायुक्ताम-इत्यच छण्डानान्दीज्ञिमन्त्रस्त्रिणतेजस्त्रिलसादृशस्य प्रजापतिदेवता-कलसादृशोपष्टव्यस्यापि कठिनलापरपर्यायविश्वदत्तसादृश्यापेचया दुर्बखलम् । तेन नायं यागसेजस्त्रिलसादृश्यादुपांशुयाजविकारोऽपि तु कठिनलसादृश्यादाग्नेयविकार एव । चरणग्रन्थप्रयोगात् । दृते अपवतीति अपणविधानात् । यद्यपि नायं विकृत्यभावेन सुख-सहः । तथापि असरौ चरणग्रन्थानुवादस्त्रहर्मयोगादुपपत्तत इति औषधधर्मप्रापकं भवति जिङ्गम् ।

न चाग्रेये चरोरभावादग्रेयधर्माणां चहगतलाभावेन कथं
चहग्न्धस्त्रौषधधर्मप्रापक इति वाच्यम् । सौर्यचरोराग्रेयविकारले-
नाग्रेयधर्माणामपि चहगतलाच्चहग्न्धस्य तत्प्रापकलसभवात् ।
एवं अपणवाक्षेऽपि यद्यपि न अपणानुवादेन इतविधिः । अपण-
स्याग्रेयविकारलेऽपि विकृत्तिरूपप्रयोजनाभावेन वाधात् । इत-
स्योत्पत्तिवाक्षे प्राप्तलाच्च । तथायग्निसंयोगमाचरूपं अपणं ग्रन्था-
वाच्यस्या वा प्रतिप्रसवविधया विधीयते । तच इतविधिष्ठं इद्द्वं
वेत्यन्वेतत् । क्व विशिष्टविधिलभित्यच नियामकाभावात् उत्प-
त्तिवाक्षे इतस्य परम्परासम्बन्धेन यागाच्ये तस्य विज्ञापस्थिति-
कलादचैव विशिष्टविधिरिति तु युक्तमुत्पश्यामः ।

यद्यपि च अपणस्योपांशुयाजविकारलेऽपि प्रतिप्रसवविधिलं
युज्यत एव । आब्देऽप्यग्निसंयोगसद्ग्रावात् । तथापि द्रव्यान्तरसंयोग-
स्यात्यन्ताप्राप्तस्योपांशुयाजविकारले विधेयलापन्तेराग्रेयविकारले
द्रव्यान्तरस्य जलस्य प्राप्तौ तच इतविधाने साधवभिति लिङ्गलोप-
यत्तिः । एतद्व्यरसेनैव वा भाव्यकारेण तस्मिंश्च अपणश्रुतेरिति
स्मृतस्य इतद्व्यक्तव्यादृशादुपांशुयाजविकारलमाशक्त्वा इतस्याधि-
करणलश्रुतेः प्रदेयलाभावादिति व्याख्यानान्तरं छतम् । सर्वथा
श्रौतलिङ्गोपष्टव्यस्य सादृशस्य वस्तवन्नाद्विरस्याग चोषधविकार
एव । एवं च यत्र हिरण्यवागान्तरे लिङ्गाभावस्त्रच देवतासादृशा-
त्तदभावेऽपि आब्दधर्माणां भूयसामनुप्रहात्तेजस्तिव्याप्तिविकारलमेव । चहग्न्धस्य वा स्वाक्षीपुष्टाकन्यायेन गमकलादौषध-
विकारलम् । छण्डोष्टिविकारलं वा ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

मधूदकम् ॥ चिनेष्टावनेके यागः इत्युकं चिचाधिकरणे
कौस्तुभे । तत्र दधिष्टतपयोधानातपुष्टयागानास्त्रिणीतैव प्रकृतिः ।
मधूदकयोस्तु वर्णसाम्यादुपांशुयाजविकारत्वम् । प्रकृतोदाहरणे
देवतासामान्यस्थाधिकत्वात् । न तु स्वाभाविकद्रवलसादृश्चात्पयो-
यागविकारत्वम् । सत्यपि सादृशदये लिङ्गविशेषस्य निर्णयकत्वा-
भावे बड्डतरात्यधर्मानुप्रहस्यैव नियामकत्वात् । नैमित्तिकद्रवल-
स्थात्येपि सत्त्वात् । अतस्य सर्वयागानामेकफलकलेनैकतन्त्रलाहूय-
सामनुप्रहाय चयाणां मधुष्टतोदकानामुपांशुयाजधर्मस्त्रिचानुष्ठौय-
मानविद्वद्धर्मविषये कार्याः । आदृश्यानुष्ठौयमानद्रव्यसंखारविषये
तु तत्तद्यागीयधर्मस्त्रित्वयेषु कार्याः ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

इति श्रीखण्डदेवदृतौ भाष्टदीपिकायां
अष्टमस्य प्रथमः पादः ॥

अथ हितीयः पादः ।

वाजिने ॥ वाजिनथागस्तामिच्छाऽनुनिष्ठस्तवाजिनप्रतिपत्तिकर्म-
णोऽप्यक्षापेक्षायां किं सौमिकातिदेश उत दार्शिक इति चिन्यते ।
सौचामस्तक्षदेवतासंस्कारार्थसुरायहेषु चैवमेव चिन्ना । तत्र सोमो-
वै वाजिनं सुरा सोम इत्यसोमे सोमशब्दः सोमधर्मातिदेशार्थः ।
न सोपश्योष्युपो भवतीतिवदर्थवादस्त्वादमतिदेशकल्पम् । तददिह
चिद्धसादृश्वाभावेन नामातिदेशावश्वकल्पात् ।

अतएवानुवषद्कारमन्तौ समुपश्य भच्छमुभयत्र दर्शयति ।
सुरायां सौसेन क्रयणं, कुवलासकुभिः अयणं, एका पुरोहक्, एका
थात्वा, उपथामेतिमन्त्रो गृहीत्वासादनं, सौमे वासस्युपनहनं
दर्शयति । यहशब्दसैवं सति सुतरासुपपश्यत इति प्राप्ते ।

आर्थवादिकस्य सोमशब्दस्य प्रकृष्टफलवच्चरूपसिद्धसादृशेनोप-
पत्तौ वाक्यभेदापादकविधिपरत्वे प्रमाणाभावात् । यहशब्दस्य प्राय-
णीयवद्वहणस्यौपदेशिकवेनैवोपपत्तेचिङ्गानाम् वाचनिकतयाषुपप-
त्तावप्रतिबद्धेन चोदनाचिङ्गातिदेशेन दार्शिकविष्णन् एव । तचापि
वाजिने पशुप्रभवत्वद्रवत्वसादृश्वात्पयोयागविधनः । सुरायां पौरो-
हाशिक चैषधर्दत्यकलात् । अतएव शब्देरेव दीक्षणीयामाप्नोतीति
दीक्षणीयाप्निवचनं सङ्कर्षते । इतरथा हि तस्माः प्रत्यक्षत्वेन
प्राप्निवचनेन स्तुतिरसङ्गतैव स्थात् । तथा नैतेषां पुरोडाशाविद्यन्ते,

* इवत्व,-इति नात्ति आदर्शं पृष्ठके ।

यश्चपुरोडाश्च चेते पश्चव इति यज्ञेषु पुरोडाश्चशब्दानुवादस्तद्भूमंकले सङ्कल्पते ।

यद्यपि चैतेषां यज्ञयागान्तराणां वार्त्तिककारमते पश्चुपुरोडाश्चकार्थापञ्चलस्य दश्मे वच्छमाणलात् स्थानापन्थ्यैव पुरोडाश्चशब्दोपपत्तिस्थापि स्थानापन्थ्यापि तावत् पश्चुपुरोडाश्चधर्मप्राप्ते-स्त्रिङ्गोपपत्तिः । वस्तुतस्तु । अङ्गापेचायामङ्गुष्ठटितसाहृश्चखैव पुरः-स्त्रूर्त्तिकलेन स्थानापन्थ्यतिदेशापेचया चोदनालिङ्गातिदेशस्य वस्त्र-वस्त्रादौषधद्रव्यकलेन सर्वप्रकृतिभृतदर्शपूर्णमासविकारलमेव । अतएव,

“एषामसम्बन्धे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरौ बुधः” ।

इत्यादौ चैधात्यादीचणीयेत्यादौ च न ज्योतिष्टोमादिधर्माः । यदा तु दाश्चमिकसूचभाव्यकाररीत्या प्राकृतपश्चुपुरोडाश्चथान एव सुरादिद्रव्यान्तरमात्तिविधिरित्याकौयते । तदा सोमादिश्चश्च नामातिदिश्चनिराकरणमाचार्थमिदमधिकरणम् । न तु चैषध-द्रव्यकलसिङ्गकातिदेशसिद्धार्थम् । एतदभावेऽपि पश्चुपुरोडाश्चस्य दर्शपूर्णमासविकारलसिद्धेरिति षेषम् ॥ ८ ॥ १ ॥

पश्चः ॥ दैवः पश्चदर्शपूर्णमासविकार इत्युक्तम् । तथापि क्षिमग्नीषोमौषपुरोडाश्चविकार उत साक्षात्यविकार इति चिन्तायां, घनलसाहृश्चात् पुरोडाश्चविकारः । न च पश्चप्रभवत्वसाहृश्चस्य द्रव्यगतस्य साक्षात्ये सत्त्वालिंयामकाभावः । घनलस्य सिङ्गोपश्चभूतात् । अङ्गास्त्रौषधाभ्योऽग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोच्चामौति पश्चं प्रोच्चतीति हि प्रोच्चणं पुरोडाश्चधर्मः । तथा पश्चं पर्यग्नि करोतीति पर्यग्निकरणं पुरोडाश्चविकारले लिङ्गम् । न च पश्चप्रभवत्वसाहृश्च-

स्थापि उखादर्शनरूपसिङ्गोपष्टभवाचियामकाभावः । तथालेऽपि
देवतासादृशस्यैवाग्नीषोमीषविकारत्वे गमकलादिति प्राप्ते ।

देवतासामान्योपष्टभव्यापि इच्छादृशस्यान्वयाचिह्नसिङ्गोपष्ट-
भवेनानन्वयाचिह्नसिङ्गोपष्टभव्यसादृशापेचया दौर्बल्यात् याजा-
यविकार एव पश्यः । तथा हि नाम प्रोक्षणानुवादेन मन्त्रो-
विधीयते । येनेदं सिङ्गं भवेत् । तस्य तु सिङ्गादेव प्राप्तत्वात्
प्रोक्षणभावनैवाचापूर्वा विधीयत इति विपरीतसाधकत्वम् । पर्य-
ग्निकरणं तु प्रदेयपुरोडाशधर्मत्वेन प्रकाशौ कृतम् । नेह प्रदेय-
प्रकृतिभूतपश्यस्यारकतया दृश्यमानं प्राक्षतम् । अपि तपूर्वमेवेति
न तदपि सिङ्गम् । अतो घनत्वसादृशं न सिङ्गोपष्टभव्यम् । यदि
पश्यद्यावा पश्यमानः स्कन्देदिति उखादर्शनं तु अनूद्यमानत्वा-
दनन्वयाचिह्नं सिङ्गम् । अतः तदुपष्टम् पश्यप्रभवत्वमेव वसीयः ॥

८ ॥ २ ॥ २ ॥

दधः ॥ तत्रापि दधिविकारः पयोधिकारो वेति चिन्मायां,
घनत्वसादृशादधिविकारत्वमेव । न च साक्षात् पश्यप्रभवत्वसादृशेन
पयोविकारत्वशङ्का । कारणत्वस्य आप्निरूपतया अतौचियस्यानु-
मानिकत्वेन प्रत्यच्छगम्यघनत्वापेचया दौर्बल्यादितिप्राप्ते । इदया-
दीर्घा पयससैकदिनान्तरितानां विकारदर्शनादेकदिनस्यायित्व-
सादृशं खतोगतिमन्त्वसादृशं च प्रत्यच्चमेवेति तस्यहक्तेन साक्षात्
पश्यप्रभवत्वमैकस्य घनत्वस्यैव वाधात्पयोविकारत्वमेव ॥ ८ ॥ २ ॥ ३ ॥

आमिता ॥ आमिता तावचार्थान्तरमपि तु दधिपयोऽन्यतर-
रूपमिति शाधितं चतुर्थे । अतस्य तदन्यतरविकार इति तावदवि-

वादम् । तचापि तु विशेषचिन्नाथां, तसे पयसौत्यच द्वितीयानि-
दिष्टदध्न एव सा वैश्वदेवीति तच्छब्देन परामर्शो न तु सप्तम्यन्तप-
दनिर्दिष्टस्य पथसः । गुणभूतलात् । न चागयतेर्दिकर्मकलात्पथसो-
व्यायमानत्वेन दध्यपेत्यथापि प्राधान्यावगतिः । दिकर्मकधातुस्त्वते
अधिकरणलादिकारकान्तराविचाराथां कर्मकारकसम्बन्धमात्रविद-
क्षायां च सम्बन्धसामान्ये षष्ठीप्राप्तौ अकथितं चेति सूचेण कर्म-
संज्ञाकरणात् । द्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाणाभा-
वात् । प्रहृते सप्तमीश्रवणेनाधिकरणलविचारवगतेर्दितीयकर्मप्र-
स्त्रभावात् । अतस्य दधिष्ठपलादामिष्ठायादधियागविकारलमे-
वेति लौकिकस्य पथसोऽधिकरणलमिति प्राप्ते ।

मधुरसभूतस्त्वाहध्यभावेऽपि च अक्षान्तरेषामिष्ठासम्भवे-
न्यव्यतिरेकाभ्यां जुघन्तां युच्यं पय इति मन्त्रवर्णात् पथस एवा-
वस्थाविशेषापमस्तामिष्ठापदवाच्यलावगतेषादनुरोधेन तच्छब्दस्त्वापि
सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टपथःपरामर्शितस्यैवावगतेः पय एवामिष्ठा । अतस्य
तथागविकारलमेव । एवं च तसे पयसौत्यच सप्तम्या प्राधान्यस्त्वसा,
द्वितीयया च सकुन्यादेन करणलस्त्वणेत्यपि ध्येयम् ।

अवस्थाविशेषरूपामिष्ठा च न तापं विनेति तस्यापि विवक्षा ।
यदि तु तापं विनाप्यामिष्ठा सोने सम्भावते, तदा न सप्तम्या
प्राधान्यस्त्वस्त्वापि । तप्तपयोधिकरणलविशिष्टदध्नानयनस्यैवावस्था-
विशेषविशिष्टपयोरूपामिष्ठोऽप्तेन विधेयलात् । उद्देश्वाचकपद-
कत्पनया च वाक्यार्थपूर्त्तिः । तस्यैव च तच्छब्देन परामर्शात् सुतरां
सिङ्गोपपत्तिः । अधिकरणलस्यैव च दध्यानयनं प्रत्यक्षत्वेऽपि पथ-

सोनाङ्गलं कृप्रप्रयोजनलादिति थेयम् । अतः आमित्ताथा अवस्था-
विशेषविशिष्टप्रयोजनलात्प्रयोजनागविकारलम् । तेन पथस्तेव प्रात-
दर्हाइधर्माः, दधि तु सौकिकमेव संखारकम् ॥ ९ ॥ ८ ॥

सचमहीनस्य ॥ अहर्गणेषु दादग्नाइस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । दाद-
ग्नाहे चास्ति सचलमहीनलं चेति धर्मदद्यम् । तचाशीरन्, उपेयुरि-
त्यादिचोदनाचोदिते सचलमस्तुषोपाधिर्द्वयवहारात् । तत्तद्वर्म-
कल्पे निमित्ते च तत्र धर्मविशेषाविहिताः । तथान्वेऽपि सचसंज्ञका-
प्रहीनसंज्ञकासाहर्गणा अधर्मकाः समाचारातः । तत्र दिविधेष्यपि
दादग्नाइस्यैकस्य धर्मप्रवृत्तिः । अतोऽविद्याः समुच्चीयन्ते विद्वद्वास्य
विकल्पन्ते । ए च दादग्नाहे भेदोऽस्मि । येनावान्तरसामान्या-
तत्तद्वद्वादग्नाइवदित्यतिदेशवाक्यं कर्त्येत । भेदे प्रमाणाभावान्तु
दादग्नाइवदित्येवातिदेशवाक्यकल्पनेऽव्यवस्थैव युक्तेतेवं प्राप्ते ।

सत्यपि दादग्नाइलेनैवातिदेशे सचलरूपनिमित्ताभावात्तस्मैभि-
त्तिकाधर्मानाहीने, अहीनलरूपनिमित्ताभावात्त तस्मैभित्तिका-
धर्मानि सुचे प्रवर्तन्ते । भेदग्नाभाव इव होमस्तुषुलयागादाविति
फलतो व्यवस्थितं प्रकृतिलम् । सचात्मकेष्वहर्गणेषु सचात्मकस्य
दादग्नाइस्याहीनात्मकेष्वहीनात्मकस्येति । दिराचादारभैकादग्नरा-
चान्तरमहीनाः । दादग्नाइ उभयात्मा । चयोदग्नराचादारभ्य सर्वे
सचभूता एव । तथैवोक्तस्तत्त्वाणसत्त्वात् । द्वद्वयवहारात् । अतसेषु
तेषु तत्तद्वूपस्य दादग्नाइस्य प्रवृत्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अन्यतरतोऽतिराचलात् ॥ पञ्चदग्नराचस्य कुण्डपाठ्यनामयनस्य

न स चत्वम् । यदन्यतरतोऽतिराचस्तेनाहीन इति श्रुत्या अन्य-
तरतोऽतिराचलस्याहीनस्तचणकरणादर्थाच्छोभयतोऽतिराचलस्य सच-
लस्तचणेन पञ्चदशराचादौ अहीनस्तचणसत्त्वेन तदनुपपत्तेः । अतएव
न सचाहीनयोर्भवदुक्तस्तचणं, न वैकादशराचान्तमेव शुद्धाहीनत्वम् ।
चतस्र पञ्चदशराचादौ अहीनात्मकदादश्याहस्यैव प्रवृत्तिरिति प्राप्ते ।

अहीनत्वाभावेऽपि प्राचुर्येणाहीनेऽन्यतरतोऽतिराचत्वादस्मिन्नपि
पञ्चदशराचेऽन्यतरतोऽतिराचत्वेनाहीनत्वोपचारस्य सुत्यर्थत्वेनोपपत्ते-
रभियुक्तप्रसिद्धा गिरजस्तचणकस्यैव सचत्वादेरक्षौकारात् पञ्चदश-
राचकुष्ठपाद्यिनामथनयोरपि सचत्वमेव । अतएव गृहपतिर्गृहपति-
रिति गृहपतिशब्दः सचैकान्तवृत्तिः कुष्ठपाद्यिनामथने । अतः
सचात्मकदादश्याहप्रकृतिलमेवानयोः ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां
भाष्टदीपिकायामष्टमस्य दितीयः ।

अथ तृतीयः पादः ।

—●—

हविर्गणे ॥ आग्रावैष्णवमेकादशकपादं सारस्ततं चरं वार्षस्ततं
चरं दत्यादिहविर्गणे क्रमवामान्यात् प्रथमद्वृत्तीययोः आग्रावैष्णव-
वार्षस्तत्यथोराग्रेयाग्रीषोभीषविकारलभिति प्राप्ते । क्रमवामान्यस्था-
ग्राम्बस्थान्यापेक्ष्येन विलम्बोपस्थितिकलादुत्पत्तिवाक्यगतदेवतासा-
दृष्ट्यस्थानन्यापेक्ष्येन यागखरूपपरिचायकलेन च ग्रीषोपस्थितिकल-
बलवत्त्वात्मेनाग्रावैष्णवस्थाग्रीषोभीषविकारलं, वार्षस्तत्यस्थ चाग्रेय-
विकारलम् ॥ ८ ॥ १ ॥

गणकोदयात्मा ॥ जगकसप्तरात्मे चमारि चिह्नस्थान्यग्निष्ठोम-
सुखानोति शुतम् । तत्र चतुर्वर्षयहःसु दादशादिकदशाहान्तर्गत-
प्रायमिकल चिह्नस्तोमकस्ताङ्गः प्रश्निः । चिह्नस्तिष्ठात् । न तु
क्रमवहङ्करणस्थामान्येनापेक्ष्येण दशाहान्तर्गतानामादानां चतु-
र्णामङ्गां प्रश्निः । तत्तदर्थन्तिचिह्नस्थान्यापेक्ष्येन वस्तवत्त्वा-
दिति प्राप्ते ।

स्वर्गकामोजगकसप्तरात्मेण यजेतेति वस्तवोत्पस्तानां सप्तानां
कर्मणां मध्ये चत्वार्यनूद्य चिह्नस्तिधानेन चिह्नस्थोत्पस्तग्निष्ठेन
दुर्बस्त्वादुत्पत्तिग्निष्ठेन गणत्वेनैव प्रथमस्थ प्रथमभित्यादिकमसह-
स्रुतेन सप्तानामप्यङ्गां दादशादिकदशाहान्तर्गतसप्ताहविकारलम् ।

न च प्राप्तकर्मानुवादेन चिह्नस्तिधिरग्निष्ठोमसुखस्थ
विधिरिति वाक्यभेदः । दशाहान्तर्गतचतुर्णां मध्ये प्रथमस्थाग्निष्ठोम-

संख्याकलेनाग्निष्ठोमसुखलक्ष्य प्राप्तत्वात् । न चादेवेव चतुर्षु चिट्ठन्व-
विधौ प्रमाणाभावेनाग्निष्ठोमसुखलक्ष्यापि विधिरावश्यक इति
वाच्यम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्याणामन्वेषां विधनरेण
स्तोमविधानाङ्गादेवेव चतुर्षु चिट्ठन्वप्राप्तेरिति भावकाराभिप्राप्तः ।

वस्तुतस्तु चतुःसंख्याकोहेशेन चिट्ठन्वविधौ योग्यतया सप्तस्त्रष्ट-
हःसु चादेषु चतुर्षु स्तोचेषु चिट्ठन्वविधापत्तेरहर्मात्रोहेशेन तदिधौ
च चर्वच तदापत्तेः चतुःसंख्याविग्निष्ठाइरहेशे च वाक्यभेदापत्ते-
रथनेव संख्याभिन्नचिट्ठन्वविशिष्टकर्मात्यन्तिविधिः । चथाणां चान्वेषां
विधनरेण विधिः ।

सर्वेषां च फलवाक्येन समन्वयमाचकरणम् । एवं चोत्पत्तिवाक्ये
चतुर्णांश्चलप्रतीतेसास्थोत्यन्तिगतलवत् चिट्ठन्वस्यायुत्यन्तिगतलेन
साम्बेदिपि चिट्ठन्वस्याङ्गभूतसोचित्वात् प्रधानद्वन्तिगतलापेच्या
दुर्बलेन गणलसाहृष्टेनैवाद्यानां चतुर्णामतिदेशः प्रसाध्यः । सर्वचा
नाथस्यैव चतुर्बंतिदेशः । एवं चाग्निष्ठोमसुखानौत्यनुवादोपपत्तिः ।
इतरेषां चयाणामन्वसंख्याकलात् । इतरथाऽग्निष्ठोमानौत्येवावक्ष्यत् ।
सर्वेष्वग्निष्ठोमसंख्याकलस्यैवातिदेशेन प्राप्तेः ॥ ८ ॥ २ ॥

कालाभ्यासे ॥ षट्चिंश्चद्वाचे षड्हा भवन्ति चलारो भवन्तीति
श्रुतम् । द्वादशाहान्मर्गतद्ग्राहे चाच्य एकः षड्हः सधर्मकः श्रुतः ।
तदिह तस्यैव वारचतुष्टयमन्त्र प्रवृत्तिरूप द्वग्नाहस्याहृष्टेति चिन्ता-
चाम् । न तावद्वच षड्हग्नश्चो नामातिदेशकः । तस्य संख्याविग्नि-
ष्ठाइर्वाचकस्य गुणविशिष्टकर्मविधायिलेन नामत्वाभावत् । सन्तेऽपि
वा यौगिकलेनोऽप्तविधायिलाच्चतेनामातिदेशकलायोगाच । नापि

प्राकृतपठहानुवादेन संख्याविधिः । दादशाइलानुपपत्त्या तस्या-
अनिवेशात् । अतः कर्माङ्गराषेव संख्या चतुर्विंशतिर्विधीयन्ते ।
न तु पठहस्य चतुराष्ट्रिः । तथाते चतुः पठहोभवतौति क्रिया-
भाष्ट्रित्तिविहितसुच्प्रत्ययापत्तेः । चलारो भवत्तीति अवशानु पृथक्-
त्वनिवेशिन्या संख्या भेद एव । अतस्य गणत्वामान्याद् दादशाइ-
दिरभस्याविशिष्टेषु चतुर्षु दशाहास्यानां चतुर्णां प्रदृशितिरिति प्राप्ते ।

यद्यपि तत्त्वरबरौत्या चतुर्विंशतिरेतानि कर्माणि, तथापि
पठहशब्दवत्त्वसादृशेन तस्यैव चतुर्वारं प्रदृशिः । वस्तुतस्तु नाच तावन्ति
कर्माणि, चतुर्विंशतिसंख्याद्या चश्चवणात् । षट्संख्याद्याः चतुःसंख्याद्या-
स्यैकच दयमिति न्यायेन कर्माङ्गयमङ्गीष्ठत्य भेदाङ्गीकारे कर्मदश-
कापत्तिः । षट्संख्याद्याः समाप्तगतत्वेन तथान्यदानुपपत्तेष्व । अत-
एकविशिष्टे अपरवैशिष्ट्यमिति न्यायेनैव षट्संख्याविशिष्टे चतुः-
संख्यान्ययोवाच्यः । अतस्य सत्ययेकवाक्यत्वे प्रयाणैकादशत्वत्वायेन
निर्जातिसंख्यत्वाच्चतुःसंख्या आवृत्त्यापादिकैव । वस्तुतस्तु पृथगस्यात-
श्रवणादत्तापि भिन्नवाक्यत्वमेव । तेन षष्ठामेव कर्मणां चतुर्वारमा-
दृशिः । अतः सूचभाष्यस्त्वारस्येन षष्ठामेवावृत्तेः षट्संख्यत्व-
सादृश्यादिना पठहस्यैव वारचतुष्टयं धर्माः ॥ ८॥ ३॥ ३॥

संख्यागणे ॥ अनारभ्य, शताग्निष्टोमं भवति शतोक्त्यं शताति-
राचमिति श्रुतम् । तत्त्वाग्निष्टोमादिशब्दानां ऋतिष्टोम एव
प्रचुरप्रयोगान्तदनुवादेन शतसंख्याऽभ्यासापादिका विधीयते । न
त्वाग्निष्टोमादिशब्दानां संख्याविशिष्टक्रतुमान्यवाचित्वम् । तथाते

अथातोऽग्निष्ठोमेनेत्यादौ प्राकरणिकोन्नरवेश्वरोधेन चयनस्य विहृतौ निवेश्वरपत्तेः । अतो व्योतिष्ठोमलाभाज इदंशाह्प्रवृत्तिः । अथवा, अग्निष्ठोमादिशब्दानां नाम्यहीतविशेषणान्यादेन संख्यामात्रवाचिलाज्ञ्योतिष्ठोमे निरुद्गच्छाऽङ्गीकारेऽपि प्रह्लते तदाश्रयणे प्रमाणाभावाचित्यकाम्यसंख्यानुवादेनैव ग्रतावृत्तिविधिः । अस्मिन्नपि पञ्चे व्योतिष्ठोमस्यैवाश्रयलादिना सत्त्वाज्ञ गणातिदेशः । अस्तु वेदं कर्मान्नरम् । तथाप्यन्वपदार्थस्यैकवचनान्नलादेकमेव तत् । ग्रतसंख्याधास्य संख्यागतलेनाभेदकलात् । अतः ग्रतसंख्याकमभ्यस्तमेकं कर्म व्योतिष्ठोमविकार इति न गणातिदेश इति प्राप्ते ।

एकप्रस्तरताभङ्गापत्तेन तावज्ञ्योतिष्ठोमोद्देशेन संख्योद्देशेन वा संख्याविधिः । अतो वषट्कर्णभक्षवदेव कर्मान्नरम् । तदपि नैकम् । तथात्वे एकस्य कर्मणोऽनेकसंख्याकलस्याभ्यासमन्तरेणानुपपत्तेरम्बुतस्याभ्यासकस्यनापत्तेः । अतोऽग्निष्ठोमोक्यादिपदानां चिह्नग्निष्ठदग्निष्ठोम उक्त्योवैरूपसामेत्यादौ विहृतियज्ञसामानाधिकरणेनापि काचित्कप्रयोगेण साम्रातिकस्त्रिया तत्संख्याकायज्ञान्नरपरत्वमङ्गीकृत्य ग्रतसंख्याभिन्नतावश्चविधिरेवायम् । एवं चान्वपदार्थो न कर्मापि तु ग्रतं उक्त्यसंख्याकायज्ञाः करणं यस्मिन्नितिव्युत्पत्त्या फलमेवेति धेयम् । तदपि च नोहिष्य यज्ञविधिरेकप्रस्तरताभङ्गतादवस्थ्यापत्तेः । अपि तु तात्पर्यगत्या अंशजयविश्वृतावज्ञावनाविधिरेवेति युक्ता गणस्यैवातिदेशाह्प्रवारम्भावृत्तिः । दिगुभ्यमासलाद्वा न कस्मिन्दोषः । *[एकवचनान्नलान्नले उपपत्ति-

* [] एतच्चिह्नदयास्तर्गतः पाठः नास्ति सोऽपुरुषे ।

स्थः । कर्मकलेऽपि शावृत्तेरावश्यकलेन सुत्यागणत्वानपायाद्
दादश्चाह्विरोधः ॥ ८ ॥ ३ ॥ ४ ॥

गणादुपचयः ॥ ग्रताग्निष्ठोमादौ दादश्चाह्वतदश्चराच्चप्रवृत्ति-
रित्युक्तम् । दादश्चाहे च प्रथमोन्नमावतिराच्चसंस्काकौ । दश्चराच्च-
प्रथमोन्नमौ चाग्निष्ठोमसंस्काकौ । मध्यतनानि चाष्टौ उक्त्यसंस्का-
कानि । केषाङ्गिस्त्रोक्त्यसंस्काकानि, एकः षोडशी । तदिह ग्रता-
ग्निष्ठोमे तावदतिदेशप्राप्नानासुक्त्यादीनां वाधादग्निष्ठोमसंस्काकले न
कायि चतिः । उक्त्यातिराच्चयोस्तु दिनेषु चेषु* अतिदेशेनैवोक्त्य-
स्तोचादि प्राप्नम्, तेष्वपि न काचिचिन्ता । चेषु तु अग्निष्ठोम-
संस्काक्तप्राप्निसेषु वचनादेवोक्त्येषु कर्त्तव्येषु दादश्चाह्विकान्वेबो-
क्त्यातिराच्चसोचाषुपस्थितत्वात्कर्त्तव्यानौति ग्राप्ते ।

न तावदतिदेशेन तेषामुपस्थितिः । प्रथमस्तु प्रथमभित्येवं कलेण
अत्येकमेव तप्तदहःसु तप्तदहामतिदेशेन चान्वहानि स्त्रम्यसंस्का-
कप्राप्तताहर्विकाराणि तेषु तदौयोक्त्यप्राप्नावपि अग्निष्ठोमसंस्कार-
प्राप्तताहर्विकारेषु तप्ताभौ प्रमाणाभावात् । प्रथमोन्नमथोरेवाति-
राच्चसंस्काकलेन तथोः काण्डतिदेशेन राजिपर्यायाणां सुतराम-
प्राप्नेत्र । अतः इतोक्त्यादौ तेषु तेष्वहःसु वाचनिकानि सोचाणि ।
न हि निषुको भित्तुकालरं वाचते इति व्यायेन व्योतिष्ठोम-
स्कान्वेव कार्याणि । अयं च नातिदेशोऽपि तु कर्मान्तरत्वे प्रमाणा-
भावाद्योक्त्यप्रसिद्धिस्त्रयानि वचनेन विधीयन्ते । किञ्च

* दिनेषु चेषु,-इति नात्ति सो० पुराके ।

स्तोत्राणामुत्यन्तिर्व्वातिष्ठोम एव । दादग्राहे तु अतिदेशप्राप्त-
स्तोत्रानुवादेन धर्मविशेषमाचम् । अतस्य व्यौतिष्ठोमिकामानेवोप-
देशेन विधानम् । अतएव राचिपर्यायादीनां व्यौतिष्ठोमे फल्लार्थ-
संख्याङ्गत्वेनेहानतिदेशेऽपि न काचित्किंतिहपदेशेनैव तद्विधानाङ्गी-
कारात् ॥ ८ ॥ ५ ॥

गायत्रीषु ॥ उहस्पतिस्वे प्रकृतितो गायत्रैषुभादिनानाहन्दः सु
प्राप्तेषु इन्द्रोनरपरिसंख्यार्थः गायत्रमेतदहर्भवतीति श्रुतम् । तच
गायत्रादिग्रन्थानां चतुर्विंशत्याद्यचरसंख्यामाचवाचित्वाचाम्बृहीत-
विशेषणान्यादेन लक्षण्यापि चक्रप्रयोगोपपत्तेस्तथापि न ग्रन्थिः ।
अतस्य प्राकृतीव्वेव चक्रु अधिकाचरस्तोपं ज्ञात्वा चतुर्विंशत्यचराण्डेव
पठनीयाति । अतएव, ये हि दे गायत्रै सैका जगतीति चिह्न-
मपि संख्यावाचित्वपत्ते उपपत्तेः न चक्राचित्वपत्ते । तिसोऽनुषुभ-
स्तत्त्वोगायत्रो भवन्तीति च । अतस्य ग्रन्थाग्रिष्ठोमे उक्त्यादि-
स्तोत्रस्तोपवदिहायधिकाचरस्तोपप्रसङ्गौ,

न गायत्रादिग्रन्थानां संख्यामाचवाचित्वम् । तथाते घटादि-
संख्यायामपि प्रयोगापत्तेः । प्रयोगानुसारेणाचरसंख्यावाचित्वे तेनैव
चक्रविशेषस्य वाच्यतापत्तेः । इतरथा तावदचरे ग्रन्थेऽपि प्रयोगा-
पत्तेः । अतोऽष्टाचरपादच्यादियुक्तमन्तर्विशेष एव गायत्रादिपद-
वाच्यः । निरक्षिङ्गेषु तु संख्यामाचे साचणिकः । तेन दात्र्यत-
यीभ्य एवोत्यन्तिगायत्र्य आनेद्य न लक्ष्यरावस्तोपः । तथाते
वाक्यार्थपरिपूर्खभावेनार्थप्रत्यायकलानुपत्तेस्य* । पूर्वाधिकरणे

* प्रकाशकत्वानुपत्तेस्य,-इति सो० पुस्तके पाठः ।

अधिकागमरूप उपचयस्मिन्नितस्तत्प्रसङ्गादिहापचयस्मिन्नित इति
नाच तथाध्यायसंगतौ यतितव्यम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ ६ ॥

इति श्रीखण्डदेवकातौ भाष्टदीपिकाया-
मष्टमाध्यायस्य इतीयः पादः ॥

अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

दर्विहोमे ॥ तदेवं चिह्नेऽतिदेशे दर्विहोमेषु तदपवादं वक्तुं
दर्विहोमशब्दार्थं निरूप्तये । तच न तावद्यं दर्वास्यस्य गुणस्य
विधिरिति शक्तिं शक्यम् । शोमादिवदिधिवाक्ये अवणाभावेन
विधायकलश्चानुपपत्तेः । न च वासुहोमीयगुणविधर्थवादे, यदे-
कथा जुड्यादर्विहोमं कुर्वादित्यत्र श्रुतस्य दर्विहोमपदस्य उतादि-
पदवत्पदान्तरकल्पनया विधायकलसम्भावः । मुरोऽलुवाक्यामनूच्य-
याच्यथा अजतीति लग्नदयस्तपगुणविधर्थपेत्ताभावात् ।

न च चिह्नवच्छिद्देशान्वयानुपपत्त्योपरि वि देवेभ्यो धारय-
तीतिवदाक्षान्तरकल्पनया होमोदेशेनैव दर्विविधायकलम् । वासु-
होमे तावत्स्तुषः प्रत्यच्छिष्ठत्वेन विधातुमशक्यत्वात् । होमान्तरे-
व्यपि स्मार्त्तंषु न्यमिकाया मूलदण्डया दर्शा जुहोतीति स्मार्त-
वर्णेनैव तप्राप्तेः । औतेव्यपि स्तुवेण जुहोति जुङ्का जुहोतीत्या-
दिना तच तच पाचान्तरसङ्घावाच्च । अतस्य तत्प्रख्यायेन गुण-
विधित्वानुपपत्तेर्विशब्दं पाचान्तरस्तोपत्तिच्छेमङ्गीकृत्यैकदेशप्रवृत्ति-
निमित्तेन वा तत्पात्रहोममाच्येदं नामधेयम् ।

तथापि वै च स्मार्तानां पार्वणस्तात्त्वीपाकादीनां कर्त्तरि दर्वि-
होमिक इति प्रथोगदर्शनात् प्रवृत्तिनिमित्तसङ्घावाच्च तेषां नाम-
धेयं, तथैव वासुहोमेऽपि प्रथोगात् औतानामपि । न च वासु-

होमस्यैकथा चक्षा करणे दर्विहोमलप्रसङ्गभिधानादसुतो दर्विहोमलाभावप्रतीतेरस्य प्रयोगस्य विरहूतमिति वाच्यम् । दर्विहोमपदस्य सार्वमाचनामत्वे वास्तुहोमे एकथा चक्षा क्रियमाणेऽपि दर्विहोमलानापस्तेरस्यार्थवादस्य शापकविधया औतेष्वपि होमेषु दर्विहोमपदप्रवृत्तिसाधकतात् । अतः सर्वमामधेयम् । तचापि होमपदश्रगणाद्वोमानामेव न तु यागानाम् । न च यागस्यालेऽपि सतुरत्वसं जुहोतीत्यनेन होमविधानात्तज्ञामनोपपत्तिः । तथत्यजुहोतिना प्रचेष्टमाचस्यैव प्रतिपत्तिरूपस्य सञ्चयया विधेयत्वेन तस्य सुख्यहोमलाभावात् । अतो होमनामधेयमेवेदम् । इदं च चिह्नमेव उत्तरविवर्चार्यं प्रायते ॥ ८ ॥ १ ॥

तस्मिन् ॥ तेषु अव्यक्तसामान्येन सोमयागविकारलम् । अव्यक्ततं शोत्पत्तिवाक्ये देवताऽभावरूपम् । न तु स्वाङ्गतया देवताशून्यत्वम् । तथाते चिह्नान्ते दर्विहोमेषु देवताऽभावप्रसङ्गात् । अतएवोपांशुयाजविकारलमपि ग्रह्यम् । अथवा होमलसामान्याधिक्याज्ञारिष्टहोमविकारलम् । अतएवाग्निहोमे यदि कौटोवपदेतान्तःपरिधि निनयेदिति परिधिदर्शनम् । परिधिर्हि अङ्गप्रधानार्थलाज्ञारिष्टहोमाङ्गत्वमपि सुखमेव । तथा, अग्नौ अमर्वदि तिष्ठन् याविकाश्च जुहोतीति वेदिदर्शनं नारिष्टहोमविकारलसाधकम् । यत्तु मूले पब्लीसंयाजविकारलं ग्रहितं, तत्त्वेषां यागत्वादुपेचितम् । यदि परमुपांशुयाजसाधारणेन, तदाऽनु पिष्टस्येपफलौकरणहोमयोर्वाविकारः । सर्वथा नापूर्वादर्विहोमा इति प्राप्ते ।

द्रव्यदेवतादिसञ्चिपत्योपकारकाङ्गसामयीसाक्षात्प्रकाशविधा-

नवत्तेन यावदुक्तेतिकर्त्तव्यतयैव निराकाश्चलास्त्रादृशस्य च विगि-
गमनाविरहेणानियामकलादपूर्वाः एव दर्विहोमा न प्रक्षतिपूर्वाः ।
चतु विधिवेदिदर्ग्मं, तदेशोपलच्छणतथाषुपपञ्चम् । एवं च
अम्बकहोमेषु औचित्येन जाचेषावर्हिः संनिष्ठते न प्रथाजानूयाजा-
दृश्यते न सामिधेनीरन्वाइति सुतिरषुपपद्यते । अतिदेशपच्चे स्तु-
ग्नपर्युदाशकस्यने विधमरैकवाक्याताभङ्गापन्तेः ।

सोमयागाद्यविकारत्वे इदमपरं चिङ्गम् । औदुम्बरीहोमे इतेन
स्वावाष्ट्रिवौ आप्तेति अमारा कर्णै जुहोति भूमिगते आव्ये
स्वाहाकार इति । सोमयागाद्यविकारत्वे हि अतिदेशेन वषद्वारः
प्राप्येत । तच स्वाहाकारस्यापि विधिरपूर्वविधिः स्थात् । अस्मात्ते
तु स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो इविः प्रदीयते वषद्वारेण वेति
अमारभ्याधीतवाक्येन विहितयोः स्वाहाकारवषद्वारयोर्विकल्पेन
प्रदानमात्रे प्राप्तौ याच्याया अधि वषद्वारोत्तीति वचनेन याच्याव-
त्कर्मणि वषद्वारनियमान्तर्द्द्विते परिशेषादेव स्वाहाकारप्राप्ते-
स्वद्वारादेन भूमिगमनोपलच्छितकालमात्रविधानाशाधवम् । न चैवं
परिशेषादेव सर्वत्र स्वाहाकारप्राप्तौ अग्निर्ष्णातिरित्यादौ क्वचित्पुनः
स्वाहाकारपाठवैथर्यम् । तस्य मन्त्रलभिष्ठिर्यन्तेन सार्थक्यात् । अदि-
त्विदेशपच्चेऽपि औपदेशिकमन्त्राज्ञानादेव याच्याराहित्यादपद्वार-
प्राप्यभावेन परिशेषसिद्धेः स्वाहाकारप्राप्तिरुद्धाव्येत, ततो नेदं चिङ्गं
इति थेयम् । अतः चिङ्गं दर्विहोमा अपूर्वा इति ॥ ८ ॥ १ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाष्टदीपिकायां चष्टमस्य
स्तुर्थः पादोऽध्यायस्य समाप्तः ॥

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

यज्ञकर्म ॥ तदेवं सिद्धेऽतिदेशे तत्त्वापितपदार्थविषय जहसि-
न्द्रते । चिविधस्तोहो निरुप्तते । मस्तोहः, सामोहः, संखारोहस्ता ।
तत्त्वोहोनाम प्रकृतावन्यथा दृष्टस्ता विज्ञतावन्यथा भावः । तत्त्वं च,
येन सम्बन्धेन यद्गुर्मार्वच्छिक्षदृष्टिलं यस्ते प्रकृतौ श्रुतं, तस्य तेन
सम्बन्धेन विज्ञतौ तद्गुर्मार्वच्छिक्षभिज्ञदृष्टिलम् ।

अस्ति चेदं दैवस्य लादिमन्त्रेषु प्रोक्षणादिसंखारेषु च ।
मन्त्राणां हि सारकलसम्बन्धेनाद्विलाशवच्छिक्षदृष्टिलं श्रुतं प्रकृतौ,
विज्ञतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्गुर्मार्वच्छिक्षभिज्ञसूर्यादिदृष्टिलात् ।
एवं प्रोक्षणादज्ञातादीनामपि संखार्यतासम्बन्धेन ब्रौहित्वावच्छिक्ष-
दृष्टिलं प्रकृतौ श्रुतं, विज्ञतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्गुर्मार्वच्छिक्ष-
भिज्ञस्तामाकादिदृष्टिलात् । एवं साक्षामपि, आई-भावादिरूपाणां
येन सम्बन्धेन यत् स्थानगतैकारदृष्टिलं प्रकृतौ श्रुतं, विज्ञतौ तेषां
तेनैव सम्बन्धेन तत्स्थानभिज्ञस्थानगतैकारदृष्टिलादूहः ।

अच श्रुतवं तात्पर्यमनपेत्य प्रतीयमानलम् । तेजोक्तैकार-
दृष्टिलादेः गद्वादप्रतीतावपि न चतिः । अच च सम्बन्धेक्षा-
विक्षादादं पशुपुरोडाश्चागीयोहेश्चाश्च प्रकृतौ सारकलसम्बन्धे-
नाम्नोषोमदेवतादृत्तेर्विज्ञतावनुपयुक्तान्यदेवताविधानेनारादुपकार-
कस्ते सम्बन्धानारेण क्रतुपकारदृष्टिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धे-

क्षविवशणम् । प्रक्षतावेव ग्रीहित्वाध्यवच्छिक्षष्टुप्तिवेन श्रुतानामव-
धातादीनां तद्विषयवादिदृप्तिलाभद्वारणाथ प्रक्षतिविक्षतिपदोप-
दानम् । प्रक्षतिस्थग्रीहित्वापेचया सौर्यादिविक्षतिस्थग्रीहित्यकौन्तं
भेदादतिदेश्चिक्षिग्रीहित्वासौर्यादावेवावधादीनामूहवारणां चहमा-
वच्छिक्षेति विशेषणम् । सौर्यस्थग्रीहित्वा तद्विषयलावच्छिक्षप्रति-
योगिताकग्रीहित्वेदस्तेऽपि ग्रीहित्वावच्छिक्षप्रतियोगिताकतद्वेदा-
भावात् । अवशाध्यविक्षतौ द्रष्टव्यकारेऽयदोषः । प्रक्षतौ प्रोच्छ-
षादीनां तात्पर्यगत्या अपूर्ववाध्यत्वावच्छिक्षष्टुप्तिवस्तैव विवक्षित-
वेन विक्षतावपि तेनैव रूपेण स्थामाकदृप्तिलाभस्थवमपूर्वयोर्दर्श-
पूर्खमासौर्यत्वादिना भेदविवशायां सौर्यस्थग्रीहित्यत्वाप्तिमागच्छ
श्रुतपदं निरुपतौर्यमानवार्थकम् । अपूर्ववाध्यत्वस्थ तात्पर्यज्ञाना-
धीनवेन निरुपत्वाभावात् । अज चाग्निपदस्थाने सूर्यादिपद-
प्रचेपेऽपि अवशिष्टमन्तस्थ प्राक्षतत्वानपायाज चक्षणे तस्मेति ग्रन्था-
क्षुपपत्तिः । एवं च अज प्राक्षतत्वानपायाज चक्षणे तस्मेति ग्रन्थ-
क्षुपपत्तिः । इति अथेष्म । अथवाऽन्त तद्वुरोधेन तस्मेति पदं
प्राक्षततत्वार्थापकान्यतरपरमिति संचेपः ।

स चोहः प्राक्षतपदार्थानां प्रक्षतौ अद्यूपावच्छिक्षोदेशस्थविभि-
त्वेन विधानं, तद्यूपावच्छिक्षस्थविभिलेनैवातिदेशे सिद्धेत् । न तु
स्वरूपेणैवातिदेशे । तथालेऽग्निपदस्तैवातिदेशेन सौर्यं तस्मैवा-
द्वृष्टादिप्रयोजनान्तरकस्यनया प्रयोगोपपत्तावृहानापत्तेः । अतएवो-
पकारश्चभावेन पदार्थानां विक्षतावतिदेशः । प्रक्षतौ निरुपित-
रूपाणामेव वा विक्षतावतिदेश इति दशमे वक्ष्यते ।

तदिहोपोहाततथा किं प्रोच्छणावधातादौनामग्ने गुणं निर्वपा-
नीत्यादावन्यादिपदानां च प्रकृतौ ब्रौहिलाग्निलाद्यवच्छिङ्गोहेश्च
विधानं, ततस्य ब्रौहिलाग्निप्रयुक्तास्तेऽथवाऽपूर्वसाधनलावच्छिङ्गो-
हेश्च, ततस्यापूर्वप्रयुक्ता इति चिन्तयते । ब्रौहिलाग्निप्रयुक्तले श्वामाके
चरौ सौर्यं वा ब्रौहिलादौनामभावात्प्रोच्छणादौनां स्तोप एव न दृशः ।
अपूर्वप्रयुक्तले तु श्वामाकादौनामपि तद्वृपावच्छिङ्गलात्प्रिष्ठात्यूहः ।
तत्थ यत्तापि आरादुपकारकस्त्वे न श्रुतमुहेष्टावच्छेदकम्, तत्तापि
करणाशुद्याहकाकाङ्क्षारूपेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षात्मकप्रकरणेण यागाङ्क-
तथैव प्रथाजादिविधानाद्यागत्वमेवोहेष्टावच्छेदकम् । न त्वपूर्वं,
षष्ठमप्राधान्यापन्नेः । न चैतावता पारिष्ठावलापन्निः । अनुवादस्य
स्तुति सम्भवे उच्चिहितगामिलेनाग्नेयादिलख्यौवोहेष्टावच्छेदकलात् ।
न वा अतिदेशोऽच्छेदः । अपूर्वविशेषार्थत्वं इव आग्नेयाद्यर्थत्वेऽपि
तदत् चुर्चादित्यतिदेशेनाग्नेयस्तानापन्ने सौर्यं धर्मातिदेशोपपन्ने ।
चक्षत्वे आगप्रयुक्ता एव । तदा किञ्चु वक्ष्यत्वं यद्वौहिलादिसंयोगेनैव
प्रोच्छणादिश्चरणाद्वौहिलादिकमेवोहेष्टावच्छेदकमिति ।

न च ब्रौहियागादिस्त्रहर्षपार्थत्वे धर्माणां आनर्थकम् । तेषामपि
चग्निवन्यक्षमवत्त्वेन तदभावात् । न चाग्नीनामाधानव्यतिरेकेषोत्पन्नौ
प्रमाणाभावेन तदभावेऽपि ब्रौहिलादौनां प्रोच्छणादिव्यतिरेकेणापि
जायमानतयाऽनर्थक्षापन्निस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । एतादृशानर्थक्ष-
परिहारार्थं प्रोच्छणविशिष्टब्रौहिणामेव कस्तिवाक्षामरेण यागा-
र्थत्वस्यापूर्वार्थत्वस्य वा बोधोपपन्नौ निषादस्तपत्यधिकरणन्यावेन
ब्रौहिपदे व्यवादिष्ठाधारस्तेनापूर्वसाधनलक्ष्यस्त्रणार्थं प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा ब्रीहिपदे व्यचणा, तथापि साधवादुपस्थितत्वाच्च विजातीयथागसाधनब्रीहिलादिकमेव व्यक्त्यतां, न अपूर्वसाधनत्वम् । न च यागस्तापि विज्ञातोपायत्वेन प्रोचणादिव्यतिरेकेणापि जायमानलादानर्थक्षयापन्तिः । यागलावच्छिङ्गस्तापूर्वलावच्छिङ्गस्तेव जायमानत्वे प्रमाणाभावात् । न हि आग्नेयलावच्छिङ्गं प्रति काचिस्तामयौ कृप्ताऽस्ति, येन तत्त्वन्यव्यक्तौ आग्नेयलाभिव्यक्तिर्भवेत् । प्रोचणादेरेव तु विधानव्येन तस्मामयौलात्, तद्वितिरेकेण तदुत्पत्तौ प्रमाणाभावेन न यागस्तरूपार्थत्वे जानर्थकं प्रोचणादीनाम् । अतएवारादुपकारकणामपि यागस्तरूपार्थत्वे जानर्थकमितिप्राप्ते ।

यद्यपि तावदिजातीयथागसाधनत्वमेव प्रोचणादीनासुदेश्च-तावच्छेदकं, तथापि अपूर्वसाधनत्व इव व्यक्त्यमात्तरीत्या न तच ब्रीहिलादिकं प्रविष्टमितिश्चामाकेच्चपि तस्त्वादूहिद्विरन्विवार्येव ।

वस्तुतस्तु न विजातीयथागसाधनत्वं तथा । विजातीयथागव्यक्तीनामपि व्यापकीभूतथागलावच्छिङ्गव्यक्त्यत्वान्तर्गतलाभद्रवच्छिङ्गं प्रति द्रव्यलावच्छिङ्गस्त्रोकत एव कारणलावगतेः । सामयौव्येन ब्रीहिलादिद्रव्यं विजापि द्रव्यान्तरेण कदाचिदिजातीयथागव्यक्तीनासुत्पत्तौ वाधकाभावेनानर्थक्षय तदवश्यत्वात् । न च सामान्य-सामय्या विशेषसामयौषहिताया एव कार्यजनकत्वनियमः । अन्यत तथात्वेऽपि प्रकृते तथा कष्टप्रायां प्रमाणाभावात् । तदेव यादृक्षतादृक्ष होतव्यमिति लिङ्गानुपपत्तेष्य । अतएवानयैव रौत्या पञ्चप्राप्तिसुपपाद्य फलतो निष्ठमविधिलं ब्रीहिलादिविधीनासुपपाद्यते

प्रतिनिधिष्ठ । अतो द्रव्यतत्संख्यारविषयः सर्वे अपूर्वसाधनीभूत-विषया एव । व्यापकीभूतापूर्वतावच्छिक्षं प्रति द्रव्यतावदिना कारणलक्ष्म लोकतोऽकृप्तेन निरक्षप्रतिबन्धानापत्तेः । आरादुप-कारकाणामयनयैव दिग्ग्रा अपूर्वजननानुकूलयोग्यतासंपादकलं न तु आगार्थत्वम् । आगर्थकापत्तेः । यागनिष्ठयोग्यतासंपादकलाच न प्राधान्यापस्तिरङ्गविषयातो वेत्यादि चुक्षं कौस्तुभे ।

अनु ब्रौहित्वाद्वच्छिक्षोद्देशेनैव प्रोचणादिविधिः । शास्त्रबोधे चक्षणाथा अनकौकरणात् । पश्चात् निषादस्पतिन्यायेन प्रोच-सादिविश्विष्टब्रौहीणां वाक्यान्तरकर्त्तव्यमया अपूर्वार्थत्वकर्त्तव्यमित्युक्तम् । तत्प्रोचणादेक्षण्यादृष्टस्य वा ब्रौहित्वावच्छिक्षभाव्यक्तेभ्योग्यतानिष्ठस्य प्रतिबन्धकलाच्छास्त्रबोधस्यैवानुपपत्तेर्षचणाङ्गी-करणात् प्रत्युक्तम् । अतो ब्रौहादिपदेनापूर्वसाधनतावच्छिक्ष-चक्षणात्तदुद्देशेनैव प्रोचणादिविधिरिति ते अपूर्वयुक्ता एवेति सिद्धः यामाकादायूहः । न चैवमपि धर्मानुष्ठाने ब्रौहित्वादीनाभ्यपि अनुष्ठापकतया निमित्तत्वादिष्टतौ तदभावे भेदभावाव इव धर्मस्तोपापत्तिः । यच्छास्त्रभावेन ब्रौहित्वादीनां निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् । वक्ष्यमाणरौद्या उद्देश्यतावच्छेदककोटावप्रवेदेनानुष्ठापकत्वस्थायभावाच्च । अतएवापूर्वस्यैव तत्त्वाच्छिमित्तत्वम् ।

वसुतस्यु फलेच्छाया अनुष्ठापकत्वेऽपि फलस्थाच्छिद्वस्थानुष्ठापकत्वे प्रमाणाभावात् फलीभूतापूर्वमपि न निमित्तम् । अनयैव च

* प्रतिनिधिष्ठ,—इत नात्ति आ० पुस्तके ।

दिग्गा यागतस्थाप्तारादुपकारकस्त्वे निमित्तत्वं प्रत्युक्तम् । अतो-
वाधकाभावात् स्थित्येवोऽहः । यानि चाच मूले वर्णकान्यनेकानि
ज्ञतानि, तानि पुनरुक्तत्वादनुपयुक्तत्वात्त्वोपेचितानि । मूलकारैस्तु
गन्धव्याख्यानरसिकतथा ज्ञतानीति ध्येयम् ॥ ८ ॥ १ ॥

संखारे ॥ अच मूले सञ्जिपत्योपकारकेषु पूर्वमुक्तमप्यपूर्वार्थत्वं
चिभिरेभिरधिकरणैराचिष्य समाधीयते । तचेह वाक्यसंयुक्ते अयि-
माधिकरण्डद्ये च लिङ्गमुतिसंयुक्तयोरिति विवेकः । तदिह दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे श्रुते प्रोचिताभ्यासु लूक्षण्यसु उच्चाभ्यासवहन्तीत्यादौ
प्रोचणं नापूर्वार्थम् । वाक्येन तस्यावघातार्थत्वावगममेन प्रकरण-
माचादपूर्वार्थत्वकस्यनानुपपत्तेः । न च निष्ठाप्रत्ययोक्तो लूक्षण्यसु उच्चारो-
हेश्वेनैव प्रोचणस्य ब्रीहीन् प्रोचतीतिवत् विधानात्कथं वाक्येनापि
तस्यावघातार्थत्वम् । द्वितीयावच्छिष्टया कर्मलस्य विशेषतयाऽनुक्तेः
कर्मलस्य द्रव्योपसर्जनत्वप्रतीत्या तयोरुद्देश्यत्वानुपपत्तेः । अतस्य
प्रोचणस्थानर्थक्षणदङ्गन्यायेनोक्तूख्यासु उच्चारयोरवतारेऽपि वाक्यादव-
घातोहेश्वेनैव विधानम् । अस्तु वा उक्तूख्यादावेवावतारे प्रमाणा-
भावात् प्रोचणस्य पदश्रुत्या तदन्वयेऽपि हत्तीयया अन्यसाधनीभृत-
योरेव तयोः प्रतीतेः प्रोचणस्थापि यदुक्तूख्यासु उच्चारयोः कार्यं
तदर्थत्वावगतेरवघातार्थत्वसिद्धिः । सर्वथा नापूर्वार्थत्वम् । एवं च
नैवारस्वर्णस्थावपूताणामित्यादाववघातस्योक्तूख्यासु उच्चारयोर्वाऽभावाच-
स्त्वेषु न प्रोचणमितिप्राप्ते ।

पूर्वाधिकरणोक्तरीत्यैवाघातस्त्रूपे उक्तूख्यासु उच्चारयोरुद्देश्य-
र्थक्षणपत्तेरपूर्वसाधनत्वाच्छण्या अपूर्वार्थत्वावस्थादृशोपपत्तिरित्यु-

क्रम् । तदनुपपत्तम् । आचेपप्रकारस्याधिकस्याभावेन पौनहस्तापत्तेः । किञ्च प्रोच्छणं न तावदवधातोहेशेन विधीयते । उच्चूखसमुखल-विशेषलेनैव प्रतीतेः । न इस्य प्रधानक्रियान्वयो व्युत्पत्तोऽपि तु निष्ठाचिन्तक्रियान्वय एव । नायवधातसाधनौभृतोच्चूखसमुखलो-हेशेन, विशिष्टोहेशापत्तेः । उच्चूखसमुखलयोर्विशिष्टयोः इद्धथोर्वा उहेश्वले एकप्रसरताभङ्गापत्तेश्च । अतो नैवं पूर्वः पञ्चः सम्भवी ।

अपि तु विद्धनरप्राप्नावधातानुवादेनार्थात् सम्भवतान्तिकयो-रपि उच्चूखसमुखलयोः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रोच्छणविशिष्टयोर्विधा-वार्थिकेन विशेषणविधिनोच्चूखसमुखलोहेशेन प्रोच्छणविधिर्वाच्यः । ततस्योच्चूखसमुखलेनोहेश्वताऽपूर्वसाधनलेन वेति विचारः कार्यः । खोऽपि च तदा भवेद्यदि सकलपौरडाग्निकपाचसाधारणेन प्रोच्छण-विधिर्वाच्यात् । न लेतदस्मि । उच्चानानि पाचाणि प्रोच्छतीति विद्धनरेण तस्य प्राप्नतात् । न हि मौमांशकमते पौरोडाग्निक-पाचप्रोच्छणाभावः । अन्नाभावस्यैव परं द्रवीये साधनात् । अतः प्रकारान्नरेण प्राप्नस्यार्थस्याद्यमनुवादः । अभ्युदयग्निरस्तयोच्चूख-समुखलविधानार्थः । समाख्योपाचलाच्च नानेकविधेयता दोषाय ।

अतएव विचारोवाच्यः । पाचप्रोच्छणविधिनोच्चूखसमुखलयोरपि प्रोच्छणम् । तनु पूर्वाधिकरणन्यादेनैवोच्चूखसमुखलग्निष्ठापूर्वसाध-नत्वप्रयुक्तम् । तथोच्च तस्माधनता न साच्चादपि तु यागपुरोडाग्न-ब्रौहितदवधातदारिकैव प्रथोजकत्वापरपर्याया । तच चातिप्रसङ्ग-परिहारार्थं साधनतावच्छेदकस्य यागलपुरोडाग्नलब्रौहित्वावधा-तत्वादेरपि विच्छोत तन्त्वापारकसाधनतामाच्छ्यैवेति चिन्तायाम् ।

व्यापारवद्विनिगमनाविरहेण साधनतावच्छेदकस्यापि विवक्षा । इतरथा यवादावतिप्रसङ्गापत्तेः । अथवा साधनताया अवच्छेदकं विना निष्पयितुमशक्यलादेव विवक्षितं तत् । न तु व्यापारः । तं विनापि साधनतायाः सत्त्वेन निष्पयितुं शक्यलात् । अतस्य नखेषु अवघातत्वाच्चभावाच्च प्रोक्षणम् । एवं च यद्यपि अतस्मोऽनुख्यस्त्वादेरपूर्वसाधनत्वस्त्वच्छेष्योपयिकतयोपचौण्ट्यात् अविवक्षा स्यात्, तथाप्यान्तरालिकानां साधनतावच्छेदकानां यागलग्नमृतीनां विवक्षा दुर्निवारैरेवेतिप्राप्ते ।

अपूर्वनिष्ठकार्यतानिष्पयितकारणतादिलक्षणायामतिप्रसङ्गपरिहारायं मध्यवर्त्तितया इटित्युपस्थितव्यापारस्यैव व्यापारस्त्वे विवक्षा न तु साधनतावच्छेदकस्य, तस्य कारणतायाः पञ्चादुपस्थितेः । अतएव यत्र मध्ये यागादौ न व्यापारस्त्वत्र कारणतायाएव इष्टङ्गाद्विक्या विवक्षणम् । न तु तदवच्छेदकस्य गौरवात् । उपपादितचैतत् कौसुभे तेषामर्थाधिकरणे विस्तरेण । अतोऽवघातत्वादेरविवक्षितत्वाच्छेषु प्रोक्षणमिद्धिरिति ।

एवं वा । एवं तावदुद्देश्यस्त्वपे आनर्थकम्प्रवक्तौ अपूर्वसाधनत्वस्त्वच्छेष्येत्युपम् । तच किं प्रधानजन्यापूर्वमेव सद्ब्यते उत्ताङ्गजन्यमयीति चिन्मायां, यत्र तावदवघातपेषणादौ* न ब्रीहादिजन्यमधेऽपूर्वान्तरं, तच प्रधानजन्योत्पत्यपूर्वसाधनत्वस्त्वच्छणा अविवादैव । यत्र तदृष्टार्थस्त्रिपत्योपकारिषु प्रोक्षणदीक्षणीयादिषु स्त्रजन्या-

* प्रोक्षणादौ,-इति सो० पुस्तके पाठः ।

हृष्टमस्ति, तथा पि तदङ्गानामुत्पवनादीनां, यावत्या वाचा कामयौत तावत्या दीचणीयाथामलुभूयादित्यादीनां च खराणां, दर्शपूर्णमास-व्योतिष्ठोमाधुत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वसच्छण्या तदर्थत्वमेव । न तु प्रोक्षण-दीचणीयादिजन्योत्पत्त्यपूर्वार्थत्वम् । तस्मिन्नपि फलत्वाभावेनाम-र्थक्षादितिप्राप्ते ।

शाचात्कस्त्रवत्त्वाभावेऽपि परन्परयाऽग्निवत्कस्त्रवत्त्वोपपत्तेरङ्गा-पूर्वाणामप्यनिर्जातोपाथत्वेन स्नाङ्गाभावे निष्पत्तौ प्रमाणाभावा-दङ्गापूर्वस्त्रपेऽप्यानर्थक्षाभावेन तस्माधनत्वसच्छणाथामपि वाधका-भावात् । प्रधानापूर्वार्थत्वादिनापि चाङ्गापूर्वाणामतिप्रसङ्गपरि-हारार्थं द्वारत्वावश्वकत्वेन तदर्थत्वैवोपपत्तौ प्रधानापूर्वपर्यन्तग-मने प्रमाणाभावाहस्तिसच्छणाप्रमङ्गात् स्फटिलुपस्थितदीचणीया-सपूर्वसाधनत्वमेव दीचणीयादिपद्वैर्द्वयत इति ते धर्मासाम-युक्ता एव ।

अतएवाराहुपकारकाङ्गानामपि अभिक्रमणयुपादीनां प्रथाब-दीचादिजन्यापूर्वार्थत्वमेव न तु दर्शव्योतिष्ठोमाद्यपूर्वार्थत्वम् । अव्य-हितापूर्वेऽप्यानर्थक्षाभावात् । प्रयोजनं, व्योतिष्ठोमविकारागङ्गभूत-पशुषु नेत्रादिद्रव्यकेषुपाकरणादीनामूहाभावादकरणं पूर्वपत्ते, व्योतिष्ठोमापूर्वस्त्रामापञ्चापूर्वाभावेन प्राकृतकार्यभावात् । मिद्धान्ते द्रवदति इष्टव्यम् । एवं दीचणीयान्तिदेशोऽपि पूर्वपञ्चप्रयोजन-मतुसम्बेद्यम् ।

यत्तु भाव्यकारेणाश्वमेधे चेधातत्या दीचणीया भवतीति वच-नेन दीचणीयाकार्यं अजमानसंस्कारे विहितायां चेधातत्या यां पूर्व-

पचे दीक्षणीयाधर्मप्राप्तिः, चिह्नाने तु प्रसिद्धुचेधातव्याधर्मा एवेति प्रथोजनमुक्तम् । तच्च, पूर्वपञ्चवत्तिहान्मेऽपि स्वानापासौ बाधका-भावात् । अदि तु स्वानापत्तिदेशपेचत्वा चिविधातिदेशस्थापि वलवत्त्वस्थाष्टने साधितलाक्षामातिदेशेन प्रसिद्धुचेधातव्याधर्मा एवेत्याग्रह्येत, ततस्तथापूर्वपचेऽपि तुच्छम् ।

वस्तुतस्तु नेयं चेधातव्या प्रसिद्धुचेधातव्यातः कर्मान्तरम् । सत्यपत्तुपादेयथोगे आख्यातस्वामानाधिकरस्वाभावात् । अतः प्रसिद्धायाः सधर्मकायाएव चेधातव्यायाः अनामयस्कारार्थलेन विधानाद्वर्माकाङ्क्षाविरहेण क स्वानापत्तिदेशप्रशक्तिः ॥८॥१॥९॥

फलदेवतयोर्च ॥ पूर्वोक्ताया अपूर्वसम्बन्धिलेनोहेश्वतायाः कर्तिआचिष्ठ उमाधानार्थमिदमधिकरणम् । दर्गपूर्णमासधोरगच्छ सुवः सुवरगम्भेति स्वर्गप्रतिपादको मन्त्रोऽग्रेहसुच्छितिमनूच्छेषभित्यादिद्वाम्यादिप्रकाशको मन्त्रः अतः । तयोर्च स्वर्गलाङ्गिलादिनैव स्वर्गाम्योर्चिङ्गकस्यश्रुतावुहेश्वता । उपस्थितलात् । न तु अपूर्वसम्बन्धिलेन । सुख्य एवार्थं विजियोगस्तोत्सर्गिकतया साधितलेन तेन रूपेष्व स्वर्गादिपरैरनभिधानम् । न च स्वर्गादिस्वरूपे आनर्थक्षमं, साक्षात्प्रसरपञ्च तस्मानिर्भातोपायलाविशेषेष* तदर्थले वैयर्थ्यभावात् । मन्त्रजन्वप्रकाशनपत्तिरेकेणेतराङ्गयुक्तप्रधानमाचादेषोत्पत्तिचिह्नेरामर्थक्षमपूर्वऽपि तुच्छम् । प्रयोगविधिना सर्वाङ्गसाहित्यावगतेर्मन्त्रजन्वप्रकाशनपत्तिरेकेणापूर्वानुत्पत्तिरिति तु स्वर्गऽपि तुच्छम् । एवं

* तस्य विर्भातोपायत्वाविशेषेष,-इति आ० एुल्लक्षे पाठः ।

देवतायामपि मम्मार्थवादेतिशायादिवग्रास्त्वयपूर्वं तज्जितदेवता-
प्रसादादेव फलोत्पत्त्ववगतेः प्रसादस्य च मम्मजन्यप्रकाशमयति-
रेकेषोत्पत्तौ प्रमाणाभावात्तदर्थत्वम् । अतएव सिङ्गकल्पविनि-
षेगविधौ उपस्थित्वाप्रसादाश्रयीभूताग्नेरेव तत्त्वेनोहेष्टता न
त्वपूर्वीचदेवतालेनेति न शैर्यादौ ब्रह्मवर्चससूर्यादिपदोह-
दति प्राप्ते ।

न तावसुर्वशामेवावघातादीनामपूर्वार्थत्वमपहाय खर्गार्थत्वं
शक्तिं शक्तं, औरादिपदेन प्रत्यासमतया तेषामर्थाधिकरण-
न्यायेनाग्नेयाद्युत्पत्त्वपूर्वमानवस्थैव लक्षणात् । एवमपूर्वाङ्गीकारेण
देवताप्रसादार्थत्वमवघातादीना निराकर्त्तव्यम् । देवताप्रसादस्य-
पूर्वजन्यत्वेनाप्रत्यासमत्वात् । उदाहृतमम्मस्यलेऽपि च न खर्गमम्मस्य
खर्गार्थत्वसम्भवः । तद्विकिं दर्शपूर्णमासजन्यखर्गव्यक्तिं प्रत्येव मम्म-
जन्यप्रकाशनस्थोपयोग उत खर्गव्यत्पत्तरं प्रतीति ।

नान्यः । तथात्वे दर्शपूर्णमासाङ्गत्वाभावात् सामान्यसम्भव-
शोधकप्रमाणाभावेन सिङ्गकल्पश्रुतेरेवाकल्पेन खर्गार्थत्वं एव
प्रमाणाभावात् । न च खर्गाधिकार एव सामान्यसम्भवशोधकं
प्रमाणम् । खर्गस्य वागाल्पकरणेनैव निराकाङ्क्षतया तदधिकार-
स्थाकल्पकत्वात् । न च मम्मस्य प्रयोजनाकाङ्क्षयैव सिङ्गेन श्रुति-
कर्त्तव्यम्, वाचस्तोमे विनियोगेन निराकाङ्क्षत्वात् । अत एव सिङ्ग-
मानेणापि न श्रुतिकर्त्तव्यम् । पाके समर्थस्यापि देवदत्तस्या-
काङ्क्षाऽभावे विनियोगादर्शनात् ।

नान्यः । तथात्वे हि दर्शपूर्णमासजन्यखर्गव्यक्तीना न खर्ग-

लादिनोहेष्यता, अतिप्रसङ्गात् । नापि दर्शपूर्णमासफलोपहितखर्ग-
लेन । तत्फलोपहितस्यापूर्वदारकलेन* गुरुभूतलात् । किं तु विजा-
तीयापूर्वसम्बन्धिलेनैव । अतएव सञ्चिपत्योपकारकलेऽपि खर्गप्रत्या-
सखलादपूर्वमपि परमापूर्वमेव, न लवान्नरापूर्वमुहेष्यतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टम् । खर्गलक्ष्य तु ब्रौहिलादित्तदेवाप्रवेशो गौरवात् ।
अतस्मैव मन्त्रसिद्धकल्या श्रुतिः, अनेन मन्त्रेण ग्रन्तिजन्यबोधदारा
परमापूर्वसाध्यं संख्यार्थं,—इति । ग्रन्तिजन्यबोधस्य वस्तुतः खर्गल-
प्रकारः खर्गविशेष्यक एव दारतायां ग्रन्तिजन्यबोधलेन प्रविष्टः ।
न तु अपूर्वसम्बन्धिलप्रकारकः । तथात्वे ग्रन्तिजन्यस्यातुपपत्तेः ।

अतएव ब्रह्मवर्चसादौ दाराभवात्खर्गपदलोपे ग्रन्तिजन्यबोध-
सिद्धार्थं ब्रह्मवर्चसपदोऽहः । इतरथा प्रकृतावेद इष्टलक्ष्य खर्गपदेना-
पूर्वसम्बन्धिलप्रकारकबोधजनने ब्रह्मवर्चसस्यापि तेनैव इषेष बोधो-
पपत्तेह्यातुपपत्तिः । अत एव च पुचाद्यर्थदर्शपूर्णमासप्रयोगेऽपि
मन्त्रलोपः । तचापूर्वसाध्यफलस्य खर्गलेन बोधातुपपत्तेः । अत एव
च मुख्ये एवार्थं मन्त्राणां विनियोग इत्यपुपपत्तम् । ग्रन्तिजन्य-
बोधेन चापूर्वसाध्ये ज्ञातताया आधानान्तस्य संख्यार्थलं उद्देश्यला-
परपर्यायं नातुपपत्तम् । तादृशबोधस्य च स्वजन्यग्रह्याजन्यादृष्ट-
दारा परमापूर्वं एव फलोत्पत्त्यनुकूलयोग्यताजननात्पदे उपयोगो-
न तु छलोत्पादकलम् । तथात्वे समप्राधान्यापत्त्या प्रकरणवाधापत्ते-
रित्याद्यन्यच विस्तरः ।

* नापि दर्शपूर्णमासोहेष्यखर्गलेन । तस्यापूर्वदारकलेन,—इति सो•
पुस्तके पाठः ।

एवमग्न्यादिप्रकाशकमन्त्रेष्वपि खतम्भाग्निप्रकाशनार्थलस्यानुप-
युक्तत्वात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावाच पूर्ववत्सलस्यनानुप-
पत्तेरवश्यमाग्नेयसमग्न्यग्निप्रकाशनार्थलस्यैव कस्यनीयत्वादाग्नेयस्त-
रुपे चानर्थक्लेन प्रत्यायस्तया तदुत्पत्त्यपूर्वीयदेवतालेनवाम्भादे-
हेश्चलकस्यना । न तु प्रसादाश्रयलेन, प्रसादस्य परमापूर्वजन्यलेन
विप्रक्षष्टत्वान्तदेव प्रथोजकत्वानुपपत्तेः । अतएव नाग्निलादेरपि
उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशो गौरवात् ।

एवं च प्रसादाश्रयलस्याग्नेयस्तावच्छेदककस्यनेऽपि ऊहसिद्धि-
रप्रत्यूहैव । परन्तु प्रसादसामान्याश्रयलस्याग्निहोचादावतिप्रसङ्गाक्षो-
हेश्यतावच्छेदकत्वम् । आग्नेयापूर्वजन्यप्रसादाश्रयत्वापेच्यथा तदीय-
देवतास्य सञ्चुलाच्च । अतस्माचायनेन मन्त्रेण ग्रन्थिजन्यबोधद्वारा
आग्नेयोत्पत्त्यपूर्वीयदेवतां संस्कुर्यात्,—इति चिङ्गकस्यश्रुतिं कस्य-
चिला ऊहसिद्धिः पूर्ववदुपपादनीया । उपयोगोऽपि निर्वापादि-
मन्त्रेषु श्रुतिदार्ढ्येन त्यागकासे इटिति देवतास्मृतिहारोत्पत्त्य-
पूर्वानुकूलयोग्यतासम्मादन एवेत्यन्यत्र विसरः ॥८॥१॥३॥

देवतायाः ॥ एवं तावदपूर्वमङ्गीष्ठत्यैव देवताप्रसादस्य प्रथोज-
कत्वं निराकृतम् । इह तु तदनङ्गीष्ठत्य देवताप्रसाद एव प्रथोज-
कोऽस्तु इत्याग्नहा प्रसङ्गाग्निराग्नियते । तच देवतायाः सम्बद्धान-
त्वान्तस्य च कर्मकारकापेच्याऽप्यभिमेयमाणलेन प्रधान्याद्यागस्य
पूजारूपस्य तस्मिन्कारत्वादगतेस्याद्योपयोगापेच्यादां च एवैनं भृतिं
गमयति, दृप्त एवैनमिन्द्रिः प्रजाया पशुभिस्य तर्पयतीत्याशर्थवादा-
नुभारात्मप्रसज्जायाः फलदात्वादगतेर्यागस्यैव फलजनकले प्रमाणा-

भावेऽपूर्वस्त्वे सुतरां प्रमाणाभावः । यद्यपि देवताथा अभिप्रेय-
माणलोकावपि तस्म ब्राह्मणाच गां ददातीत्यादौ ब्राह्मणस्तु पत्स-
दार्हत्वासम्भवेन उपयोगाभावाक्षाधान्यासम्भवेन प्राधान्यमिषारेष
तत्कर्त्त्वमानुपपत्तेः । प्रत्युत भावार्थाधिकरणन्यायेन थागकरणि-
कार्यां भावनायां भावापेक्षार्थां स्वर्गस्यैव तत्त्वेनान्वयादेवताथा-
अपि संख्यार्थले उद्देश्यानेकत्वग्निभित्तिवाक्ष्यभेदापत्तेऽदेवताया एव
थागाङ्गुलम् ।

तथापि थागस्य फलजनकत्वे व्यापारापेक्षायामशुतापूर्वकस्यना-
पेक्षया राज्ञिस्त्रवदार्थवादिकदेवताप्रसादस्यैव दारत्वकस्यनात् तत्प्र-
युक्तलविद्धिः । प्रसादस्तु च वियहभोगादिव्यतिरेकेणानुपपत्तेर्वर्ष-
वादाद्यनुषारेण वियहभोगादिकस्यनेऽपि न दोषः इतिप्राप्ते ।

प्रसादो हि यदि इच्छारूपसादा तस्मेच्छालेन तत्कर्त्त्वं प्रति
कारणत्वे अतिप्रसङ्गापत्तेरवस्थं दर्शादिकर्तुस्तत्कर्त्त्वं भवत्वित्येवमाका-
रिकेच्छालेन तदाच्छम् । तथाच कारणावच्छेदके गौरवम् ।
दर्शादिकन्यफलभोगेऽपि तत्कर्त्त्वानपायादन्यक्षतदर्शपूर्णमासकन्य-
प्रसादादन्यस्तु फलापत्तिच्छ । अतस्तत्कर्त्त्वविक्षिलावच्छिक्षं प्रति
तद्विक्षिकर्तुः या फलविक्षिभवत्वित्येवमाकारिकेच्छालेन कारणत्वं
वाच्छम् । तथा चानेककार्यकारणभावकस्यनं कारणतावच्छेदके
गौरवस्तु । किञ्चैतादृशः प्रसादो यदि ब्राह्मणतर्पणान्ते, तदा
यागानां नष्टत्वादेवोत्पत्त्यनापत्तिः । यदि तु तत्त्वागेभ्योऽप्यवा-
नारप्रसादा आग्नेयविकर्तुस्तद्विक्षिजन्यं फलं भवत्वित्याकारका-
र्थन्ते, तदा देवानामभोगेच्छलस्थार्थवादेषु प्रतिपादनादैवादग्नी-

षोमौद्याद्यकरणेऽपि फलापत्तिः । अथैतस्यार्थवादत्वमेवाभ्युपगम्य तादृशमहाप्रसादस्य विजातीयेष्ठालेनैवापूर्ववादिन इव विजातीय-फलत्वावच्छिक्षं प्रति कारणता । अवान्तरप्रसादानाश्च विजातीय-तत्तदिष्ठालेनैव महाप्रसादं फलं च प्रति कारणता । कारणतावच्छेदकसम्बन्धस्य फलांश्च समवायः । नातः कर्चन्तरे फलापत्तिः । अवान्तरप्रसाद-महाप्रसादयोः परस्यरं कार्यकारणभावे प्रत्यापत्तिस्तु उभयत्र स्खजनकथागमवाचित्यमेव । देवतानिष्ठमेव वा तत्कार्यकारणभाव-मङ्गीकृत्य समवाय एव प्रत्यापत्तिरिति चेत् ।

सम्बन्धगौरवस्त्रैव दोषत्वात् । यागनिष्ठकारणतानिष्ठपित-कार्यताघटकसम्बन्धस्य भवता निर्वनुमग्नक्षत्राच्च । मग्नते तु सर्वकार्यकारणभावानां समवाय एव सम्बन्ध इति साधवम् । एतेन प्रसादो नाम सुखविशेष इत्यपि पञ्चः प्रत्युक्तः । न चास्य गौरवस्यार्थवादिके प्रसादाख्ये व्यापारे चिह्ने फलसुखत्वमिति वाच्यम् । अर्थवादस्य सावकतयायुपपत्तौ स्ततस्तत्कस्यकलाभावात् । आपारपेक्षायां रात्रिचतुर्व्यायेन तदाचकपदान्तरकल्पनया तस्य व्यापारत्वकल्पने च आपारत्वस्य कारणताघटितमेव तस्याः सम्बन्धादगमपूर्वकलात्मन्बन्धगौरवस्य फलसुखत्वानुपत्तेः । अतो-ये तावप्रसादादिप्रतिपादकामन्त्रासे देवस्य लादिमन्त्रवदेव प्रसादादिविशिष्टदेवताप्रकाशनार्थाः सम्मो विशेषणांश्च प्रकाशनस्यादृष्टार्थत्वानुपपत्ताः । वैशिष्ट्यघटकसम्बन्धस्य तददेवाहर्वी वा अन्यो वेत्यन्यदेतत् । अर्थवादाच्च तेनैव सम्बन्धेन सावका इति

तेष्वपि न सुतिलचणातोऽन्या काचिलचणा । असु वा सा,
तथापि विधौ गौरवापत्तेः सा न दोषात् ।

न त्वं विधुनपेचितलादार्थवादिकप्रशादादायकस्यनेऽपि
स्वच्छणया प्राशस्यतात्पर्यकस्यार्थवादस्याति प्रमाणान्तरविरोधे
स्वग्रस्यार्थेऽपि प्रमाणाभ्युपगमादियहभोगप्रशादादिस्त्रौकारादपू-
र्वन्ते एव प्रशादस्त्रौकरणमस्त्रिति वाचम् । अन्यतात्पर्यकस्य
वाक्यस्यान्यत्र प्रामाण्यायोगात् । अन्यथा शुद्धपुरुषतात्पर्यके घट्टौः
प्रवेश्येत्यादौ, पराजभोजनगिरुचितात्पर्यके मृदं मुंखेत्यादौ च
प्रमाणान्तरविरोधात्प्रश्नक्यार्थेऽपि प्रमाणापत्तिः । अतः सङ्कुच-
रितस्य शब्दस्यानेकार्थबोधकलाभावनियमानुरोधेन शब्दबोधवा-
दस्त्रिकं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणलानुरोधेन चार्थवादानां
शक्यार्थं प्रमाणानुपपत्तेन देवतावियहादिस्त्रौकारः । न च तथापि
शक्यार्थविशिष्टप्राशस्ये एव स्वच्छणार्थवादानां तात्पर्यादिशेषणांशेऽपि
प्रामाण्योपपत्तिः । स्वच्छतावस्त्रेदकगौरवापत्तेः । अन्यथा ब्रीहि-
लादेरपि विवक्षापत्त्या उहानापत्तिः । अतः कथमपि न वियहा-
दिस्त्रौकारः । किन्तु शब्दमात्रं देवता, अर्थस्तु प्रातिपादिकानु-
रोधाद्येतनोऽचेतनो वा कस्त्रित्वौक्रियते न तु वियहादिमान् ।
उपासनादौ परं धानमाचमाहार्थनास्येति जैमिनिमतनिकर्षः ।
मम त्वेवं वदतोऽपि वाणी दुव्यति । तत्र हरिमरणमेव
ग्रणम् ॥८॥९॥१॥

इव्यसङ्गा ॥ अच मूले इव्यसङ्गाहेतुष्मुदायानां च श्रुत्या
उद्देश्यता तत्र ब्रीहिलादिनैव न त्वपूर्वसाधनलेन, प्रकरणेन श्रुति-

कहोस्त्रोमदित्याग्रज्ञ वहये चानर्थक्षायत्तेरपूर्वंशाधनत्वेति
चिद्ग्राण्डिम् । तत्र ब्रीहोश् प्रोक्तोनिति इवोदाहरण चतुर्होषा
क्षेत्रात्मात्रोनिति उमुदात्रोदाहरण च कथचित्प्रभवेऽपि कल्पो-
दाहरणक्ष कोन् परिधीनिति मन्त्रक्षागमा सुवरिति मन्त्रवद्पूर्व-
शब्दनीभूत्यस्तिथीयतामकाश्चार्थत्वम् चिद्ग्राहनुदाहरण्लनिति
वार्तिककारेष्वैवोक्तम् ।

तथा उद्ग्राहरणेऽपि । करु शूर्पं जुहोति तेज शं
क्षिप्त इति चक्षवरक्षेतुणा तत्र व्याप्त्वावगमाङ्गापक्ष च
वर्षं प्राप्ताद्वर्णनाद्वक्षरक्षोद्देशेण होमः उंडारकत्वा विधीयते
इत्याग्रज्ञ इतीयत्वा होमं प्रति शूर्पं करुद्वावगतेष्वेन शं
क्षिप्त इत्क्षणं चार्थक्षाद्वाद्वोमोऽवजारादुपकारक्षोऽपूर्वार्थं इति
विचारितम् । तद्वाप्त्वा पि जुङ्गादेः करुं प्रति प्राप्तान्वाद्वर्णनादर्थ-
वाद्वक्षणं च ऐतिथिकरणे चापित्वाद्वेदिपारक्षोदाशुपकोणित्वा-
क्षोपेचितम् । तित्वा वर्षस्त्रीयाक्ष विचारक्षापाधिकरणेन नतार्थते-
त्वम्भवा वर्षक्षे ।

यदपि अज्ञकर्मतिसूचेष्व उक्तिपात्रोपकारकम्भाचे अपूर्वशाधनत्व-
वर्षक्षा चिद्ग्रा । उंडारे चेतिसूचेष्व चामराजिकानां वान्मादि-
कारणतावच्छेदकानामविवक्षा चिद्ग्रा । तथापि शुतक्ष ब्रीहितादेः
कारणतावच्छेदक्ष त्वाने प्रग्राहाभावः । न च चुगपहृतिदव-
विरोधः । अपूर्वशाधनोभूतब्रीहितावच्छेदेष्व वर्षक्षयोदेश्वलाङ्गी-
कारात् । अतस्य तादृग्भवा नीवाराद्वावगत्वाक्षोदित्विद्विरसिप्राप्ते ।

वर्षक्षतावच्छेदत्वे नौरवायत्तोः शुतक्ष ब्रीहिताव च वर्षक्षोप-

योगिश्चप्रतिपादकलेनापि चरितार्थलाङ्ग विवदा । अतएव तस्मापारिकायाः विजातीयापूर्वसाधनताया एव सचेति कौस्तुभे
स्थाप्तम् । ततद्वापारकसाधनतात्मावच्छिन्नसाधनताया एव सचेष्टास
ब्रौहियविशिष्टकारणताया गुणादिग्रमाणेन भेदेऽपि यवसाधारण-
साभोऽपोत्यपि तचैव व्यक्तम् । अतस्य ब्रौहिलादेरविवचितलाशुक्लो-
गीवारादिषुहो विद्वतौ ।

एवं यत्तापि नापूर्वसाधनलं ब्रौहीनवहन्तीतिवस्त्यूर्वप्रमितं
स्थाप्तम् एव तु संखारविशिष्टस्य ब्रौहादेः साधनताविधानं, यथा
प्रोचिताभ्यासु सूक्ष्मसुवक्ष्माभ्यामित्यादौ तस्मानजातीयवाक्यान्तरे
वा । तत्तापि प्रोच्छविशिष्टस्य ब्रौहिलविशिष्टस्य च विधेयक्रिया-
विशेषणलेन विधी हते पसादद्यैकशाधनीन्यादेन परस्परात्मयाप्त-
क्तौ तत्त्वातौयस्य प्रोचेऽपि विद्वतौ तत्त्वातौयसोपेऽपि तत्-
स्थानापक्षद्वान्तर एव प्रोचण्णाभास्तिथिं प्रोचणं प्रति विशेष-
विधिवेक्षायां अपूर्वसाधनलस्योद्देशतावच्छेदकलम् । सचेष्टा परं
न तत्त्वात्त्वा, ब्रौहिपदेन ब्रौहिलस्यैवाभिधानात् । अपूर्वसाधनलस्य
क्षमप्रत्ययेनाभिधानात् ।

एवं यत्तापि संखारविश्चयन्तरं तस्माद्देन संखातस्य विनियोगो-
यथा तस्मे पथसि इत्यादौ, तत्तापि संखारवाक्ये पथस्स्वस्मानाभि-
करणधर्मावच्छिन्नोद्देशेनैव दध्यानयनविधिः । न तु पथस्स्वाव-
च्छिन्नोद्देशेन । आर्थक्यात् । स च धर्म उत्त्यज्जिवाक्ये इष्टस्मामा-
न्यमिव सामान्यत एव पथःपदेन प्रथमं प्रतीचते । पसाद तस्माद्देन पथस्स्वावच्छिन्नसापूर्वसाधनले प्रमिते श धर्मोऽपूर्वसाधनलस्यप-

इति प्रतीयते । तच च पथः पदस्थ लक्षणेति पश्चादवगम्यत इति
न कस्तिद्विरोधः ।

वस्तुतस्तु यथा पि सप्तमीश्वरणात्तापविश्विष्टपथोधिकरणकदध्या-
नवस्थ विहितस्थ प्रथोजनापेक्षार्था उद्देश्यवाचकं पदमनु-
मीयते, तथापि मन्त्रवर्णाद्यनुरोधादवस्थाविशेषविश्विष्टपथोवाच्चा-
मित्रापदसमभिव्याहततच्छब्दवलेन पथस्थ एवोहेश्वावगतेसमिति-
विज्ञातीयापूर्वसाधनत्वाचिपदस्यैव कर्त्तव्यात् नाच लक्षणापीति
यथेम ॥६॥१॥४॥

देशबद्धम् ॥ शोभे, सुरा वा एषा यज्ञस्थ तस्माद्यत्किञ्चित्पां-
चीनमग्नीषोमीयात् तेनोपांशु चरन्तीति श्रुतम् । तचोपांशुलं किं
च्छोतिष्ठोमसमन्धग्नीषोमीयप्रायागधर्मः वंशदीयपरमापूर्वप्रयुक्तम्,
उताग्नीषोमीयप्रायागवर्जिततत्यदार्चधर्मः सन् तस्मन्यावाक्तरा-
पूर्वप्रयुक्तमिति चिन्तायाम् ।

विधेये उपांशुले उद्देश्यसमर्थकस्थावत्तच्छब्द इत्यविवादम् ।
व च पूर्वप्रकृतम् अग्नीषोमीयप्रायागवेव परामृशति न तु पदा-
र्थान् । प्राचीनश्चाद्यधिकरणन्यादेन प्रायागमाचवाचित्वात् ।
एकवचनप्रथोगेन भागस्यैव तदुक्तस्थ तच्छब्देन परामर्शाच । अत-
एवैकेनैव तच्छब्देनोहेश्यसमर्पणात्पूर्वपचे सिद्धान्ते वाऽग्नीषोमीयादे-
र्विशेषणलेऽपि न विशिष्टोहेशः । तच च भागं प्रति अग्नीषो-
मीयोऽवधिलेन विशेषणं, यज्ञस्थ प्रथोगदारा समन्वितेन । अतएव
यज्ञपदं च सुराश्चब्दविशेषणम् । अप्रदृत्विशेषकरत्वापत्तेः ।
अस्तु वा तस्मात्पदेन व्यवधानाद्यज्ञस्थ छद्यगतिरित्येवमर्थाङ्गी-

कर्त्रेण व्युत्तराग्रहस्थैव विशेषं व्युत्तरम् । तस्माचि अकारान्वयान्वये-
यन्नासवन्ध्येव ।

चावस्त्रकं चेदं विशुद्धान्तिमोऽसि । अग्नीषोमीचावधिककल्पप्रा-
प्तात्मवतिंपदार्थंस्थैव तत्पते उद्देश्यतावस्थैदकल्पात् । तत्र च पद्म-
शैलामनुज्ञेकांचवाच्याग्नीषोमीचावधिककल्पप्राप्तमग्निश्चोहेश्यताक-
र्त्तेदक्षम् । उद्देश्यश्चोहेश्योपांशुलविधिः । भागे चेत्पांशुलका
साज्ञादस्तन्वात्तात्तारस्त्रकपदार्थाङ्गमन्वयात्
दात्रतं चोम्यतावस्थ-
स्थैव । उद्देश्य च भागस्त्र स्वरूपे आनर्थक्षे प्रश्नके आगवन्वा-
पूर्वस्त्रावे प्रमाणाभासाद्दीप्तीचवाहूणिप्रमन्वाचाचाचावेन भाग-
वन्विभवत्रयवप्तस्त्रपूर्वस्त्रधर्मलब्धेव भागविडं चाच्छत इति चरम-
स्थैर्यमदुक्तुपांशुलम् । एवं त्रोपांशुलका दृक्कर्त्तव्यं स्वत्त्वावे । कर्त्तृ-
ष्टोमीचावस्थै उपांशुलकर्त्ते उत्तमाभ्युक्तेन औत्तेऽहनि कङ्कर्त्तव्यपद्म-
रथ्यके विश्वामी अपूर्वेऽसि पद्मर्थे दर्शिदोक्तादौ उपांशुलक्षोहः ।
इतरथा तपात्पदार्थावात्तारस्त्रप्रमुखने प्रमाणकक्षार्थाप्लो त्रेदाकरीते
चाविदेवरस्त्रिते च तपित्तुमांशुलका कक्षमप्यमाप्तेः ।

यत्तु भाव्यकारेण वाच्याग्निशेषे तद्वाभारतम् के उपांशुलक्षस्थैर्य-
इति प्रदोक्षनसुक्तं, तत्प्रमातिदेवप्राप्तिका विशुद्धान्तिमोऽहनि चा
चावस्त्र चत्ते त्रोदणांशुलातिदेवप्राप्तिमोपांशुलप्राप्त्युपयनेत्तेवे-
चित्तम् । शद्यपि वार्त्तिकादौ मुरक्षादुपयद्वां चौम्बेष चरक्षीचाहौ
उपांशुलोर इत्युक्तम् । तदपि त्रोक्षमात्तप्रमुखारेण कस्तित्तातिदेव-
प्रमाण शामान्वविश्वितोपांशुलातिदेवायेचवा श्रावक्षादुपेत्तितम् ।

न चोपांशुलासिद्धेष्व प्रधानसमन्विताशा प्राप्तसम् । आधान-
सामादाविव प्रधानसमन्विताशाऽप्ने इवं अपक्रोचकलात् । इतरत्वा
आशागिरोचेऽपि तदापात्या आक्रकारयताद्युप्लातुपण्ठेः । न सैव
प्रकल्पते इव इत्यामीत्याप्ने तदापक्षिः । चौप्रदेशिकत्वेव ततो-
पांशुल्लभा प्राप्तसम् । इतरत्वा आक्रतावेत्त आमानिदेशविकले
तदहुश्च उपांशुल्लभाप्ताप्तेः । ज्ञातः पूर्वामविषय उपोपांशुल्लभान्तिः
मणोलकमित्तिमाप्ने ।

वक्त्रिविष्णुलक्ष्म आमान्त्वधर्मपुरस्तारेषोप्ने तत्तदिशेवधर्म-
सुरस्तारेषातुप्ने बज्जु पदार्थेव प्रतोक्तात्पुंसकगिर्द्वापादी-
षोमीषावधिकसप्राप्तामर्तिकर्मत्वेव तत्त्वद्वाप्तिनामुहेत्तमः ।
प्रकल्पता आवद्य पुंसित्तुलात्पुंसकगिर्द्वाप्ते वक्त्राचौत्तिविकालोप
विद्वेष्वलिप्तिष्ठिष्ठत्तम् वर्णः कात् । इतरत्वां च आमान्त्वाभिः
प्रत्वेष्व इत्यत्तमात्तरात्तम् । ज्ञातव्य तत्त्वद्वाप्तार्द्वाप्तेत्तेहेत्तलात्पत्तमेव
मानर्थक्तप्रकौ तत्त्वद्वाप्तार्द्वाप्ताभवत्तत्वेव तत्त्वद्वाप्तम् । इत-
त्वा पदार्थसुदात्यक्त भागस्तु वाक्याद्वाप्तापूर्वसुभवते प्रकल्पा-
भावात् पदार्थद्वारा तदात्यक्ते तत्त्वद्वावप्तेत्तेव तत्त्वेत्तम् । सुनप्तो-
पांशुलक्ष्म वाक्यात्तेव आकृत्यात्पदार्थमन्तरात्पां इतरत्वक्तव्य-
मित्यत्यक्तमौरवम् । ज्ञातसावत्पदार्थधर्म एतोपांशुलम् । आवद्य
विकलौ तत्त्वामारक्ते अपूर्वे च तत्त्वोऽः । इतं कोपांशुत्वं विशेष-
विवितनिरवकाम्पत्तराक्तारक्तद्युप्राप्तीषाहित्तद्वार्तिरिक्तपदार्थ-
विषयविति तत्त्वद्वार्तां कौसुभे व्यक्तम् ॥८॥१॥५॥

* पदार्थसमुदायस्त्वप्य,-इति सो० इत्यके मात्रः ।

प्रणीतादि ॥ इदमधिकरणं सूचकारेण पूर्वाधिकरणे अन्तरा-
गर्भिणीत्वेन हतमपि व्याख्यासौकार्यार्थं प्रथगभिधीयते । दर्शपूर्व-
मासधोः, यज्ञनिष्ठन्तावध्वर्युषजमानौ वाचं यज्ञतः यदध्वर्युषज-
मानौ वाचं यज्ञतस्माप्तापतिभूयकृतौ यज्ञं तत्वाते तस्माप्रणीताः
प्रणेष्वन् वाचं यज्ञति तां च इविष्कृता विस्त्रितीति श्रुतम् ।

तत्त्वायं वाग्यमः प्रणीताप्रणयनाङ्गमेव विधिवाक्यस्त्रट्प्रत्ययेन
तत्त्वाचार्थलावगमात् । अतो इविष्कृदाङ्गानकालावधिकवाग्यमस्त्र
तत्त्वाचार्थलावगमात् भागधर्मलं न वा तावत्पदार्थधर्मलम् । यदि
तु प्रणीताः प्रणेष्वजिति वाक्यस्य वाग्यमोत्पत्तिपरले उत्पत्तिशिष्ट-
कर्त्त्वकलानुरोधेन* तत्त्वं यज्ञमानप्राप्त्यभावात् पूर्ववाक्यस्यार्थवादला-
नुपपत्तेर्यजमानमात्रविधानस्य च सुतरामनुपपत्तेरवशः यज्ञं तनि-
यन्ताविति वाक्यस्यैव वाग्यमविधायकलमुच्येत, ततोऽस्तु तत्त्वस्त्रट्-
श्रुत्या यज्ञविस्तारार्थलमेव । तदा हि उत्तरवाक्याभ्यां वाग्यमानु-
वादेन प्रणीताप्रणयनइविष्कृदाङ्गयोः पूर्वैन्तरावधित्वेन विधीतो ।

अतएव तत्त्वसेकवचनमपि अनुवाद्यतत्वाद्वृहं संमार्द्दीतिवद्-
विवक्षितम् । अतस्य विधेयसामर्थ्यानुसारादुहेष्मभूतो यज्ञविस्ता-
रापरानामधेयो यज्ञभागोऽपि तदवधिक एव । अनु मूले पूर्व-
पत्ते यज्ञशब्दस्य विस्तारविशेषणलमनङ्गीकृत्य भागधर्मलमुक्तम् । तत्
यज्ञशब्दस्य विस्तारं विनाऽन्यत्वात्यस्य दुरुपपादलाङ्गवाचक-
पदाश्रवणात्तोपेचितम् । अतोऽध्वर्युषजमानकर्त्त्वकवाग्यम एव यज्ञ-

* कर्त्त्वकलावरोधेन,—इति सोऽपुस्तके पाठः ।

† विधिः,—इति आ॒ऽपुस्तके पाठः ।

विक्षारपदवाच्यभागधर्मलेन विधीयते । न तु पदार्थर्मलेन, तदाचकपदभावात् । अतस्य पूर्वाधिकरणपूर्वपञ्चवदेव अज्ञापूर्वप्रयुक्तोभागधर्मस्य वाग्यम् इति प्राप्ते ।

अज्ञमानाभ्युक्तर्देविग्निष्टवाग्यमस्य अज्ञभागार्थले षष्ठविधि-प्रकारापन्ते: संज्ञिपत्योपकारकलक्षाभाय दितीयविधिप्रकारसिषुवा चाभ्युत्यज्ञमानसंखारकलेनैव वाग्यमविधिः । अथाच नैव बत्यु-हेष्टानेकता तथोक्तं यैकलाधिकरणे कौस्तुमे । तस्य च दृष्टार्थ-त्वास्पनःप्रणिधानमेव संखारः । संखानयोस्य तयोरुपयोगापेक्षाधार्थां तत्त्वाप्नमात्रकरिष्यमाणकर्मार्थलमेव कृतं न तु भागार्थलम् ।

न च तयोर्भागोपयोगिलक्षापि तद्वारा कथंचित्स्वादज्ञं तनिष्वन्नावितिविशेषवामर्थायज्ञविक्षारोपयोग्यधर्मयज्ञमान-संखारकलमेव वाग्यमस्य कस्यतामिति वाच्यम् । यज्ञं तनि-ष्वन्नावित्यस्त्रोहेष्विशेषणलेनाविविचितवात् । अतस्य इविष्वभयत्वयज्ञं तनिष्वन्नावित्यनुवादो वाग्यमस्तुर्थर्थः । अतो दृष्टार्थलक्षाभाय पूर्वान्तरावधिकतावत्पदार्थर्मलमेव । न च रुट्मुत्या प्रणीता-प्रणयनमाचार्थलमेव कस्यतामिति वाच्यम् । इविष्वदाङ्गानावधेर-दृष्टार्थतापनिभवेन तस्यापि कालोपलक्षणलात् । अतः चिह्नं वाग्यमस्यापि तावत्पदार्थर्मलम् ॥८॥१॥६॥

अग्निधर्मः ॥ अग्नौ त्रुते हिरण्यग्रकषसहस्रेणाग्निं प्रोक्षतीत्यादौ किं अग्निश्वेन संस्कारविशेषसाधनीभूता इष्टका एवोच्यते । तदर्थं च प्रोक्षणम् । उतेष्टकारभ्यमवयव्यन्तरमेव अग्निश्वेनोच्यते, तदर्थं च प्रेषणमिति चिन्त्यते । तच, यजैकावयवाकर्षणेनेत-

राववास्तविष्णुं च वा न बन्धिद्ग्रन्थं तचेव इतीरष्टादामवद्य-
चक्षनारभ्युपगमः । न चेहेष्टकार्कषणेनेतेष्टकाकर्षणम् बन्धिष्ठ
पुरीष चक्षानामपौष्टकानामनुमानेन दृश्यत एव । अते वापका-
भाग्रायक्षामसंयोगो न इत्यानारम्भितः । काञ्छपवनाचावदक्षलरे
प्रमाणमावादिष्टकांख्यारायमेव प्रोक्षणम् । चक्षस्त इष्टकालसमा-
नाधिकरणमेवापूर्वसाधनमन्तिपदेन चक्षत इति तस्य प्रत्येक-
हृषिक्षमप्नीष्टकं प्रोक्षणमित्यपि विहृं भवति । न चेदं ग्रीहि-
षामप्रोक्षकाद्यक्षिप्रत्येकं तद्यमन्तिः । न्यायतस्त्वापत्तावपि चक्षके
वो चुषं प्रोक्षामि इन्द्रधनितिमन्ते वज्रवस्त्रोपादानवदेक
तन्त्रमपतीतेः । प्रकाशे तु तद्वृश्मगमसाम्भवाप्रत्येकमेवेति प्राप्ते ।

एकावचकवर्षेनेतरावचकवर्षेणः नावविद्यापक्षलं, नापि
सम्यद्ग्रन्थः । इष्टपट्टादौ वन्धिलासात् । अते चेष्टकाक्षर-
प्रतीतिष्ठाधिता तचेवावचकित्तीकारः । इतरथा इष्टकात्ता चक्षि
क्षीक्रादे प्रमाणानाकः । काञ्छपौष्टु कर्षणं मूलाभाष्यदनादस-
षीवाम् । वन्धित्यादौ तु काधिताः एकाकारप्रतीतिः । चातुर्व्याप्तिपदे-
ग्रावचविष्णु एवोक्त्वामदर्थमेव प्रोक्षणं, तस्य चेष्टकालासुष्टुदेव प्रोक्षणम् ।

न चेष्टमग्निस्त्रपे* चार्यकोपूर्वसाधनीभूतान्वादारस-
स्त्रवाणां यवेभिवोप्तरवेषामपि हिरण्यशक्तुप्रत्येषोश्वर्धमार्पणिः ॥
इष्टकादिष्टादित्यौकिक्षकविशेषे अन्यादिपदप्रत्येषाभावेना-
दृष्टिशेषावच्छिष्टस्त्रविशेषैवान्व्युतरवेषादिष्टाभिषेषाभ्य-

* न चेष्टमवश्विक्षस्त्रपे,-इवि सो० पुष्टके पाठ ।

चार्यक्षाभावेनापूर्वसाधनलक्षणाया एवाभावात् । अतस्य नाम्यु-
न्नरवेदिधर्माणां सांकर्यम् । न चैव उत्तरवेदिधर्माणां अग्नौ
चतिदेशकथनं सहर्षे विहृथेतेति वाच्यम् । दैश्वदग्नौ वज्ञतर-
वैश्वेषिकधर्माणानेषि अपेच्छितश्चिर्धानपूर्वदेशवर्त्तिलादिकतिपथ-
धर्माणां स्थानापत्तिदेशेनोन्नरवेदितः प्राप्नोरविरोधात् । उत्तर-
वैष्णां तु यावदपेच्छितधर्मसाक्षात् वैपरीत्याशङ्का ।

अतस्य प्रकृतौ तद्गोचरणादिधर्माणामन्युन्नरवेदिमाचार्यत्वेऽपि
यत्त विहृतौ तदुभयकार्यापक्षं उपरिमाणं स्फतःसिद्धभूमिकं
तद्विदिः चातभूमिकं स्फुरिक्षं अन्याधारलेन समाप्तात्, तत्प्र-
ग्रोच्छादौनामूर्हिचिद्विदिः । संख्यानविशेषोपधायकक्रियासाधनौभूत-
तदवयवार्थत्वपूर्वपक्षे तु उपरिविहृतौ तदभावात् प्रोक्षणादौति
क्षाइविचारोपयोगित्वं चार्यधिकरणस्य । यदि चैवंविधविहृतिर्न
समाप्तेते, तदा क्षलाचिन्तया उदाहरणान्वरे वा क्षोपयोगोनु-
सन्वेष्यः । प्राप्तिक्षिकं वेदमधिकरणम् ॥६॥१॥७॥

पढ़ीसंयाजान्त्वम् ॥ दादग्नाहे पढ़ीसंयाजान्तान्यहानि
समिष्टन असंस्कितो हि तर्हि* यज्ञ इति श्रुतम् । तत्त्वं किं
पढ़ीसंयाजान्त्वं दादग्नस्यप्यहःसु विधीयते, उत उत्तमवर्ज्यमिति
चिन्तायां, अहस्त्वाविशेषात् सर्वेषु । न चासंख्यायाः पढ़ीसंयाजान्त्वे
हेतुलावगमान्तस्योन्नमवर्ज्यमेव सत्त्वेन तचैव पढ़ीसंयाजान्त्वावगतिः ।
एतस्य, तेन आवं क्रियत इतिवद्वैर्घ्यवादलेनाहेतुलात् । न च

* तर्हि,-इति नास्ति आ० पुस्तके ।

तर्हि तेनैवाक्तः शक्तरा इतिविर्जिण्यः । तददित्य बन्दिग्धलाभावेन
तस्मानिर्णायकत्वात् । प्रत्युहेष्वं नुण्ड्यावश्यकत्वेन अविशेषप्रहृत्त-
विधेरर्थवादेन सहोषानुपपत्तेय । अतस्यार्थवादोऽपि बड्दिन-
वास्थलाचिरसंसाभिप्रायेण गौण्डा दृष्ट्या याख्येयः ।

ननु विधेरेव स्त्रस्य नियमविधिसाधवानुरोधेनोच्चमभिन्नविषयत्वं
प्रतीयते । तथा हि दादशानामप्यङ्कां एकफलसाधनत्वात्प्रयोगैक्य-
मवगम्यते । अत एवाद्यौषोमीयान्तपदार्थानां तम्भेष करणम् ।
अद्वृथाद्यानां च आद्याणतपेषान्तानाम् । अहःशब्दवाच्यसूत्यानां
तु दादशलसंख्यानुरोधादादृत्तिः । अहःशब्दो हि उपांशुपशाभ्या-
सादारभ्य इर्याजनयागाभ्यासपर्यन्ते प्रयोगे स्वच्छेया याज्ञिकानां
प्रसिद्धः । अतएव तम्भवत्तीनि सच्चिपत्योपकारकाणि आरादुप-
कारकाणि चाङ्कानि प्रतिसूत्यमावर्त्तना इति वस्तुते । एवस्य
एकैकमहर्वस्त्रिन् कस्त्रिंस्त्रिदण्डेऽनियमेन समाधापरमहरारम्भीच-
मिति प्राप्ते ।

पद्मोसंथाजानालविधिरेकादशसु नियमविधिः सम्यद्यते ।
अन्तिमे तु सर्वस्यैव समाप्तीयत्वात् पद्मोसंथाजानालविधिरपूर्व-
विधिरापद्यते । अतस्य सर्वार्थते अपूर्वविधिनियमविधिस्तवैरुप्या-
पत्तेर्नियमविधिसाधवानुरोधेनोच्चमवर्जमयं विधिरिति चेत् ।

दादशलसंख्यानुरोधेनाहःशब्दवाच्यहर्याजनान्तप्रयोगस्यैवावर्त्त-
नीयत्वेन तद्विज्ञाने यस्त्रिन् कस्त्रिंस्त्रिसमाप्तस्यैवाप्रसक्तौ सर्वत्रैवा-
पूर्वविधित्वात् । पद्मोसंथाजानां हर्याजनोच्चरमेव सर्वास्त्रधर्यु-
शाखास्थाद्यानेन पद्मोसंथाजानामपि अद्वृथादिवत्तत्त्वेणानुष्ठेय-

स्वात्मेषु पचेषि समाप्तस्याप्रसक्तेषु । अतएव शास्त्रदीपिकायान्त-
न्तरबे च पद्मीसंयाजोन्नरत्वकर्त्तव्यं हार्योजनस्य निर्मूलमेव ।
अतएवाचत्याहःशब्दस्य हार्योजनान्तप्रयोगवाचकस्य पद्मीसंयाजान्ते
प्रयोगैकदेशे स्वचणेति केवाच्छिदुक्तमपास्तम् । स्वघमेव पद्मी-
संयाजानां हार्योजनोन्नरत्वस्योक्त्वेनैकदेशस्वचणाया अनुक्रि-
स्वहतात् । अतः सर्वाञ्चेवाहानि पद्मीसंयाजान्तानि कार्याणि ।
न तु अवस्थादीनि अन्ते तस्मेषु कार्याणि । पद्मीसंयाजा-
न्तरविधिना तेषां पर्युदासात् । पद्मीसंयाजानान्त तस्मेषु प्रसक्ता-
नामादृत्तिरूपपक्षप्रतिपादनादिति प्राप्ते ।

असंख्यितो हि तर्हि यज्ञ इति तेजः आनं क्रियते इति वज्र
हेत्वर्थवादः । तद्दिव्य हेतुविधिले स्वचणाऽभावात् । तज्ज्ञ तु इोम-
काकीनवर्त्तमानाकरणत्वस्य वाधितत्वाङ्गटो भूतार्थर्थकले विधौ
स्वचणापत्तेरगत्या हेत्वर्थवादल्बाङ्गीकरणम् । अतो न स्वचानूयाजान्-
यस्यन् भवतीतिवदस्य हेतुपरत्वादसंस्काहेतुकपद्मीसंयाजान्तत्व-
विशिष्टसमाप्तभावनाया एवाहरहेश्वरं विधानादिधेयसामर्थ्यात्-
रोधेनोहेश्वानामङ्गां सङ्घोचोपपन्नः, उत्तमे चासंस्कारूपहेत्वभावात्
पद्मीसंयाजान्तत्वस्यार्थभावोपपत्तेहत्तमवर्यं पद्मीसंयाजान्तता ।

न च हेत्वभावेऽपि व्यापकव्यभिषारस्यादोषत्वादन्तमे पद्मी-
संयाजान्तव्येष्यदोषः । विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात् साधक-
प्रमाणाभावेनैव तज्ज्ञ तस्मासिद्धेः । अस्तु वा हिशब्दोच अव्यया-
नामनेकार्थत्वाच्चिमित्तत्वपरः । तथा चान्तिसे निमित्ताभावाच्चिमि-
त्तिकाभावः सुखम् एव ।

एवं च निमित्तोपादानवस्थास्थैव दादशाहे अन्तिमेऽहनि न
पत्नीसंयाजान्तरं, तथैव पञ्चदशराचाहौ दादशेऽहनि न पत्नी-
संयाजान्तरं, द्विराचाहौ च द्वितीयादिष्ठरूपएवान्तिमे न
तदित्युहोपयोगिता वाधोपयोगितापि । अत एव प्रकृतौ तदि-
जातीयापूर्वसाधनलख्यैवाहःपदेन सच्चणायामपि विहृतौ निमित्ता-
भावादेव न पत्नीसंयाजान्तरम्, निमित्तोपादानवस्थेन वा प्रकृताव-
संस्थावल्लालपूर्वसाधनलख्यैव सच्चणाय कोऽपि दोषः ॥८॥१॥८॥

अभ्यासः ॥ दर्शपूर्णमासयोः वामिधेन्वान्तरप्रकरणे चिः
प्रथमामन्वाह चिरस्तमामिति श्रुतम् । तत्त्वानुवर्त्तं तावत्प्रकरण-
प्राप्तमनूदते चिरभ्यासमार्चं तु विधीयते प्रथमामिति चोहेष्ठ-
समर्पकमित्यविवादेते । तत्त्वं प्रथमामिति विशेषगिन्नं प्रायम्ब-
विशिष्टमभिधत्ते । इक्षादिपदवत् । तत्त्वं विशेषं स्त्रीसिङ्गनिर्देशात्
वामिधेनीप्रकरणात् चागेत । प्रायम्बरूपविशेषणेणागत् चमि-
शेषप्रतीतिरार्थिकी । न तु प्रवोवाजादिलप्रकारिकोपस्थितिः
शास्त्री, तदाचकपदाभावात् । अत एव प्रायम्बनेवोहेष्ठतावच्छेदकं
पश्चात्तादिवत् । न तु तदुपस्थितप्रवोवाजादिलम्, विना कारणं
सच्चणायां प्रमाणाभावादित्यविवादेते ।

इदं तु विचार्यते । प्रथमाखण्डे आनर्थके प्रसक्ते चपूर्व-
साधनलख्यायां चपूर्वसाधनीभूताग्निशमिन्वनप्रकाशकचक्त्वमाच-
सच्चणे चतिप्रसङ्गापत्तेस्त्रियाकरणार्थं किमुहेष्ठतावच्छेदककोटौ
चक्त्वविशेषणतया प्रवोवाजादिलस्य विवचणमुत प्रायम्बस्तेति
चिन्तायाम् ।

प्राथम्यरूपस्य श्रुतस्योहेष्टावच्छेदकस्य ब्रौहिलादिवद्पूर्व-
साधनलब्धणोपयोगिश्चयोपस्थितादुपचौष्णेन निरुक्तापूर्वसाधनल-
रूपोहेष्टावच्छेदकोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात्प्रवोवाजात्मेवर्क्षा-
विशेषणम् । अतस्य विहृतौ यत्तत्त्वस्या प्रवोवाजैव चिरभ्यसितस्या
न प्रथमस्थानपतितं चक्रगम्भिरमिति प्राप्ते ।

अतिप्रसङ्गपरिहारार्थमवश्यकस्ये केनचित्तसङ्गापारकसाधन-
लातिरिक्तेन विशेषणे उपस्थितलादुपचौष्णेनापि प्राथम्येनैव
विशेषणम्, न सनुपस्थितेन प्रवोवाजात्मेन । अवघातादौ
तु तद्वासनिष्ठनिष्ठापारकसाधनतामाचेष्टोहेष्टालपर्यवसानाद्यवानां
धर्माकाङ्क्षावस्थेन यवसाधारस्थकस्येऽपि च वाक्यवैयर्याभावाज्ञा-
तिप्रसङ्गपरिहारार्थं ब्रौहिलप्रवेशः । प्रकृते तु अतिप्रसङ्गाङ्कीकारे
प्रथमोत्तमापद्धटितवाक्यदयवैयर्यापत्तेस्ताः पञ्चदश शत्यन्ते
इत्यर्थवादानुपपत्तेश्च विशेषणविवदा आवश्यकौ । अतस्य या काचित्
प्रथमोत्तमा चिरभ्यसितव्येत्यहोपयोगोऽपि ॥८॥१॥८॥

इत्यादृत्तौ ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दर्शपूर्णमासावारस्थमानोऽस्त्रारम्भणी-
यामिष्ठिं निर्वपेदिति श्रुतम् । तज न तावदियं प्रकरणात्प्रथाजादि-
वस्थाच्चात् हत्यर्था । दर्शपूर्णमासावारस्थमान इति पददयवैयर्यापत्तेः ।
नापि वस्थमाणे आरन्ते निमित्ते भेदगम्भोमादिवज्ञैमित्तिकौ । क्रिया-
र्थायां क्रियायासुपपदे विहितेन स्तूप्रत्ययेनास्या आरम्भार्थलग्रत्तौ-
तेरिति तावदविवादम् । आरम्भश्वार्थस्योहेष्टकोटिप्रविष्टः क इति
चिन्त्यते । प्रतिप्रयोगमादृत्यनादृत्तौ तु सूत्रकाराद्युक्ते अपि फल-
मिति नेहाधिकरणश्चरौरम् । एकादशोपयुक्तलेनोहानुपयुक्तलात् ।

तचाम्यन्वाधानादिरूपे प्रथमपदार्थं चाश्चिकानां दर्शपूर्णमासा-
रभ्यत्प्रसिद्धेरम्यन्वाधानमेव तच्चेनारभ्यपदार्थः । तदर्था चाम्यारभ्य-
ष्टीया तत्कार्यप्रयुक्ता । न तु प्रथमपदार्थलेन रूपेण प्रथमपदार्थ-
ङ्गम् । येन पूर्ववदम्यन्वाधानरहितार्थां विज्ञातावारभ्याङ्गतयोद्देते ।
न चाम्याधानस्यात्प्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वेनैवारभ्यपदवाच्यता नाम्या-
धानलेनेति कथं न पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यम् । अम्याधाने
दर्शपूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वस्य वाधितत्वात् ।

तथा हि दर्शपूर्णमासविषयकप्रवृत्तिसामान्याभावतः पुरुषस्य
या दर्शपूर्णमासविषयश्चौ प्रवृत्तिस्तदिष्यथलं तत् । न तु निरुक्त-
पुरुषस्य यत्किञ्चिद्विषयप्रवर्त्तनविषयत्वम् । तस्याधानभोजनादावपि
सच्चेनातिप्रसकलात् । अतस्य निरुक्तपुरुषनिष्ठदर्शपूर्णमासविषयक-
छतिविषयत्वं दर्शपूर्णमासयोरेव नाम्याधाने । अङ्गप्रधानमेदेन
तत्तदिष्यत्योर्भेदात् । न च दर्शपूर्णमासकरणिका भावना
श्रुता । ता उपांशु कर्तव्या इति वह्नितीयानिर्देशेन दर्शपूर्णमास-
कर्मकष्टतेरेवारभ्यपदार्थघटकत्वस्य लया वाच्यत्वात् । अम्याधाने
तस्य वाधाशाश्चिकप्रसिद्धा रूढिरेव तचारभ्यपदस्य । द्वितीया च
षष्ठ्यर्था सती अनुवादः । ततस्य तदर्थान्वारभ्यष्टीया न तद्रहितार्था
विज्ञातावृहितस्या । अतोऽन्वाधानस्य प्रतिदर्शपूर्णमासप्रयोगमावृत्ते-
रावर्त्तनीया चेति प्राप्ते ।

द्वितीकारणे तावदेवं सिद्धान्तितम् । नाम्याधानमारभ्यपदार्थः
तदभावेऽपि देवतास्त्रैवं यज्ञमारभत इति व्योतिष्ठोमे आरभ्य-
शब्दप्रयोगात् । किन्तु इदं मध्या कर्तव्यमिति उक्तस्यापरपरपर्यायो-

अथवसायविशेषः । तदर्थान्वारभणीयान्वाधानरहितायामपि विहतौ
सन्त्वात्कर्तव्यैव । प्रकृतौ चान्वाधानोक्तं सर्वथावज्जीविकप्रयोगाणां
सहादेव सहस्र्यकरणात् सहादेवान्वारभणीयेति ।

तच्च, तत्त्वाकाशावस्थिततत्त्वज्ञीवगाख्यनिमित्तवशेन तत्त्वज्ञेभि-
त्तिकप्रयोगाणां तत्त्वाक्ष एवोपस्थितलेनाथवसायापन्नौ सर्वसाधा-
रणाथवसाये प्रमाणाभावात् । तच्च यथैवैकस्मिन् पुच्चे जाते वैश्वा-
नरौ निरूप्य पुच्चान्तरज्ञवन्नि पुनर्निर्वापे नाथवसायैकां, तद-
दिहायथवसायभेदात् सहात्करणानापत्तिः ।

तस्मादेवं भावकारादिभिः चिह्नान्तितम् । नाथवसायवाच्य-
आरभगच्छः । तचायप्रदृष्टप्रवर्तनविषयत्वेनैवारभगच्छप्रथोगात् ।
अतोऽप्रदृष्टप्रवर्तनमेवारभः तदिष्यत्वात् तु पदार्थबारभगच्छ-
प्रथोगः । अतस्मदर्थाऽन्वारभणीया । शापि ग शासादपि तु
शानका कर्तुर्दपात्तत्वात् जच्छभ्यमानवत् कर्तरिमारभयोग्यं करो-
तीति तद्वारा आरभार्था ।

यद्यपि च दर्शपूर्णमासाविति दितीयायाविषयत्वार्थकत्वादर्श-
पूर्णमासविषयकाप्रदृष्टप्रवर्तनविषयत्वस्य च दर्शपूर्णमासाख्यप्रधानस्तैव
सन्भवात् ततः पूर्वं प्रयोगमध्ये एवारभणीयानुष्ठेयेत्यर्थे दर्शपूर्ण-
मासावारशमान इत्यस्य प्राप्नोति, तथापि उक्तार्थस्य पाठादेव
प्राप्तेः पदद्यवैश्यर्थप्रसङ्गेन दितीयोहेश्चलपरा* । तेनाङ्गविषय-
प्रदृष्टत्वेरपि प्रधानोहेश्चकत्वाविषयातादर्शपूर्णमासोहेश्चकाप्रदृष्टप्रवर्तन-
विषयत्वं तत्प्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थं एवेति तदङ्गमारभणीया ।

* दितीयोहेश्चपरा,— इति सो० एस्लके पाठः ।

तथाहि उक्तविधप्रवर्तनविषयलं दर्शपूर्णमासोहेश्वकप्रवृत्ति-
धंसासमानकालीनतदुहेश्वकप्रवृत्तिविषयलम् । तच न दर्शपूर्ण-
मासीयप्रथमप्रयोगाद्यपदार्थभिजे सम्भवति । तदितरस्य सर्वस्य
तदुहेश्वकस्य तादृशधंसमानकालीनतात् । अतस्य दर्शपूर्णमासपदे
श्वपूर्वसाधनत्वस्यणायां तत्पदार्थरहितायां तादृशप्रथमप्रयोगीया-
द्यपदार्थमरवत्यां विष्णतावूहितयैवान्वारभणीया । खट्झुत्या च
तादृशप्रथमपदार्थप्राग्भावविधानामयोगवहिर्भावसिद्धिः । द्विती-
यादिप्रयोगे चोक्तविधधर्मावच्छिन्नपदार्थभावादकरणम् ।

अब हि दर्शपूर्णमासयोर्न तन्नद्विक्तिवेन प्रवृत्तिं प्रत्युदेशता ।
येन तद्विक्तिवावच्छिन्नोहेश्वकप्रवृत्तिधंसासमानकालीनतद्विक्तुहेश्वक-
प्रवृत्तिविषयलाद्वितीयप्रयोगीयाद्यपदार्थक्त्वेनापि सा स्थात् ।
दर्शपूर्णमासाविति अवणात्तु दर्शपूर्णमासलभेवोहेश्वतावच्छेदकम् ।
आवश्यकौ चोभयचापि प्रवृत्तिनिरूपितोहेश्वतावच्छेदकविवचा ।
इतरथा सामान्यतो विहितक्रिया मे जायतामित्याकारको-
हेश्वतया गङ्गास्नानप्रवृत्तावपि दर्शपूर्णमासोहेश्वकप्रवृत्तिलात्तचाया-
रभणीयापत्तेः ।

अतोदर्शपूर्णमासलावच्छिन्नोहेश्वताकप्रवृत्तिधंसासमानकालीन-
तदवच्छिन्नोहेश्वताकप्रवृत्तिविषयलेनैव प्रथमपदार्थस्य उहेशता ।
अब सामान्याकारकेच्छया गङ्गास्नानानुष्ठानोभरमाश्वदर्शपूर्णमास-
प्रयोगेयन्वारभणीया न स्थात् । अतः प्रथमावच्छेदकविवचा ।
दर्शपूर्णमासाकरणेष्युक्तविधेच्छया गङ्गास्नानकरणे तदापत्तेद्वितीया-
वच्छेदकविवचा । वस्तुतस्य दर्शपूर्णमासौ मे जायेतामित्याकार-

		Rs.	0	10
Nyayabindutikā, (Text)
Nyāya Kusumāñjali Prakarapa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	3	6
Padumawati Fasc. 1 and 2 @ 2/	4	0
Paricīṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	0	12
Prākrta Laksanam, (Text) Fasc. 1	1	8
Parācara Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	7	2	
Parācara, Institutes of (English)	0	12	
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	12	6	
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8	
Ditto English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4	
Suṣruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	...	0	12	
*Taittereya Saṁhitā, (Text) Fasc. 11-42 @ /6/ each	...	12	0	
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2	
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	12	12	
Trikānda-Mandanam, (Text) Fasc. 1 & 2 @ /6/	...	0	12	
Tul'sī Sat'sai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14	
Uvāśagadasiō, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	4	8	
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	5	4	
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	4	8	
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	0	12	
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10	
Vṛhannārādiya Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	...	2	4	
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. I to V	...	1	14	
<i>Tibetan Series.</i>				
Pag-Sam Thi Sīn, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0	
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1 to 4, @ 1/ each	...	12	0	
Rtogs brjod dpag hkhri Sīn (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0	
<i>Arabic and Persian Series.</i>				
'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each...	...	4	14	
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1	...	0	12	
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	22	0	
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	29	12	
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	37	0	
Ditto English Fasc. I-III @ 1/ each	...	3	0	
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	0	6	
Bādshīhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2	
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	3	0	
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	21	0	
Farhang-i-Rashidī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	14	0	
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	3	0	
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6	
Ditto of Azādi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8	
Haft Āsmān, History of the Persian Masnavi, (Text) Fasc. 1	...	0	12	
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8	
Iqbālnāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2	
Īshābh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	38	4	
Maṣāfir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10	...			
Index to Vol. I Fasc. X & XI & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII	...			
Index to Vol. II, Fasc. X, XI & XII @ /6/ each	...	13		

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	Rs.	1	14
Muntakhabut-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each	...	5	10	
Muntakhabut-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 @ /12/ each	...	9	0	
Muntakhabut-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2	
Ma'āṣir-i-Ālamgiri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4	
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1	...	0	6	
Nizāmī's Khiradnūmūh-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each	1	8		
Riyāzū-s-Salātīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14	
*Suyū'ī's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7-10 @ 1/ each	...	4	0	
Tabaqāt-i-Nāṣīri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14	
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8	
Ditto Index	...	1	0	
Tārikh-i-Fīrūz Shāhi of Ziyā'u-d-dīn Barnī (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each...	2	10		
Tārikh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aīf, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each...	2	4		
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each	...	3	0	
Wis o Rāmin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14	
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	6	6	
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1	...	0	12	

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	...	50	0	
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.	...			
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1813 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.	...			
N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.	...			
4. Centenary Review of the Researchers of the Society from 1784-1883 ...	3	0		
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ...	2	0		
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ...	2	0		
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ...	4	0		
Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ...	4	0		
5. Anis-ul-Musharrahīn ...	3	0		
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ...	3	0		
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion	3	8		
8. İstilahat-us-Şüfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0		
9. İnayah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each...	32	0		
10. Jawāmlu-l-ilm ir-riyāzī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2	0		
11. Khizānatu-l-ilm ...	4	0		
12. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0		
13. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	18	0		
14. Sharaya-ool-Islām ...	4	0		
15. Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös ...	10	0		
16. Ditto Grammar ...	8	0		
17. Kaçmiraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/	3	0		

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-26 @ 1/ each ...

26 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ...

6 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

1-2-99.

Ind L 2.12.14.3

A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, NO. 1320.

भाट्टादीपिका ।
BHATTADIPIKA

EDITED BY
MAHAMAHOPADHYAYA PRAMATHANATH TARKABHUSHAN
PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA.

VOL. II.

FASCICULUS II.

PRINTED BY G. C. NEOGI,
AT THE NABABIBHAKAR PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
1, PARK STREET.

CALCUTTA:

1912.

भाट्टदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

The pagination of Vol. II, fasc. II, of the Bhattacharji's edition of the Bhattacharjipika is incorrect. As Vol. II, fasc. I, of the work ends with page 96, the pages of Vol. II, fasc. II, should have been from page 97 onwards, instead of from page 1.

S. C. V.

जायतामित्येवमाकारकेच्छाविषयविशिष्टवृत्तिलेन विशिष्टधर्माव-
च्छब्दत्वात् नोक्तप्रवृत्तिलिमित्याशङ्केगत, ततो दोक्षणौयथा यस्म
इत्येवंविधावान्तरसंकल्पात् पूर्वं अन्वारथणौयाकरणापत्तिः,
तस्य निरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात्, अवान्तरसंकल्पविषयप्रवृत्तेर्दीक्षणीया
मे जायतामित्येवमाकारकेच्छाया दोक्षणौयात्वावच्छब्दोहेऽस्य-

ii

and the author of the book, the name of the
author, and the date of publication. The
plate is also present in the book.

111

भाद्रदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

केच्छया गङ्गास्नानकरणेऽपि तदापत्तिवारणाथं यस्मिन् पदार्थे
संकल्पः दिरुपे ज्ञाते दशपूर्णमासौ आरब्धौ इति व्यवहारः तत्पदार्थ-
प्रहृत्तरेव उहेश्वतावच्छेदकाकोटिप्रवेशस्य आवश्यकत्वे ततएव
उक्तस्थलेऽपि वारणसिहेः ततदग्नित्वादेहेश्वतावच्छेदकत्ववार-
णाथमेव अवच्छेदकविवक्षा अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वव्युत-
पत्त्वनुरोधेन सुतरा ।

अतएव तत्पदार्थस्य उक्तरूपेणेवारभक्त्वात् न हितौयादि-
प्रयोगेऽन्वारभब्दौया ।

ननु एवं “साङ्गेन च्छोतिष्ठोमेन यज्ञे” इत्येवंविधसंकल्पविष-
यकप्रहृते दर्ढेष्वयोग्यात्वावच्छिन्नोहेश्वकप्रहृत्तित्वे ततः पूर्वमन्वारभ-
ब्दौयापत्तिः । यदि तु उहेश्वतायास्त्रव साङ्गच्छोतिष्ठोमो मे
जायतामित्येवमाकारकेच्छाविषयविशिष्टप्रहृत्तित्वेन विशिष्टधन्त्याव-
च्छिन्नत्वात् नोक्तप्रहृत्तित्वमित्याशङ्केत, ततो दोषब्दौयया यज्ञ-
इत्येवंविधावान्तरसंकल्पात् पूर्वं अन्वारभब्दौयाकरणापत्तिः,
तस्य निरक्तप्रहृत्तित्वविषयत्वात् अवान्तरसंकल्पविषयप्रहृत्तेर्दीक्षब्दौया
मे जायतामित्येवमाकारकेच्छाया दोषब्दौयात्वावच्छिन्नोहेश्व-

कत्वात् । एवं राजसूयगतेष्टिपशुयागेष्वपि अन्वारभणीयापत्तिरिति चेत्—

न, दोक्षणोया जायतामित्याकारेच्छानुतपत्तावपि साङ्गज्ञोतिष्ठोमो जायतामित्याकारकसाङ्गत्वज्ञोतिष्ठोमत्प्रकारकेच्छात् एव दोक्षणीयया यस्म इत्येवंविधसंकल्पविषयकप्रहृत्तेः सम्बवेन तादृशसंकल्परूपाध्यवसायस्य दोक्षणोयात्वाद्यवच्छिन्नोहेश्यकप्रहृत्तिविषयत्वाभावेन हारलोपादेव दोक्षणोयादौ राजसूयगतेष्टिपशुबन्धादौ च अन्वारभणीयाभावस्य दशमे वर्णमाणत्वात् ।

एवं सोमो मे जायतामित्याद्याकारकेच्छात् एव सोमाद्यसम्बवे वेश्वानरौच्छादौ प्रहृत्तिसम्भवात् वेश्वानरेच्छा यस्म इति संकल्पस्याऽपि वेश्वानरेष्टिवावच्छिन्नोहेश्यकप्रहृत्तिविषयत्वाभावेन हारलोपादेव न तत्राऽप्यन्वारभणोया इति द्रष्टव्यं ।

दर्शपूर्णमासत्वं तु साङ्गौ दर्शपूर्णमासौ जायतामित्याकारकेच्छायां प्रकारत्वाद् भवत्युहेश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टं इति विशेषः । अतः सिद्धं अन्वारभणीयाया उक्तविधारभाङ्गत्वात् विक्षतावूहः । द्वितौयादिप्रयोगे चाऽनङ्गत्वमिति ।

यत्तु मूले प्रथमप्रयोगारभे क्रियमाणाऽन्वारभणीया सर्वप्रयोगाद्यासुपकरोति । न चारप्रस्त्रमान इति अद्यतनवाचिलृटप्रत्ययप्रयोगात् प्रधानदिनकञ्च्यतावगतेः कथं सर्वप्रयोगोपकारकत्वमितिवाच्यं अद्यतनानद्यतनसाधारणभविष्यत्कालमात्रवाचिलृटोऽन्यतनमात्रकालवाचित्वाभावात् । इतरथा भविष्यत्वनद्यतने लृट इति अत्र भविष्यतौति लृटप्रत्ययप्रयोगानुपपत्तेः । अतः प्रथम-

प्रयोगारथे इतैव सर्वेषामुपकारिका इत्युक्तम् । तत् अन्वारथ-
सोयाजन्यस्य उपकारस्य यावज्जीवं सत्त्वे विज्ञतिष्पि प्रसङ्गात् उप-
कारकत्वापत्तेरसत्त्वे हितोयादिप्रयोगेऽप्यनुपकारकत्वानापत्तेरपे-
च्छितम् । ६ । १ १० ।

अर्थाभिधान ॥ एवं तावदुपोहातमुखेन उहविषयशिन्तितः
इदानीं साक्षादेव तद्विषयशिन्तिते । तत्र फलदेवतयोऽस्य इत्यच
शक्त्याऽपूर्वसाधनौभूतदेवताप्रकाशकमन्वपदानां विज्ञतौ तत्स्थाना-
पद्मदेवताद्यन्तरे शक्त्या तत्प्रकाशनाथं पदान्तरोऽह इत्युक्तं । तत्त्व
यन्मन्वपदानां न शक्त्या अपूर्वसाधनौभूतदेवतादिप्रकाशकत्वं,
अपि तु लक्षण्या, शक्त्यार्थस्यैव वा अष्टष्टार्थमन्वस्तुत्यं वा उपादानं
तत्र असमवेतार्थकत्वात् विज्ञतावपि अतपदेरेव तत्प्रयोजनोप-
पत्तेनोऽहः ।

समवेतार्थत्वस्य अष्टष्टाहारकसम्बन्धेन स्वशक्त्यार्थस्याऽपूर्वसाधनौ-
भूतसम्बन्धितं । अस्मि चेदं देवसत्त्वेति मन्त्रे, अग्निनिर्वाप-
पदयोः । अग्निनिर्वापयो स्तादशयागगतद्व्यसम्बन्धित्वात् । जय-
स्तोदशक्त्यादिमन्वपदानात्म स्वशक्त्यार्थस्य अष्टष्टहारा तादशयाग-
सम्बन्धित्वेऽपि न समवेतार्थत्वं एवं देवादिपदानामपि न समवेता-
र्थत्वम् । न हि देवसवित्तश्चिपूषशब्दानां प्रकृतयागोयदेवताप्रति-
पादकत्वं सम्भवति उत्पत्तिशिष्टदेवतानुरोधेन मात्रवर्णिकदेवता-
कल्पनानुपत्तेः । न चोपांशुयाजे तत्कल्पनं तथात्वे गम्यमान-
निर्वापैकवाक्यताभङ्गापत्तेः । न च त्वा जुष्टं निर्वपामि इत्येतत्
पदानुक्रमेण देवस्य सवितुः प्रसवे त्वाजुष्टं निर्वपामि, अश्विनो-

र्वाहुभ्यां त्वा जुष्टं निर्ब्बंपामि, पूर्णो हस्ताभ्यां त्वा जुष्टं निर्ब्बंपामि,
अग्नये त्वा जुष्टं निर्ब्बंपामि इत्येवं मन्त्रभेदाङ्गीकारेष निर्ब्बंपामि
पदैकवाक्यतोपपत्तेः चतुर्थस्य आग्नेये उपयोगेऽपि आद्यानां व्रथाणां
मन्त्राणां उपाश्याजदेवताकल्पकल्पोपपत्तिरितिवाच्च, अनुष्ठु-
वाक्यभेदाङ्गीकारस्यैव दोषत्वात् । षष्ठ्यन्तपदानां प्रसववाहुहस्त-
पदैरनितानां देवताप्रतिपादकत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अतएव एतत्कल्पदेवतानामन्यतनिवेशासम्भवेऽपि यागान्तर-
कल्पकल्पमित्याशङ्काऽपि प्रतुग्रन्था, तथात्वे तद्यागान्तरस्याऽन्येयादि-
यागाङ्गत्वापत्तेः विज्ञतावृहप्रसक्तेष्व ।

एतेन या सूले सविद्वादिपदानां अन्यादिपरत्वं लक्षणया अङ्गौ-
क्षत्वं समवेतार्थत्वशङ्का क्षता, सा आद्येन शक्यसम्बन्धेन अन्यादि-
परत्वे तेनैव शक्यसम्बन्धेनैव देवतापरत्वस्यापुरपपत्तौ ऊङ्गाप्रसक्ते-
रूपेण्णिता । अतएव समवेतार्थत्वे शक्यार्थस्य इति विशेषणं । अस्तु
वा शक्यपदं हृत्तिप्रतिपाद्यपरं तथापि समवेतार्थत्वे उक्तुग्रन्था ऊङ्ग-
रूप फलाप्रसक्तेरैव इयं शङ्का उपेण्णिता ।

तस्मात् कथमपि समवेतार्थत्वासम्भवात् देवस्य त्वादिपदानां यः
शङ्कोऽर्थस्तद्विशिष्टप्रकाशनमेव देवस्य त्वेत्यादिसक्तमन्त्रप्रयोजनं ।
तत्र येषां पदार्थानां दृष्टप्रयोजनसम्भव स्त्रूपकाशनस्य दृष्टमेव
प्रयोजनं, येषां तु तदसम्भवः तत्प्रकाशनस्य अदृष्टमेव प्रयोजनं
कल्पय । अतएव तादृशपदानां निर्वापोपरि वैशिष्ट्यमपि आहार्य-
सम्बन्धेन एव इति ध्येयम् ।

तदिह निर्बापपदस्य तावद् दृष्टमेव पृथक्करणं प्रयोजनं ।

अनये त्वापदार्थस्य च तदुपयोगितया, स्वातन्त्र्येण च । शुष्टपदस्य तु वक्षते । तदन्येषान्तु अदृष्टार्थंत्वमिति ।

केचित्तु देवस्तत्वादिपदेनिर्वापस्तुतिलंकृत्या प्रतिपाद्यते । सा च अनुष्ठानकाले निर्वापप्ररोचितुर्दृष्टार्थेव । तथा चाऽस्तु सर्वव्याप्ता देवस्तत्वादिपदानि असमवेतार्थानि नोहितव्यानि । यस्तु भाष्यकारेण यद्गौखा अस्त्रिशब्दं आधाने अश्वदानकरणात् दम्पतिपरः पूष्पशब्दस्य पोषकत्वात् यजमानपरः । अधर्युवाङ्महस्योऽस्य तदैयत्वं परिक्रौतत्वात्, एवं सविताऽपि लक्षण्या यजमानः तस्य प्रसवेऽनुज्ञायामित्यर्थाङ्गोकारेण निर्वापविशेषणत्वमुपपादितं । तदेदे आरोपकापुरुषाभावात् अन्यत्र आहार्यारोपाभावस्येव इहापि आरोपाभावमभिप्रेत्य । अन्यदातु अधर्योः स्वामनिष्ठेन आहार्यारोपेण वेशिष्यं सम्याद्य स्वकर्तृकां निर्वापं प्रकाशयितुं लौकिकवाक्यप्रयोगवत् वेदिकवाक्यप्रयोगेऽपि बाधकाभाव इत्यालोचते, तदा अप्रयुक्तज्ञक्षणायां प्रमाणाभावात् अधर्युव्रक्षायजमानान्यतम् अहेण नियामकाभावाच्च पूर्वोक्तपक्षाश्रयणमेव युक्तं ।

किञ्चैवं सर्वे देवसवित्तश्चिपूष्पशब्देषु बहुवचनोऽहः प्रमञ्चते । न च यस्तपतिष्ठिवदेव पदार्थंत्वमिति भाष्यकारसमाधानं युक्तं— अस्त्रिपूष्पदयोः * तथा सभवेऽपि यजमानानुज्ञायाः परकीयद्रव्यविषये व्यलौकादिपरिहारार्थंत्वमदृष्टार्थत्वादुदौचीनमस्तपदो निधनावित्यादाविव देवसवित्तपदयोरुहस्य अनिवार्यत्वात् ।

नचैवं देवस्य सवितुरुदयरूपे प्रसवे इत्यर्थाङ्गोकारेण तस्य सम-

* अस्त्रिपूष्पवादे इति पाठालंबं ।

वेतार्थत्वात् । “महारावे हर्वीषि निवेपेत्” इत्यादिविज्ञातौ अप-
सवे इत्युहापत्तिः । अमावास्यायां च प्रागुदयात्रिर्वापलोपापत्तिः—
इति वाच्यं प्रसवे जाते अनिष्टमाणे वा इत्यर्थाङ्गैकारेष वाधका-
भावात् । सूर्योदयकालैनत्वप्रकाशनस्य दृष्टार्थत्वाभावाच्च । अतो
न देवस्य त्वेत्यादिपदेषुह इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ११ ॥

॥ गुणशब्दः ॥ तस्मिन्नेव मन्त्रे “अमये जुषं निर्वपामी” त्वच
अग्निशब्दः समवेतार्थको न वा इति चिन्तायां यद्यपि अग्निर्वागि
समवेतस्यापि सम्प्रदानत्वेन अतस्य निर्वापे यागार्थतिरिक्तेऽननु-
यात् तादर्थं चतुर्थोमङ्गैकात्म जुषपदार्थेऽनुयो वाचः । तत्र च
जुषीप्रीतिसेवनयोरिति अत्या जुषशब्दस्य सेवनार्थकत्वप्रतीतेरग्निना
सेवितं यथा भवति तथा निर्वपामीत्यर्थाङ्गैकारेष जुषशब्दस्य
क्रियाविशेषत्वमङ्गैकात्म निर्वापफलप्रकाशनेन इतरदेवत्यहवि-
र्विवेकसम्पत्यर्थं तथा निर्वापे देवतासंयोगस्य समवेतार्थत्वमितरथा
कस्यै देवताये निरूपमिति निर्णयानापत्तेः ।

वस्तस्तु तादर्थं चतुर्थं पि इयं प्रधानान्वयस्याऽभ्यर्हितत्वात्
क्रियान्वयिन्द्रेव । अग्न्यर्थत्वस्य निर्वापस्य विघ्नतुरोधात् तदु-
हे श्वकत्यागसाधनैभूतद्रव्यसंस्कारकत्वसम्बन्धेन इति न देवतार्थत्वा-
पत्तिः । जुषपदं तु पूर्ववदेव क्रियाविशेषं । भविष्यदर्थं वा
क्त्वपत्ययो लाक्षणिकः । अग्नेस्तु तेन पार्श्विक एवान्वयः । देवता-
सम्बन्धकीर्तनप्रयोजनं सु निर्वापे पूर्ववदेव इति समवेतार्थत्वं ।

अस्तु वा इयं सम्प्रदानचतुर्थो अपि देवतात्वरूपसम्प्रदानत्वैक-
देशपरा । तथापि देवताया यह्य इव निर्वापेऽप्यन्वयो निरूपत-

प्रयोजनार्थं न विश्वते । शुष्टपदं पूर्ववत् । सर्वं चा अभिपदे
समवेतार्थत्वादृहः ।

। एवं वा । दर्शपूर्णमासयो “धान्यमसि धिनुहि देवान्” इति
मन्त्रः अतः । “स च धान्यमसि इति दृष्टिं तण्डुलानधिवपति” इति
वचनेन तण्डुलाधिवापे विनियुक्तः, तच धान्यशब्दः सतुषदव्यवचन-
स्तण्डुलावस्थायां प्रयुज्यमानः धान्यत्वारोपेण सुख्यर्थः सविचादिपद-
वदेव असमवेतार्थं इति मांसेऽपि तदारोपेण प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते ।

शालयो भुज्यन्ते इति विकार्येऽपि प्रकृतिवाचकपदप्रयोगात्
प्रयुक्तलक्षणोपलक्षणोपपत्तेः—असिपदाच्चिपतण्डुलरूपकर्तृसामानाधि-
करस्याच्च लक्षणया धान्यशब्दस्तण्डुलपरः सन् समवेतार्थक एव ।

नन्देवं समवेतार्थकत्वेऽपि मांसेऽपि धान्यशब्दप्रयोगापत्तेः नो-
हप्रसक्तिः, धान्यपदस्यैव प्रकृतौ तण्डुलस्यारकत्वात् विकृतौ मांस-
स्यारकस्य प्रोक्षणादिवत् कथस्त्रिदूहलक्षणाक्रान्तत्वेऽपि वा धान्य-
पदवाधिन मांसपदप्रकैपरूपसिद्धान्तानापत्तिः । यथेव हि प्रकृतौ
अभिपदेन शक्तया अपूर्वसाधनौभूतं प्रकाशयेदिति लिङ्गकल्पित-
शुत्या मन्त्रविनियोगात् विकृतौ अभिदैवत्यायां शक्तया अभिपदे
नेव उक्तदेवताप्रकाशनोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेपः सत्यां गतौ
प्राकृतहृत्तिहृतपदयोर्धि प्रमाणाभावात् । अपि तु अन्यदेव-
तायामेव सः । तच शक्तया अभिपदेन तत्प्रकाशनानुपपत्तेः । प्रकृतौ
हृत्तिविवक्षासत्त्वात् विकृतौ च हृत्तेर्व्यापारत्वेन तमुखेनैव अभि-
रूपपदार्थप्राप्तेः लक्षण्यापि नाऽभिपदेन तत्प्रकाशनम् । अत-
स्यत्र प्राकृतशक्तिनिर्बाहार्थं सूर्यादिपदान्तरप्रक्षेपेव शरणं । न

त्वमिदैवत्यायां विकृतौ । तथैव धान्यपदेन लक्षणया प्रदेयप्रकृतिभूतं प्रकाशयेदिति गौणसामर्थ्यं कल्पित चुत्वा मन्त्रविनियोगाद्विज्ञाता-वपि मांसे उपकारपृष्ठभावेन धान्यपदस्यातिदेशात् तदवाधाय धान्यपदेनेव मांसप्रकाशनोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेप इति चेत् ।

सत्यं । प्राक्षतप्रकाशरूपोपकारपृष्ठभावेन प्राक्षतवृत्तिरूप-व्याघारातिदेशः तत्पृष्ठभावेन च अनशादिपदरूपपदार्थातिदेशः । इतरथा हुत्यन्तिदेशे प्रकाशनपृष्ठभावेनातिदिष्टपदस्य विज्ञतौ लक्षण्यापि प्रकाशकत्वोपपत्तेः पदान्तरप्रक्षेपानापत्तिप्रसङ्गात् । तथापि प्राक्षतपदनिष्ठप्राक्षतवृत्तिरेव विज्ञतावतिदिष्टते । न तु वृत्तिमात्रं प्रमाणाभावात् ।

अतएव सौर्यप्राक्षतपदस्येव प्राक्षतवृत्तेरपि बाधसत्त्वेऽपि सूर्य-प्रकाशनकार्यानुरोधेनैव मन्त्रपदान्तरानुरोधात् सूर्यपदप्रक्षेपः । अतस्य धान्यप्रकृतिकत्वरूपशक्त्यसम्बन्धरूपायाः प्राक्षतलक्षणाहृत्ते-मांसे बाधे सम्बन्धन्तररूपलक्षणाहृत्तिकल्पने प्रमाणाभावाद् धान्य-पदस्य बाधावश्यभावे मांसप्रकाशनरूपकार्यानुरोधेन मन्त्रपदान्तरा-नुरोधादेव मांसपदप्रक्षेपः ।

अतएव न प्रकृतिवाचकमृगपदप्रक्षेपोऽपि । शक्तपदप्रक्षेपसञ्चवे अप्राक्षतलक्षणया पदान्तरप्रक्षेपस्याऽन्यास्यत्वात् ।

अतः “शाकशानां अयनेतरसमयाः सवनौयोः पुरोडाशा भवन्ति” इत्यच मांसे अधिवापे क्रियमाणे “मांसमसि” इत्युहितव्यं । इदं च क्षत्वाचिन्तया । द्वृतौये सवनौयोहेशेन हविष्टेनेव इतरसविधानस्यापि स्थापितत्वात् ।

सत्यपि वा देयप्रकृतित्वे अर्थलोपेन तत्त्वाऽधिवापस्य चरौ इव
बाधितत्वात् । विश्वरेण चेतत् न्यायसुधाकरमतनिरासपूर्वक-
सुपपादितं “हितीये धर्ममावे तु कर्म स्वा”दित्यत्र कौस्तुभे ॥१॥१२॥

चोदिते तु ॥ दर्शपूर्णमासयोरिङ्गानिगदे श्रुतं “देव्या अधर्थ्यव
उपद्धता उपद्धता मनुष्याः य इमं यज्ञमवान् ये च यज्ञपतिं वर्षानुप-
भूते द्यावापृथिवौ”त्यादि । तत्र सत्रे यज्ञपतिशश्वो बहुवचनात्म-
त्वेनोहितव्यो न वा इति चिन्तायां । न तावदसमेतार्थत्वादनूहः ।
यज्ञपतेस्तद्वृद्धेभ्य मनुष्यरूपाधर्थ्युपदवाच्यकृत्विक्कर्तृकायाः कर्मणि
समवेतत्वात् । न चाऽस्येलोपाह्वनवाचकापदैकवाक्यतया तदर्थ-
त्वावगमात् यज्ञपतिहृष्टप्रकाशनाथत्वाभावेन सत्यपि समवेतार्थत्वे
परार्थत्वादनूहः । लिङ्गेन मन्त्रगतवाक्यस्य “स्योन त” इतिवद्बाधेन
यज्ञपतिहृष्टग्रथत्वोपपत्तेः ।

न च “समो हैवविधानि उपाचरतो”ति विधाय * “अथ प्रदद्यते
इला उपद्धता उपद्धता इला उपाऽस्मा इलाह्यतामिलोपद्धता इत्याह”
इति ब्राह्मणवाक्येन प्रतोक्त्यहणेन कृतस्तस्य निगदस्य इडोपाह्वाने
विनियोगात् तत्सहजतेन मन्त्रगतवाक्येन मन्त्रलिङ्गस्येव वा बाध
इति वाच्यं । ब्राह्मणवाक्येन यावदुपात्तस्येव विनियोगोपपत्तौ
प्रतोक्त्यहणे प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा विनियोगान्तरकल्पनागौरवभिया प्रत्यक्षवाक्येनेव प्रतोक्त-
यहणेन समस्तविनियोगकल्पनं । अतएव “स्यानं ते” इत्यादौ

* भाष्ये तु “सयो हैवं विद्वान् इडया चरती”त्यभिधाय—“अथ प्रतिपदते इडोपद्धता
उपद्धतेष्ठीपाक्षा इडाह्यामि इडोपद्धता इत्याह” इत्येवं पाठी दृश्यते ।

प्रत्य विनियोजकवाक्याभावात् अपेक्षितविनियोगइयकल्पनेऽपि
न चतिः ।

किञ्च “ये च यज्ञपतिं वर्णन्” इत्यादौ यच्छब्दबलादेव यज्ञपति-
हृषिकत्तुं चां मनुष्यरूप-ऋत्यिजां उपद्धानकर्मतं प्रतीयते । अतो
यच्छब्दसामर्थ्यात्मकलिङ्गादेवास्तेऽपद्धानशेषता । अतएव “स्वोनन्ते”
इत्याऽपि यदि पूर्वार्थे यच्छब्दः स्वात् तदास्ता देव तच्चकवाक्यता,
नत्वेतद्द्यौत्त्वतो मन्त्रमेदोऽन्तीक्षितः । प्रकृते तु यच्छब्दसङ्गावादि-
डोपद्धानशेषतेव । तथापि प्रथनशेषभूतस्याऽपि “उह ते यज्ञपतिः
प्रयता”मिति मन्त्रस्य आनुषङ्गिकयज्ञपतिप्रोत्साहनार्थत्ववदस्याऽपि
तदात्मोपपत्तेः सबे तदेव ऊहोपपत्तिः । न हि प्रोत्साहनार्थेऽनु
“आवृद्धाऽन्तेऽस्य आयुर्मे देहौ”त्यादिषु सबे नोहः चाहृत्तिर्वा । अतच
यद्यपि नेदं प्रथनफलं । तथापि आनुषङ्गिकप्रोत्साहनमाचेष्ठोहव-
दिशाऽपौडोपद्धानशेषभूतस्याऽप्यस्य मन्त्रस्य आनुषङ्गिकयज्ञपतिप्रोत्-
साहनार्थत्वादूहोपपत्तिरविकलेव । वस्तुतस्तु प्रहरणाऽभूतस्याऽपि
प्रस्तरप्रतिपादकपदेकवाक्यतापन्नस्याऽपि “आयुराशास्त्र” इत्यादे:
प्रहरणफलप्रतिपादकत्वाद्यथा सबे ऊहः प्रत्युदाहरणस्त्रेव वस्तते,
तथेहाऽपि इडोपद्धानाऽस्याऽपि इडोपद्धानपदेकवाक्यतापन्नस्याऽपि
इडोपद्धानफलप्रतिपादकत्वाद् युत्त एव सबे ऊहः । न हि द्वौया-
निहिंष्टएव मान्त्रवर्णिकफलं नाऽन्यच इति नियमे प्रमाणमस्ति,
स्यामादिविनियुक्तास्याऽपि मन्त्रस्य देवताकल्पकत्वत् फलकल्पकत्वेऽपि
बाधकाभावात् । न च अपेक्षितकल्पकत्वेऽपि यत्र इडोपद्धानादे
रिडासंस्कारार्थत्वेन छातार्थता । तच विना द्वौयां न फलकल्पकत्व-

मिति वाच्यं, द्रृतीयास्त्वेऽपि प्रहरणप्रतिपाद्यप्रस्तुरप्रतिपादकतया सूक्ष्माकामातिपदिकबलेन मात्रवर्ष्णिकदेवतामाचकल्पनेन वा द्रृतीयावगतकरणत्वनिर्बाहोपपत्तौ “इटं आवा” इत्यादि * पदानामिति आयुरादिपदानामपि स्थावकालेनोपपत्तेः फलकल्पकत्वे प्रमाणाभावात् “ममाम्ने वर्ज्ञ इति पूर्वमन्मिं परिष्ठानातो” ति इतिकरणविनियुक्तस्त्वेऽपि इतिकरणविनियुक्तत्वात् फलकल्पकत्वोपपत्तेऽप्त्वा । नचैवमध्येवमादिस्त्वेऽपि सर्वत्रेव यज्ञपतेऽप्तेऽप्त्वा तद्विशेषज्ञस्य एकत्वादेवैसुतोऽविवक्षितत्वेन प्रकाशनान्हत्यात् सर्वयज्ञपत्तौनाच्च “यहं सम्मार्श्छ” इतिवत् प्रातिपदिकेनैवोपपत्तेः प्रकृतौ साधुत्वार्थकवचनस्य कथं विज्ञातावूह इति वाच्यं, प्रकृतावदिहितस्वार्थधिकार्यकत्वस्थोपकारत्वमाचेष तावत् सङ्घावात् तावतैकवचनेन प्रकाशनोपपत्तौ साधुत्वार्थकत्वकल्पने प्रमाणाभावात्, अतश्च विकृतौ तद्वाहुत्वप्रकाशनार्थं सिद्धत्वेऽपि इति प्राप्ते—

न तावद् यज्ञपतिहृषिरुपाङ्गानफलं इडाभक्षणाङ्गत्वेन प्रकृतावदस्य स्तरसतः फलानपेक्षत्वात् । एवं सत्यपि यदि द्रृतीयया इतिकरणेन वा क्रियां प्रति विनियोगः स्यात् ततः क्रियाकरणत्वं मन्त्रस्य सकलस्य प्रकाशनहारिणैव इति प्रथमतस्यावत् क्रियाप्रकाशकत्वमेव । तदसम्भवे तत्सम्बन्धिप्रस्तुरादिप्रकाशकत्वं तस्याऽप्यसम्भवे मन्त्रप्रकाशस्याऽनपेक्षितस्याऽपि क्रियासम्बन्धकल्पनं इतरथा सफलस्य मन्त्रस्य चृतकरणत्वानिर्बाहात् तत्र च विनिगमनाविरहाद्यवैव सूक्ष्माकप्रतिपाद्यदेवतायाः कल्पनं तथा आयुरादेरपि फलस्य । यत्र तु

* क्रियित इति पदानामिति पाठः ।

सर्वथा असम्भवस्त्रव “इदं द्यावा” इत्यादौ अगत्या स्नावकत्वमिष्टमेव । अनयैव च दिशा “ममाम्” इत्यादौ वर्जःप्रभृतौनामपि फलत्वं बोध्यं । तचाऽपौत्रिकरणविनियुक्तत्वस्य कौस्तुभे स्थापितत्वात् । अतएव कौस्तुभोक्तारीत्येव यज्ञ प्रथनमन्नादौ न इतिकरणेन विनियोगः अपि तु लिङ्गादेव सः । तच “प्रथस्य” तिभागस्य प्रथनप्रकाशकत्वेन प्रयोजनवस्त्रलाभेऽवशिष्टभागस्य प्रोत्साहनस्नावकत्वादिनैव तदेकवाक्यत्वोपपत्तौ न प्रथनफलकत्प्रकाशत्वं लिङ्गेन एकदेशेऽपि प्रयोजनलाभे सकलस्य प्रयोजनवस्त्रोपपत्तेरिति मौमासकमर्यादा । तदाऽपि तु लिङ्गवशात् फलकत्प्रकाशीकारे नाऽतौव काचिदनुपपत्तिः । परन्तु तदक्रियाजन्मत्वं फलस्य लिङ्गवशात् प्रतीयते यथा प्रथनमन्नादौ, प्रह्लादते तु प्रथनस्य तावद्देतिकरणेन क्रियायां विनियोगः । “अथ प्रपञ्चते इत्याहे” त्वादिना मन्मोक्षारणस्यैव इडाभक्षणाङ्गत्वेन विधिः । सर्वथा न उपह्लानं नाम किञ्चिदस्ति क्रियाङ्गं यत्फलं यज्ञपतिष्ठिर्भवेत् द्यावा-पृष्ठिव्याघ्रपह्लानप्रकाशनस्येवोक्तविधमनुष्ठोपह्लानप्रकाशनस्यैव अट्ठार्थत्वात् । वस्तुतस्तु सत्यपुण्ड्रानस्य भक्षणाङ्गत्वे न तत्फलत्वं यज्ञपतिष्ठिरेव मन्त्रे प्रतीयते । येन मान्ववर्णिंकफलकत्प्रकाशना शङ्खेत । न हि इडाभक्षणार्थं यज्ञपतिष्ठिर्कर्त्तव्यमनुष्ठोपह्लानमात्रेण यज्ञपतिष्ठिर्जायते इतिशश्श स्वारस्यात् प्रमाणमन्तरेण प्रतीयते ये यज्ञपतिष्ठिर्हिं कर्त्तुं समर्था स्तु उपह्लाने इति हि तदर्थः । न च यद्यत्कर्त्तुं समर्थं तदाह्लाने तज्जायत इत्यत्र प्रमाणमस्ति अतो न तावदस्य फलप्रतिपादकत्वं अतएव न प्रोत्साहनार्थत्वमपि हृषिगतस्वनिष्ठत्वानमन्तरेण प्रोत्साहनानुपपत्तेः । अतोऽव यज्ञपतिष्ठिरेवपह्लान-

विशेषत्वेनोपात्तायाः परायत्वात् अद्वार्थप्रकाशनविषयत्वेन अद्वार्थत्वात् सचे प्रक्षताप्रकृतसाधारणैकयज्ञपतिप्रकाशनमाचेष च तदद्वषेषत्तरनुहः । यत्तद्विषयात् यजमानः न स्वरूपेणोपश्चयते परन्तु गुणभूतो यथौद्भवौसम्मानादिषु । तत्तद्विषयात् आन्वेयौन्यायात् प्रक्षत्यज्ञेणेऽपि एकस्येव यज्ञं न सर्वेषां यजमानसंस्कारकत्वाभावात् । तत्र का कथा अद्वार्थप्रकाशनविषयभूते यज्ञपताविति । अतएव यत्र यजमानस्य मान्ववर्णिकायुरादिफलभीकृत्वेन प्राधान्यं यथा सूक्ष्मवाकादौ “आशास्ते यं यजमान” इत्यादौ, यज वा प्रोत्साहनार्थत्वेन यजमाननिष्ठश्चाजननात् तस्य प्राधान्यं यथा “आशुर्दा अम्ने उह ते यज्ञपतिः प्रथता”मित्यादौ, तच उभयत्रापि सचे ऊहः । तदिदमुक्तं “विकारस्तप्रधाने स्या”दिति प्रत्युदाहरणसूत्रेण । ६ । १ १३ ।

असंयोगात् । ज्योतिषोमेऽस्ति सुब्रह्मस्यानिगदः “इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ” इत्यादिरिन्द्रप्रकाशकः । इन्द्रदेवत्यस्य यागाभ्यासो दशभिष्यमसेः सहशुक्रामन्त्ययहाभ्यां क्रियमाणः सवनसुखौयसंचकः । तत्प्राचाङ्गमेव तु सुब्रह्मस्यानिगदो, लिङ्गात् । न तु अन्यदेवताभ्यासाङ्गं “ब्रोहीशां मेध” इतिवत् । अग्निष्टुद्यागे च “आग्नेया यहा भवति” इति वचनात् प्राकृतयहौयदेवताबाधेन अग्निदेवताविधानात् सवनसुखौयेऽपि अग्निदेवता । ततस्य तदङ्गभूतः सुब्रह्मस्यायामिन्द्रपदस्यानेऽग्निपदप्रवेपेण ऊह्यत एव । न चैव व्यायादेव ऊहसिद्धौ “आग्नेयो सुब्रह्मस्या” इति वचनवैयर्थ्यपत्तिः । प्रक्षतौ सवनसुखौयवत् सवनौयहविषामपि इन्द्रदेवत्यत्वात् वेदिवहिर्व्ययेन सुब्रह्मस्यानिगदस्य उभयार्थत्वप्रसङ्गौ विक्षतावपि तदर्थत्वं भेदेन

अभेदेन वाऽनुहितसुब्रह्मस्यानिगदयाठप्रसरोरामेव च सुब्रह्मस्या
कार्या इत्येतत्फलकात्वाङ्गीकारेण वचनसार्थकात् । अतएवैतइचन-
रूपतात्पर्यगाहकानुरोधेन प्रकाशावपि न सवनीयहविरर्थतं । अपि
तु सवनमुखीयशुक्रामन्विप्रचारार्थत्वमेव सुब्रह्मस्यानिगदस्तेत्यपि
परं ध्येयं ।

केचित् तु सवनमुखीये चमसैरेव होम इन्द्रदेवताकाः न
तद्राम्बिष्टुत्यमिदेवताकत्वं अहेष्वेव तद्विधानात् अतच न्यायेन
अप्राप्त एव सुब्रह्मस्योऽहः । वचनेन तु अमिदेवत्यग्रहयागा-
भ्यासाङ्गतया आमेयो सुब्रह्मस्या सवनमुखीयादाच्छिद्य विधीयत
इत्याहुः । तत्र । सवनमुखीयहोमस्याऽपि शुक्रामन्विप्रहकरणत्वेन
सकलयाच्छिकाप्रसिद्धतात् । वचनेन अमिदेवत्यग्रहयागभासे
चौपदेशिकासुब्रह्मस्याविधानेऽपि सवनमुखीये आतिदेशिकैन्द्र-
सुब्रह्मस्यावधे प्रमाणाभावात् सुब्रह्मस्यायासाच चौपदेशिकत्वे
जहाननूहविचारस्य असङ्गतत्वापत्तेच अतोऽस्मदुक्तप्रकार एव
श्रेयान् । इदं तु चिक्खते । किमिन्द्रपद इव हरिवदादिपदेऽपूर्णहो
भवति उत नेति । तत्र देवताविप्रहादिवदेव मन्त्रार्थवादेतिहास-
पुराणप्रामाण्यात् हरिवदादिगुणानामपि इन्द्रे समवेतत्वादमिष्टुति
अमिदुषप्रकाशनार्थं रोहितादिपदानामूह इति प्राप्ते—

देवताधिकरणन्यायेनैव मन्त्रादीनां तत्परत्वे प्रमाणाभावात्
हरिवदादिपदानां असमवेतार्थकात्वेन आहार्यरोपेणेन्द्रसुतिवदमि-
ष्टुतेरपुण्यपत्तेनोऽहः । तदेतइवताधिकरणस्य प्रयोजनमाचक्य-
नार्थं प्रयोजनमपि चेदमूहसृत्यभावंकात्वाचित्तया । यदा तु चक्षुदोग-

सुते “अनिष्टुति अग्न आगच्छ रोहितास्त्रो द्विहङ्गानो धूमकेतो जात-
वेदोविचर्षण” इति उहितस्येव पाठः समाध्यातस्तदास्याः सृतेव्ययो-
पन्नासपूर्वकत्वाभावेन अष्टकादिसृतिवत् श्रुतिमूलकत्वावश्यका-
वात् तथा चैतदधिकरणन्यायस्याभासौकरणादूहितपाठ एव युक्तः ।
तदा च मन्त्रान्तरस्य देवताविशेषणविषयमिदमधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
अतएव यद्वैव न्यायोपन्नासपूर्विका सृतिस्त्रवैव सृतिमूलत्वे न्यायो-
पन्नासवैयर्थ्यापत्ते “मीमांसासन्नायविरोधे आभासत्वं सृते” रित्युक्ता-
कल्पसूत्राधिकरणे । देवताधिकरणगतार्थत्वादिनैव वर्णकान्तरं—

साधास्ते “चिवत्सः सार्वः सोमक्रयस्तदनतया
विहिते चिवत्सेऽतिदेशप्राप्ते “इयं गौद्याया क्रोशामि तस्ये शृतं तस्ये
शरस्तस्ये दधि तस्ये मस्तु तस्या आत्मज्ञनं तस्ये नवनौतं तस्ये दृतं
तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्” इत्येकाहायनौमन्त्रे स्त्रौलिङ्गांशे
पुंलिङ्गोऽस्त्रविवाद एव, श्रृतादिपदेष्वपि किं तस्य शुक्रं तस्य बलं
तस्य युद्धं तस्य जय स्त्रास्य हभारवस्त्रास्य पलायनं तस्य लोला तस्य
भारोऽहनं इत्येवमूहितव्योनेति सन्देहे श्रुतमत्यादौ च्छनन्यादिव-
वदध्याहाय्ये क्रियापदे यद्यपि अस्त्रौति नाऽध्याहत्तु शक्षते, एक-
हायन्यवस्थायां श्रुतादेरभावात्तथापि भविष्यतौत्वध्याहत्तव्यं । ततस्य
भविष्यत्तायाः समवेतत्वादिक्रोत्रानमनार्थत्वेन च द्रष्टार्थत्वाच्चिवत्से-
ऽपि विक्रोत्रानतिहेतुचिवत्सगुणप्रकाशनार्थं कर्तव्य एवोह इति
प्राप्ते—

भविष्यत्ताया अपि मरणबन्ध्यात्वादिना नियतत्वाभावात्
सञ्चावीत्येव पदं प्रक्षतावध्याहार्थं—गोः स्त्रावकां विक्रोत्रानमनार्थं

वेत्यन्यदेतत् । उभयथापि चिवत् से अविकृतस्येव प्रयोगादनुहः । शब्दते हि सार्काद्या गौ र्जनिष्ठते तस्या आयमानं शृतादि सार्कौय-
मिति व्यपदेष्टुं । तस्मात् सम्भावनाया विक्षतापि सम्भवादनुह
एव । ६।१।१४।

लिङ्गविशेष— । ज्योतिष्ठोमे क्रतुपश्वः समाख्याताः । “आन्वेय-
मजमनिष्ठोमे आलभेत ऐन्द्राम्नसुक्थे हितोयमैन्द्रं हुणिं घोड़शिनं
द्वतीयं सारस्तीर्णे मेषोमतिरात्रे चतुर्थोमिति” अत्र तत्त्वसंख्याकल्प-
निमित्ते प्रकरणात् क्रतुपशुसमाख्याबलात् ज्योतिष्ठमाङ्गत्वेन
पशुयागा विधोयन्ते न तु तत्त्वसंख्योहेशेनैव तेषाष्व अनौषोमौया-
हर्मातिदेशो न तु तेन समानविधानत्वमित्युक्तं द्वतीये, अनौषोमौ-
याङ्गस्य “अधिगुप्रैषः प्राच्चा अनिं भरत” इत्यादिः । स क्रतुपश्व-
चतुर्थतिदेशेन प्रासोऽतिरात्रे तत्त्वेण चतुर्थोमित्यं पठनौयः, “प्रैषोऽस्या
अनिं भरता” दित्युहितव्य एव मेषामपौत्रविवादं । यदा तु पशुनां
समानविधानत्वं तदा मेषर्थत्वमस्याऽस्ति नवंति चिक्षते । तत्र
पुंलिङ्गस्य मेषसमवेतत्वेऽपि अस्मा इति प्रातिपदिकार्थं चतुर्थर्थयोः
प्रधानभूतयोर्मत्त्वाः समवेतत्वात् पुंलिङ्गस्य च गुणभूतस्य पाशाधि-
करणव्यायेन निर्देशमावार्थत्वात् ममस्त्वा ममस्त्वा प्रकरणामेष-
र्थत्वमप्यविवरहं, न च पुंलिङ्गस्य क्वचिहभक्षयर्थत्वेऽपि क्वचित् प्राति-
पदिकाशर्थत्वस्यापि सत्त्वात् कथं प्रातिपदिकाथं प्रति लिङ्गस्य गुणत्व-
मिति वाचां विभक्षयर्थत्वेऽपि संख्यायामिवानुभवस्य सत्त्वसमाख्या ।
वा लिङ्गेऽपि गुणत्वनियामकत्वात् न हि संख्यायामपि विभक्षयर्थत्वं
गुणत्वनियामकं विवरत्वात्, अतो लिङ्गस्य यत्किञ्चिदर्थत्वेऽप्यनुभव-

बत्तेन प्रातिपदिकाथ प्रति कारकं प्रति च गुणत्वात् पाशाधिकरण-
प्रवृत्त्वनुपपत्तेः मन्त्रस्य मेष्टामपि प्रवृत्तिः । न च पुंलिङ्गस्य पुंपशुभु
प्रक्षतेऽप्यर्थवत्तेन तदनुरोधेन “ब्रौहीषां मेष” इत्यत्र गुरुभूतब्रौहि-
पदानुरोधेनेव इतरमन्त्रस्य सहोचोपपत्तिः “पद्मो संनद्धा” इत्यस्य
एकवचनानुरोधेन एकपद्मोक्तप्रयोगमात्रविषयत्वाकाल्यनवदस्याऽपि
पुंपशुमात्रविषयत्वाकाल्यनात् । अतएव प्रक्षतमन्त्रे ऽप्येकवचनानुरोधेन
न देच्चमात्रविषयत्वं । गुणानुरोधेन प्रधानसहोचस्य अन्यास्यत्वात् ।
इतरथा मेषविषयत्ववत् सर्वपुंपशुविषयत्वस्याऽप्यनापत्तेः । अतएव
एवंविधेषु सर्वेषु वचनस्य वा लिङ्गस्य वा साधुत्वमात्रार्थं प्रयोगः । न
च “जात्यास्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्या”मिति सूत्वा जाति-
मात्राभिधाने विवक्षिते तस्या एकत्वेऽपि बहुवचनं विकल्पेन
भवतौत्तर्थिकया बहुव्यवर्थेषु जात्यभिप्रायेऽकवचनस्याऽनुशासितत्वा-
देकवचनप्रयोगसम्बन्धेऽपि लिङ्गस्य कथं विलिङ्गे साधुत्वार्थं प्रयोग इति
वाच्यं लिङ्गस्याऽपि “सुप्तिणुपश्चलिङ्गनराचा”मित्यनेन चर्च-
स्यनुशासितत्वात् “प्राप्ता” इति सर्वनाम उपस्थितव्यक्षिवाचित्वेन
जात्यभिप्रायत्वानुपपत्तेष्व । अस्य सूचस्य भाष्यकारेण प्रत्यास्यातत्वाच्च !
अतो वचनवक्षिङ्गस्याऽपि प्रातिपदिकार्थं गतलिङ्गमात्रोपलब्धतया
साधुत्वार्थमुपादानात्तदनुरोधेन प्रधानभूतसर्वमन्त्रसहोचानुपपत्तेः
युक्तोमेष्टामप्यधिगुः । “ब्रौहीषां मेष” इत्यत्र तु यवप्रयोगे साधुत्वार्थं
प्रयोग इत्यस्य वक्तुमशक्त्वात् पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोगस्य च यावन्ति
वाक्षे पदानि चुतानि तावतां संभूयार्थप्रतीतिकारित्वनियमेन वक्तु-
मशक्त्वाद्युक्ता एव ब्रौहिप्रयोगमात्रे सहोचः । एतादृशनियमा-

नङ्गोकारे च इष्ट एव पदहयर्हितमन्नप्रयोगः केषाच्चिद्याच्चिकानां ।
वस्तुतस्तु पुंलिङ्गमपि मेषां प्रातिपदिकस्य चोदनागतपशुशब्दाभि-
प्रायत्वात् पशुशब्दस्य नित्यं पुंलिङ्गत्वात् “प्राच्चि पश्च” इत्युपपत्तेः
समवेतमेवेति प्राप्ते—

मन्त्रे पशुशब्दश्वरणात् “प्राच्चा” इतिशब्देन प्रयोगकाले यद-
परोक्षतया स्थितं तत् परामर्थव्यं । तदा च व्यक्तिरेव अभिधौयते न
खोद्रव्यं मेषो । अतो न तावत् समवेतमेव मेषां लिङ्गं, नाऽपि
असमवेतत्वेऽपि एकवचनवत् साधुत्वार्थं मेषां प्रयोगः स्त्रियां
पुंलिङ्गस्य अनुशासनाभावेन साधुत्वे प्रमाणाभावात् प्रक्षते पुंशूना-
मपि सत्त्वेन व्यत्ययानुशासनस्य अप्रवृत्तेः । अतएव यद्व खोमाच-
विषयं पुंलिङ्गं तच्चैव व्यत्ययानुशासना प्रवृत्तिः । न हि “दृष्टानु-
विधिश्छन्दसौ” तिविधानं दर्शनाभावे प्राप्नोति । नाऽपि पुंलिङ्गस्य
प्रातिपदिकार्थं गतलिङ्गमाचोपलक्षणत्वं । लक्षणायां प्रमाणाभावात्
इतरथा बहुतरपदसङ्गोचानुरोधेन एकस्य “ब्रोहीणां” इत्यस्तेव पदस्य
प्रक्षतपुरोडाशोयप्रक्षतिद्रव्योपलक्षणत्वापत्तेः । अतो मन्त्रपदानां
असति वचने मुख्यएवार्थे विनियोगात्तदनुरोधेन सङ्गोचोऽपि न
युक्तः । वचने तु “पद्मीसञ्ज्ञा प्राच्चा अग्निभरतं” इत्यादौ पद्मादेः
संस्कार्यत्वात् प्रातिपदिकस्य अनेकव्यक्तिपरत्वेऽपि प्रत्येकव्यक्ति-
वृत्तेकत्वविवक्षया एकवचनस्याऽपि लक्षणां विनैवोपपत्तेन सकलस्य
मन्त्रस्य सङ्गोचः । सम्भवति हि अनेकास्त्वपि व्यक्तिषु शक्तिगुणस्य
प्रत्येकवृत्तितया शक्ता घटा इत्यादौ विशेषणत्वदेकत्वस्य प्रत्येक-
वृत्तितया सर्वप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वम् । नद्याच लिङ्गस्य मेषोरूप-

प्रातिपदिकार्थं अहृत्तिवादेकस्य कस्यामपि पद्मरां पश्चौ वा अहृत्तिवमस्ति । नचैवं प्रातिपदिकार्थबहुत्वेऽपि बहुवचनानापश्चौ “बहुषु बहुवचन”मित्यस्य निर्विषयत्वापत्तिः । बहुत्वस्य शास्त्रप्रतीति-विषयत्वविवक्षायां तदुपपत्तेः । नचैवं “पशुना यजीत” इत्यादाग्रपि एकवचनस्य प्रत्येकहृत्तिलेनाप्युपपत्तेरजेकद्रव्योपादानेऽपि बाधानापत्तिः तद्र गुणानुरोधेन प्रधानाहृत्तरव्याख्यत्वात् प्रथमातिक्रमे-कारणाभावाभानेकद्रव्योपादाने प्रमाणाभावेन एकवचनेन ऐच्छक-द्रव्यान्तरव्याहृत्युपपत्तेः । अतस्य “पर्णीं सर्वाणि प्रासौ” इत्यादौ एक-वचनस्याऽनेकेषु लक्षणां विनैवोपपत्तेर्न मन्त्रसङ्घोचकात्वम् । नचैवं गुण-भूतेऽपि लक्षणापरिहारार्थं प्रधानस्य सङ्घाचाभ्युपगमे “अदितिः पाश्चान्” इत्यादौ बहुवचने लक्षणापरिहारार्थं प्रधानभूतस्य प्राति-पदिकादेवत्कर्षोऽपि किं न स्यात् नश्चेकमिन् बहुवचनं लक्षणां विना उपपश्यते इति वाच्यं गुणभूतानुरोधेन प्रधानभूतस्य सङ्घोचेऽपि श्रुत्करणाभ्युपसङ्गनोत्कर्षं प्रमाणाभावात् सङ्घाचे तु अवर्जनोयत्वान्तरोयकसञ्चिद्वाधेऽपि उत्कर्षं नाम्तरोयकत्वा-भावेन तत्त्वाधस्य अन्यायत्वात् । सामान्यसम्बन्धवोधकप्रमाणा-भावेनोत्कर्षानुपपत्तेश्च । अतः सिद्धं मेष्टामध्निगुप्रैषोऽनङ्गमिति । प्रयोजनं “स्थूलपृष्ठतो”मित्यादौ अध्निगुप्रैषे “प्रासौ” इत्यूहः लिङ्गस्य प्रकातौ समवेतत्वात् पूर्वपक्षे त्वनुहः साधुत्वार्थत्वादत एवोऽप्योगोऽपि । स्वोद्रव्यकत्वसाहृश्याद्योयागमात्रप्रवृत्तित्वाङ्गोकारे तु अध्निगुप्रैषस्य अपहृत्तिरेव । सिद्धान्ते ज्ञत्वाचिन्तोऽपाठने तु मेष्टा-मप्युहः प्रागेव दर्शितः । वस्तुतस्तु आश्वलायनेन “पुंवक्षियुन”

इत्यनेन खोपुंसमवाये पुंलिङ्गस्वैव विधानात् ज्ञात्वाचिन्तोहाठनेऽपि
अनूहः । सर्वस्यैव तु उभयलिङ्गप्रकाशनं वाचनिकम् । ६ । ११६ ।

आचानादन्वत्—मन्मोहप्रसङ्गात् साममन्मोहं विचारयितुं
उपोहातमारभते । ज्योतिष्ठोमि अग्निष्ठोमस्तोकावान्तरप्रकारसे
मृतं “न गिरागिरिति वृयत् एरं ज्ञात्वा उहेय” इति, तद्र गिरापद-
गोती इरापदे ऊह इति वस्तते । स च इरापदस्य गिरापदस्थाना-
पतिं विना नेति साऽपि वस्तते । तदेह सा किं नियता स्थाना-
पतिष्ठत अनियता इति चित्कृते । तच यद्यपि तावचैरं ज्ञात्वा
उहेयं इत्यच इरापदविशिष्टोहानान्तरस्य स्तोकाङ्गतया आरादुप-
कारकत्वादिना विधिः । अग्नीष्ठोमस्तोकाङ्गभूतयज्ञायज्ञौयगाना-
येज्ञया गानान्त रत्वे प्रमाणाभावात् न गिरेति निषेधानुवादानुप-
पत्तेषु । अत एव न गानोहेश्वेन इरापदावधिः । तथात्वे इरापदस्य
स्तोमाच्चरविधया गानाङ्गत्वेऽपि तत्संस्कार्यस्य गिरापदस्य बाधे
प्रमाणाभावेन निषेधानुवादानुपपत्तेः । अतो निषेधानुवादबलेन
इरापदमात्रं गुणाभिधानान्तकस्तोकरूपे गिरापदकार्ये विधीयते
उहेयमिति तु तत्संस्कारतया प्राप्तगानानुवादः । सर्वति च
इरापदस्य गिरापदकार्यकारित्वं तदर्थाभिधानात् । यद्यैव हि
इक्षक्तीरमितिपदं महाभाष्यकारेण नकारलोपेन निष्कक्तीरमित्व-
स्यार्थे व्याख्यातं तथैव गकारलोपेन इरापदस्थाऽपि गिरापदार्थं
व्याख्यानं नाऽनुपपत्तं । तत्थ यद्यपि प्रत्यक्षविधिना इरापदस्तोत्रपत्तिः
स्तोकाङ्गत्वस्त्र । गिरापदस्य तु पाठात् उत्पत्तिः क्रमात् स्तोकाङ्गत्वं
“यज्ञायज्ञौयेन सुवीत” इति सामविध्यन्यदानुपपत्त्वा वा आद्विसम् ।

साम्बो हि ऋगच्चराभिव्यक्तिहारैव स्तोत्राङ्गता इति ऋगच्चराणामपि
तदङ्गत्वसिद्धिः । उभयथाऽपि गिरापदस्य ऋक् पदाक्तरसाधारण-
मङ्गलत्वमित्यपि दुर्बलमेव । तथाऽपि गिरापदकार्यं इरापदं विधौयमानं
तत्कार्यस्य गिरापदौयत्वप्रसिद्धिसुपजोवति उपजोव्यविरोधापत्ते
न गिरापदस्य नित्यं बाधः अपि तु “न तौ पश्चौ करातो” तिवद्विकल्प
एव इति प्राप्ते—

न तावदत्र गिरापदकार्यस्य उद्देश्यत्वं च्छतम् । अपि तु निषेधानु-
वादबलेन गिरापदबाधकत्वमात्रं । तेन च यद्यैव तत्कार्यस्य साधन-
साकाङ्गत्वादिरापदस्य च कार्यसाकाङ्गत्वात् कार्यजनकत्वं कल्पते
तथा तद्वलेनैव गिरापदपाठस्याऽपि अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनत्व-
प्रतिबन्धोऽपि । अतएव कार्यस्याऽप्युद्देश्यता न गिरापदौयत्वेन अपि
तु अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनोभूतविजातोयगुणाभिधानत्वेन तत्-
कार्यापन्नत्वव्यवहारस्तुतिनिषेधानुवादाभावे तत्कार्यव्यक्तेगिरा-
पदौयत्वप्रसक्तिमात्रेण । अतएव पाठोऽपि गिरापदस्य यत्र “यज्ञा-
यज्ञोयं पुच्छे गायती” ति चयने यज्ञायज्ञोयं साम विहितं, तत्र तस्य
दृष्टविधया पुच्छाभिधानजनकऋगच्चराभिव्यक्तिजनकत्वेनैवोपयोगात्
तत्र चेरापदविधभावेन गिरापदस्यैव आनन्दसिद्धस्य विनियोगात्
सार्थकत्वम् । अतः सिद्धं निषेधानुवादबलेन गिरापदपाठादेरग्निष्टोम-
स्तोत्राङ्गतया गिरापदविनियोजकत्वाभावादिरापदस्य “ऐरं छत्रा
उद्देयं “इति प्रत्यक्षविधिना विशिष्य विहितस्य नियतमेव तदाध-
कलं तत्कार्यापन्निष्ठेति । यत्त्वत्र तत्त्वरद्वशास्त्रदोपिकयोरुक्तान-
मुद्दिष्य इरापदविधिरित्युक्तं तत् स्तोत्रविषयागानाङ्गत्वे गानसंस्कार्य-

गुणभिधानजनकगिरापदबाधकत्वानुपपत्ते रक्षरयोरपि च गानाति
देशे तदङ्गस्त्रोभातिदेशवदतिदेशापत्ते रुपेच्छितं । यदपि कैश्चिह्नान-
संस्कार्यं रापदस्य द्वोचाङ्गमया विधिरभिषवसंख्यतपूतोकानामिव
यागसाधनतया तद्देव च सभवत् प्रामिकस्थाऽपि गानस्य शोष्णप्रवृत्त्या
पुनर्विधानं गिरापदस्य गानसम्बन्धवारणार्थमित्युक्तम् । तदपि गान-
वारणेऽपि गिरापदवारणानापत्ते रस्य प्रकृतगानसम्बन्धेऽपि गिरापद-
माचगानवारणे तत्त्विधानुवादस्यैव शरणीकरणीयतया ततएवो-
भयवारणे गानविधिवैयर्थ्यादुपेच्छितम् । तस्यादस्य इरापदमाच-
विधायकल्पे उहेयमिति च स्थानाभ्यन्तिप्राप्तानुवाद इत्येव तत्त्वम् ।

६।१।७।

अप्रगाणात्—तदिरापदं अप्रगौतं प्रयोक्ताव्यं प्रगौतं वा इति सन्देहे—
ऐरमित्यप्रगौतम्बवणात् अप्रगौतं । यदि त्वयं स्वार्थं तद्वितस्तदा
इराणं कृत्वा इत्यर्थावगमात् इरापदमाचविधिः स्यष्ट एव । न हि प्रगौते-
रापदादयं तद्वितः तथात्वे इकारस्य तालव्यत्वात् गौतिदशायाच्च
वृष्टत्वापत्ते: “तालव्यमायि यदृच्छ”मिति च्छम्दोगसूचेण गौतिदशायां
यच्चिमात्रात्मकतया वृष्टतालव्यं तदायिभवतौत्यर्थकेनाऽयोभावविधा-
नात् “आकारादिल्वेन वृष्टाच्छ” इति पाणिनिसूचेण छपत्ययोत्पत्ता-
वायौरीयमिति; रूपापत्तेः । अथ स्वार्थतद्विते वैयर्थ्यपत्तेर्विकारार्थं
एवायं तद्वितो विकारस्य इरापदस्य प्रगाणरूपो धर्मो एवेति चेत् ।
तथात्वेऽपि प्रगाणरूपधर्माङ्गीकारे विशिष्टविधिगौरवापत्तेरप्रगाण-
रूपस्य गिरापदवाचकत्वरूपस्य वा धर्मस्य तद्वितार्थत्वमङ्गीकृत्वा-
तद्वितस्थाऽनुवादोपपत्तेः । न च अप्रगौत-इरापदमाचविधाने उहेय

मित्यनुवादानुपर्याप्तिः । तस्य इतां कला अव्वरात्मरे उद्देश्यमित्येव-
मर्माङ्गीकारेण अनुवादोपर्याप्ततः । न च प्रकारान्तरेण गोतेरप्राप्ता-
वपि गिरापदकार्यापत्त्वा तत्प्राप्तिः गिरापदस्य अग्निष्टोमस्तोच-
साधनत्वाभावेन इरापदस्य तत्कार्यापत्तौ प्रमाणाभावात् तद्वैति-
स्ताहारा तदपूर्वसाधनत्वाभावेन इरापदप्रसङ्गभावात् । अतएव
जहश्यते “आइरा इरा चाइदाच्चा सा” इति गानान्नानर्मपि अप्रमाण-
मेव । न च एतस्य श्रुतिमूलकल्पात् न्यायस्यैवाऽप्राप्ताख्यं जह-
श्यत्वसमाल्लया अस्य तर्कमूलत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात् । अतः
सश्यायविरोधे अस्य अप्राप्ताख्यमेव । यत्तु तन्मरणादिश्यवशात् अस्य
गोत्यान्नानस्य वेदत्वकथनं तद्वैदिकानामूहश्यते ऽपाठादनादरणौयं
इति प्राप्ते—

सत्यं इरापदस्यरूपस्यैव विधिर्न तु प्रगाणस्य । तथाऽपि प्रगाणा-
भावस्याऽपि अविधेयत्वात् कार्यापत्त्वा गोतेरपि प्राप्तिर्न विहृष्टते ।
तथा हि यद्यपि न गिरापदस्य स्तोत्रापूर्वे उपयोगस्तथाऽपि
गुणाभिधानरूपस्य कार्यस्य गिरापदेरापदयोरेकल्पाद्युक्तस्यया
धर्माङ्गलाभः । यद्यपि न गुणाभिधानस्यरूपार्थी धर्माः, तथाऽपि
गुणाभिधानजन्यस्य अपूर्वस्यैकस्य एव अग्निष्टोमस्तोत्रे चयनादौ च
उपयोगाहर्माणाच्च गोत्यादीनां गिरापदकार्यगुणाभिधानजन्या-
वान्तरपूर्वप्रयुक्तत्वस्य एव दीक्षणोयावाङ्नियमन्यायेन अङ्गीकारा-
श्यनापूर्वसाधनोभूतगिरापदावान्तरकार्यापत्ते अग्निष्टोमस्तोत्रा-
पूर्वसाधनोभूततादृशकार्यजनकेरापदे युक्तैव तद्वैप्राप्तिः । माऽस्तु वा
अवान्तरकार्यं भेदमङ्गौकृत्य कार्यापत्तिः । तथाऽपि गिरापदबाधक-

तथा तत्स्थानापत्तिस्त्रावदस्त्वेव इरापदस्य । अतश्च इरापदस्य प्रकरणात् स्तोचाङ्गत्वेऽवगते गौतिरूपधर्माकाङ्क्षायां बाधकत्वरूपस्थानापत्त्वा उपस्थितस्य गिरापदस्य धर्मातिदेशेन किञ्चिद्वाधकमस्ति । आवश्यकस्त्र गौतेष्यनापूर्वसाधनौभूतिगिरापदाङ्गत्वं । वस्तुतस्तु यथैव “यज्ञायज्ञोयं पुर्वं गायतौ” ति वचनेन यज्ञायज्ञोयस्य चयने उपयोगस्त्रथैव “यज्ञायज्ञोयेन स्तुवौत्” इति वचनेन अग्निष्ठोमस्तोत्रेऽपि । अतश्च गौत्यंशस्य यावच्यने स्वाशयगिरापदोपयोगकल्पनहारा दूरस्थचयनोपयोगकल्पनं तावत् तत्पूर्वमेव वाऽग्निष्ठोमस्तोचाङ्गभूतिरापदहारकत्वकल्पनया स्तोचापयोगोऽपौति उपदेशेनैव तत्प्राप्तेन गिरापदगोतेरिरापदेऽतिदेशः । यद्यपि च अग्निष्ठोमस्तोत्रेऽपि आर्चिके पुरस्त्रादुपरिष्ठात्र गिरापदस्त्राऽपि उपयोगात् तत्स्थानापत्तिरिरापदस्य अग्निष्ठोमस्तोत्रसाधनत्वस्य समानत्वादित्याशङ्गते । तथाऽपि आर्चिकोङ्गोऽप्योरवान्तरकार्याभिदादभिदेऽपि वा अप्रगौतस्य एव गिरापदस्यार्चिके पाठाद् गिरापदगौतेर्गिरापदहारा चयनादावेषोपयोगेन अग्निष्ठोमस्तोत्र उपयोगभावात् तत्कार्यापत्तिदेशेन तहोतेरि रापदेऽतिदेश ऊहो वा । अपि तु उक्तरोत्वा उपदेशेनैव । तत्त्वं तु “ऐरं क्षत्वा उहो य” मित्यत्र न इरापदाक्तराणि विधौयन्ते । गिरापदयुक्तपाठेऽपि तत्सत्त्वात् । अपितु निषेधानुवादबलात् गकारपरिसंख्यामात्रमिराविधिकलं । अतश्च “गौतेर्गीइरावादाक्षासा” इत्येवं विधाय गिरापदवृत्तित्वेन सम्मताया वस्तुत इराक्तरधर्मत्वाङ्गकारसत्त्वं इव तदसत्त्वेऽपि स्वाशयवृत्तित्वाक्षते न गिरापदगौतेरिरापदे स्वतन्त्रं उपदेशो गौते सर्वथा प्रगोतमेव इरापदम् । ८ । १ । १८ ।

इति श्रौतवृष्टदेवक्षतौ भाष्ट्रौपिकायां नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

नवमाध्यायः ।

हितोयपादः ।

। सामानि ॥ रथमरादिशब्दानां सामादिशब्दानाच्च गौति-
मादवाचित्वं गौतिविशेषत्वादिधर्मवाचित्वं वा सिइमेवोत्तर
विवक्षया स्मार्थते । अथवा योऽथमूङ्गोनाम अन्विशेषः सामग्ने
पञ्चते स किं पौरुषेय उत अपौरुषेय इति चिक्षायाम्—कर्तृस्मरणा
भावरूपवेदापौरुषेयत्वहेतोरद्वाऽपि तु स्त्रत्वादितरथा तस्माऽनैका-
न्तिकलेन वेदस्याऽपि अपौरुषेयत्वानापत्तेः स्माध्यायानञ्जायपरिपाल-
नस्य च तु स्त्रत्वादूह इति समाख्यायाच्च रूढत्वेनाऽपि नेतुं शक्त्वा-
दितरथा कर्तृस्मरणाभावेऽपि समाख्यावसेन पौरुषेयत्वाङ्गीकरणे
काठकादिसमाख्याया वेदस्याऽपि पौरुषेयत्वापत्तेः अपौरुषेय उहयन्य
इति प्राप्ते—

अह वितर्क इति स्मृत्या तर्कप्रसवत्वरूपयोगेनैव समाख्योपपत्तौ
रूढत्वप्रमाणाभावात् । अहयन्ये च योनिग्रन्थे योन्युत्पवस्त्रैव साक्षो
“यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति” इत्यादिना अतिदिष्ट्य
न्यायेन यादृशस्त्रोतरादौ पठनोयस्य सौकर्यार्थं पाठादस्याऽपि
वेदत्वे सर्वासां आच्चानसिद्धतया योनित्वप्रसङ्गेन योन्युत्तरादि-
विभागस्य अतिदेशशास्त्रस्य च वेयर्थापत्तेः पौरुषेयत्वमेव । अतएव
बलात् पौरुषेयत्वसाधकप्रमाणान्तराभावविशिष्टकर्तृस्मरणभाव
एव पौरुषेयत्वाभावसाधक इति नाऽनैकान्तिकता । यद्यपि च तद्व

कर्त्तव्यः सामानि च स्वरूपेण अपौरुषेयास्त्रेव । तदाऽपि उत्तरादिपु
न्यायसिद्धातिदिष्टसामरचनाप्रवारः पौरुषेयः । अतएव साध्यायान-
धायादिपरिपालनं जटगादिविषयलादन्यथासिद्धं । कर्त्तृस्तरणा-
भावस्ता मूलश्रुतिकल्पनार्थं मूलश्रुतिकल्पनाभावादपुण्यपश्चते ।
मन्यादिस्मृतिषु मन्यादिवैशिष्ठेन श्रुतिकल्पनाय कर्त्तृस्तरणमार्पणकं,
प्रकाशते तु न्यायमूलतात्तदभावेऽपि च काशित् चतिं । अतएव
सन्ध्यायविरोधे अस्त्र अप्रमाण्यं । नहु अन्याश्मृतिवश्चूलभूतश्रुति-
कल्पनया न्यायस्वैव चाभासोकरणं । अतएव अप्य सामोहन्याय-
विषयादेऽपि सहाय्यते । १ । २ । १ ।

। कर्त्तव्या ॥ साक्षां किं कर्त्तव्यं प्रति प्राप्तान्वयं उत्तरेण श्रुत्वं इति सन्देहे
सत्यपि क्रमप्रकारणाभ्यां जटवां स्तोवाङ्गत्वेन विश्वियोगे साक्षात्पि
तत एव स्तोवाङ्गत्वोपपत्तेन तावत् परस्परं गुणप्रधानभावः । यदि
तु योग्यतारूपलिङ्गं पुरस्त्रियते ततस्तोवाङ्गत्वं वृद्धगच्छराणामपि गौति-
कालपरिच्छेदकत्वयोग्यत्वात् सामाङ्गत्वं, न च साक्षात्पि जटगच्छरा-
भिव्यज्ञकात्वलिङ्गेन जटगत्वा उभयत्वोपपत्ती “जटचि जट्टुँ” साम-
गायति यद्योन्या गायति तदुत्तरयीर्णायति कवतौषु रक्षकत्वं
गायतौ”त्वादौ सप्तमौश्रुत्या जटवां सामाङ्गत्वप्रतीतेः । संस्कृताचर-
स्वैव गुणाभिधानरूपस्तोवजनकत्वेन विश्विष्टाचरप्रभिव्यज्ञकसाक्षः
प्रयोजनविरोधितवा अभिव्यज्ञकत्वानुपपत्तेऽपि । अतएव ग्रन्थान्वये
न्यायेन सप्तम्याः प्राप्तान्वये लक्षणा इत्यपि अप्यरुद्धं विषादस्तपत्त्वादिः
करणन्यायेन ग्राचौनप्रयाजश्चेष्यन्यायस्त्र अपहस्तितत्वात् । एव च
स्तोवाङ्गत्वया जटवां शुद्धमुक्तास्त्रं क्षेत्रा सामाङ्गारत्वया पुनः कार्यं ।

क्रिह्णेवं क्रमप्रकरणसहजतलिङ्गेनेव साक्षां कठगच्चराभिष्ठिहास स्तोत्रोपयोगे “यज्ञायज्ञैयैन सुवीत छइत् पृष्ठं भवति स्वत्तरं पृष्ठं भवति” इत्थादि स्तोत्रे विनियोगकैव्यम् । अतय वैयर्थ्यपरिहारार्थमपि आराधुपकारकतया साक्षः स्तोत्राङ्गस्त्वं । न चैवं करक्त्वगिर्हश्चानुपपत्तिः आराधुपकारकास्त्राऽपि हहमतिसवनवदपूर्वहारा स्तोत्रोपकारं प्रति करक्त्वोपकर्त्तः । कठगच्चन्तु सामाज्ञभूतानामपि पृष्ठगुज्ञारसामाविज्ञानानुष्ठान स्तोत्रोपकारकत्वं इत्यपि सुवर्चमिति प्राप्ते ।

स्तोत्रशब्द याच्चिकाव्यवहारे प्रगोतमन्वसाध्यगुज्ञाभिधानत्वाकगते रितरथा आस्तापिक्ष्या स्तोत्रस्य मेदानुपपत्तेरवश्चं गानविश्चिट्टाचरवृत्तिसंज्ञेभज्ञानज्ञगुज्ञाभिधानस्यैव स्तोत्रत्वाध्यवसायात् ताहम्यस्तोत्रस्य गानाभिव्यक्ताचरसाध्यत्वेव गानं विना अनुपपत्तेर्युक्तमेवसान्नः कठगच्चराभिष्ठिहारा स्तोत्रसाधनत्वमिति क्रमप्रकारस्य सहजतलिङ्गेनेव चह्यां स्तोत्राङ्गत्वमिव साक्षामपि कठगच्चराभिव्यत्यर्थं, अतएव कठगच्चराभिष्ठित्यर्थस्यैव साक्ष आनुष्ठानिकतया कठगच्चारत्वसाऽपि प्राप्ते “कठचि अधूरदं साम गायति” इत्यनुवादः । आवस्त्रवाचास्त्रानुवादतत्त्वं तत्तदसारां तत्तद्वगाधारत्वस्य पाठादिदेवं प्राप्ते चह्याः सामगतत्वादिलोपि । “यद्योऽसां गायति कहुत्तरयो” उपित्त्वादौ तु सप्तम्याः प्राप्ताचरत्वस्या चक्ष्यादा अतिदेवानुपपत्तेऽन इति अत्र उत्तरयोः सामाधारत्वविधिः सम्भवति । गुरुकानुरोधेन प्राप्तानांहत्तरत्वायाव्याप्तात् । “एवं साम दृचे क्रियते” इत्यनेन दृचाधारत्वस्य विकल्पानुपपत्तेऽन । एवं “साम दृचे क्रियते” इत्यनेनैव दृचाधारत्वस्यिः पाठादिकां च

विवक्षितऋक् प्रायुपपत्तेयोन्यां इत्यस्य वैयर्थ्यपत्तेच । अतो
ऋतिदेश एवानेन उत्तरयोर्विधेय इति तयोः प्राधान्यसिद्धार्थं सद्ब्रह्मा
आवश्यकौ । एतेन ऋचामुक्तावचनैः सामाङ्गल्येऽपि आनुषङ्गिक्षा
अक्षराभिव्यक्तेरपि जायमानत्वात् यामादायैव स्तोत्रपदार्थनिर्वाहोप-
पत्ते नंसाम् ऋचं प्रति अङ्गत्वं इति परास्तं । ऋगङ्गत्वाभावे साम्बो
ऋगत्तरे अतिदेशानुपपत्तेः । अत ऋचां प्राधान्यादुत्तरावर्णवद्येन
साम्बोऽन्यथाभावात्मक ऊहोऽपि वस्त्रमादो न अनुपपत्तः । ६ । २ । २ ।

। हृचे ॥ सच्च सामयोन्यामुत्पद्मपि उत्तरयोरतिदिष्टत्वात् हृचे
गेष्मित्वविवादमेव । तत्राऽपि च यद्यपि ऋचां प्रधानत्वात्
प्रतिप्रधानं गुणाहृतं व्याख्यत्वात् प्रत्यृचं समापनीयमित्वपि सिद्धमेव ।
तत्राऽपि तदेव आक्षिप्य समाधौयते । “एकं साम हृचे क्रियते
स्तोत्रौय”मिति वचने नहि तावद्गुहेशेन सामविधिः तस्य लिङ्गादेव
प्राप्तेः । नाऽपि चित्वविशिष्ट ऋगुहेशेन विशिष्टोहेशे वाक्यभेदात् ।
नाऽपि स्तोत्रौय ऋगुहेशेन चित्वविधिः एकप्रसरभङ्गपत्तेः । तत्तु
स्तोत्रेषु स्तोमात्मरविधानेन चित्वविधनुपपत्तेच । अतएव स्तोत्रो
ह शनापि त्रित्वस्य ऋक् परिच्छेदारा साक्षात् विधिः । अस्य ज्योति-
ष्टोमप्रकरणे समानानेऽपि स्तोत्रविशेषप्रकरणाभावात् प्रकरणेन
स्तोत्रस्य उहेश्यत्वानुपपत्तेच । स्तोत्रस्य सामविशेषत्वेनोपादानात्
स्तोत्रौयपदेनापि तत् प्रतिपादनानुपपत्तेच । त्रित्वस्य ऋग-
विशेषत्वेनोपात्तस्य स्तोत्रोहेशेन विधनुपपत्तेच । स्तोत्रोहेशेन
त्रित्वविशिष्ट ऋग्विधानन्तु ऋचां क्रमप्रकरणादेव स्तोत्रे प्राप्तत्वात्
पूर्वोत्तादूषणगणापत्तेच अनुपपत्तः । अतः सप्तमौब्रह्मात् चित्वविशिष्ट

ऋचामिव सामोहेशेन विधिः । उहेश्वसमर्पकात् स्तोत्रोयपदम् ।
स्तोत्रोयात्मयोग्यतावलात् सामैवेति सामेत्यनुवादः । सामपदमेव
वा तथाऽस्तु । अवभृथाद्यज्ञसामस्तपि च दृचाधारविधिरस्तु ।
स्तोत्रपदस्तु उपलक्षणम् । सर्वथा त्रिलिङ्गिष्ठानामृचां साम प्रति
गुणत्वाद् गुणानुरोधेन प्रधानाहृत्सरश्चाथत्वात् व्यासत्वं अवयवशो
गेयं । एवस्तु यद्योन्यां इति वाक्यं नातिदेशविधिरपि तु साम-
साधारणानुवादस्त्रित्वापेत्तिन कृग्निशेषसमर्पक इति प्राप्ते—

साधारणतया दृचविधौ पाठादेव योनिकृतक् प्राप्तेऽन्तरयोरपि
उत्तरा अन्वयपठितयोः क्रमप्रकरणादिना तत्तत्सामाधारत्वेन प्राप्ति-
सम्भवात् । इतरथा तत्तत् सामाधारत्वेन तत्तदुत्तराप्राप्ते स्तोत्राऽप्य-
सम्भवापते “र्यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायती”त्वस्तु वैयर्थ्यपत्तिः ।
अतोऽवश्यं क्रमप्रकरणादिना तत्तत्स्तोत्राङ्गतया प्राप्तायां योन्यु-
त्तरादिरूपाणां कृचां स्तोत्रविधिवशेन समुच्चयावगतौ उत्तरयोरपि
स्तोत्राङ्गत्वनिर्वाहार्थं यत्किञ्चित् सामप्राप्तौ यद्योन्यामित्यतिदेशेन
योनिसाम नियम्यते । यथाप्राप्तस्यैव च नियम इति साम्बो कृष्ण-
कृत्तराभिव्यक्त्यर्थत्वेनैव प्राप्तत्वात् कृचां प्राधान्यावगतेः प्रतिप्रधानं
गुणाहृत्तिन्यायेन प्रत्येकमेव गेयम् । एवस्तु “एकं साम दृचे क्रियते”
इत्यनेन दृचोहेशेन स्तोत्रीयविधानादवस्थाद्यज्ञभूतपरिसाम्बां
चयनाद्यज्ञभूतषाढ़हिकसाम्बां च नोत्तरास्तु गानम् । अत इ
चित्वस्य कृच्यन्वयव्युत्पत्ते न विशिष्टोहेशे वाक्यमेदः । यद्योन्या-
मित्यनेन उपसंहारात् स्तोत्रोयस्य सामरूपतासिद्धेः सामेत्यनुवादः ।
वस्तुतस्तु उत्तराणां अवान्तरप्रकरणात् तत्तत् स्तोत्राङ्गत्वेनैव प्राप्ते-

रवद्वायस्ते प्रमाणान्मात् तत्र उच्चागायस्तेऽर्थं सामः इत्कार्ते
नोऽप्यथोजनसामः । अतएव तत्र सामविध्यक्षयानुपश्चात् तदाच्यु-
योगिमाप्सेव विनियोगात् तज्जन्मगुणाभिधानसेवाऽक्षमादा-
वुपयोगः । किञ्चु इत्योहेशेन सामैकत्वविधि । सामेति विशिष्ट-
कारकविधानेऽपि सामंकत्वविधेयात् पर्यात् । एकपदं स्तोषीय-
पद्म अनुपाद एव सामैकत्वविधिप्रयोजनस्त । यज्ञ विज्ञातौ अन्विष्ट-
द्वादौ “आनंयोऽु सुवते” इति प्राक्षतयोन्युत्तरादधेन ऋग्मन्तर-
विधानं । सासां विज्ञातिप्रकरणे पाठोऽपि तु दागतयोभ्यो आन-
यनं तत्र तु स्तोमसंख्यागुरोधेनानीतासु ऋष्णु प्राक्षतसामपाठे अन्विष्ट-
यमेव हितितावत्संख्याकसाक्षां विनाविधिसंख्याक ऋष्णु पाठ-
प्रसङ्गी इत्य एव एकैकसाक्षां पाठ ऋग्मन्तरेनु माधविनाविधिप्रमाणे
सामान्तरागम इति । ६ । २ । ३ ।

। तदभ्यासः ॥ तिरुषु प्रत्येकं गोयमानं एकं साम समाख्येत नीयं न
विषमासु । व्यूनासु नाने सामैकदेशस्त्रे लोपास्यसंश्चरापत्तेः ।
अधिकपरिमाणासु गाने ऋक्येष्वे सामदर्घनरूपविनाशापत्तौ तत्र
सामैकदेशस्त्राणुस्त्रापत्तेः । तत्कात् समासु ग्रन्थः । इदम्
अन्विष्टदाविषयमेव । तत्त्वाऽग्मयमानानां ऋज्ञां सामप्रतिमितः
अद्वस्त्रामेव आवश्यमप्त् । न तु अन्यत्र समयोर्विषमद्वोर्बहु
उत्तराध्यपठितोत्तरयोर्योगिष्वे ब्रामप्रकारसादिविनिश्चात्मे त्वागा-
योगात् तत्र सामवैष्णवविक्षानुपपत्तेः । ६ । २ । ४ ।

। नैमित्तिकां ॥ - “यद्योऽस्मां गायति तदुत्तरयो” रित्यत्र उत्तराश्वरेन
योन्युत्तरयोदृत्तराध्यपठितयोज्ञोत्तरयोर्योर्हर्षं इति उत्तराध्यपठि-

तयोरेव इति सब्दे हे उत्तराश्वस्त्र प्रक्षारमुत्तरे अर्जिवः सादृशमि
तूल्योमुत्तरा द्वैष्यतीत्तादौ सम्बन्धिश्वस्त्रदर्शनात् वैत्र योगे: परतः
यठिता सेषोत्तरा । तत्त्व योगिन्द्रिये रक्षत्तरयोगे: परतः द्वैष्योगे:
साठात् तस्यां रक्षत्तरस्य मानं उत्तराश्वस्त्रे च रक्षत्ताश्वोगे: परतो
“नत्वा वा चक्रो दिव्यो न पापर्जिव” इत्यस्याः साठात् तस्याम्भि
विकास्येन इति प्राप्ते—

द्वैष्योगेरक्षत्तरद्वैष्यमुत्तरत्वेऽपि तस्यामुत्तराश्वस्त्र वैदिकैरप्र-
त्युच्यत्वानवात् उत्तराश्वस्त्रोऽयं उत्तराश्वपठितोत्तरात् वैदिकप्रवो-
गात् असम्बन्धिकतयैव इहः । तत्त्व सम्बन्धिश्वस्त्र प्रतिवश्वस्त्रि-
श्वस्त्रालसापेक्षत्वेन विक्षम्बेन चार्णीप्रस्तापकत्वात् चन्द्रप चन्द्रमि-
श्वस्त्रेऽपि प्रक्षते असम्बन्धिश्वस्त्र एवायं । तत्त्व उत्तराश्वपठितो-
त्तराश्वामेव भट्टिख्युपस्तापक इति ताप्तामेव चहने प्रक्षत्तरक्रमाभ्यां च
उत्तराश्वपठितानां उत्तराश्वां तस्मै स्त्रोत्तराश्वप्रतोरिददेव
दुर्गम् । ८ । २ । ४ ।

। एवं वा । द्वादशाहे च द्वैष्यत्तस्यात्प्रवर्त्ते “रेकविंशः षोडशी वैराजं
स्ताम” इत्याक्षातं, अथ प्रक्षतिप्राप्तश्वर्षस्त्रोवेषु एकविंशस्त्रोमः
षोडशिसंख्या पृष्ठस्त्रोवेषु वैराजं स्ताम इत्यनेकादुष्विशिष्टं कर्म-
विहितं तत्र च वैश्वोकं नाम ब्रह्माकाम, “अतिजगतोऽु सुवोत” इति
ब्रह्माकामस्त्रोवेषे वैश्वोकं साम विहितं तत्र अतिजगतोऽु
उत्तरपृष्ठं उत्तराश्वस्त्रे च उत्तरे हे द्वैष्यो तत्र संग्रहपरिहारार्थं
उत्तराश्वपठितयोरपि उत्तरयोर्वाचक्रोमादौ सार्वक्रमज्ञौद्वैष्य-
अतिजगत्यावैव हे दाशतयीभ्यः समानौय समाख्येव गानं । न च

आनीतानां अङ्गते प्रमाणाभावः न्यायसहकात्तद्वचगानविधिरेव नियामकत्वात् । न च प्रकरणेन न्यायाधारः “अतिजगतीषु सुवौत्” इति अतिजगतोबहुत्वविधिना न्यायस्य उच्चौवनात् । न च प्राप्तस्तोचानुवादेन चैशोकातिजगतोबहुत्वयोर्विधाने वाक्यमेहः अतिदेश-प्रवृत्तेः पूर्वमस्य प्रवृत्त्या विशिष्टस्तोचविधुपपत्तेः । अतएव यद्योन्यामिति सामान्यवचनं सामान्यरविधयमिति प्राप्ते—

वहिः पवमानातिरिक्तस्तोत्रे एकविंश्टस्तोमानुरोधेन ऋग-भ्यासस्य आवश्यकत्वात् एकस्या अपि अतिजगत्याः सप्तशत्वं आहृते बहुत्वस्य प्राप्ततया अनुवादोपपत्तेरस्य साममात्रविधिपरत्वादुत्तरान्यपठितहृष्टीप्रकरणाद्यनुरोधेन न्यायस्वेव बाधात् संश्लरमपि स्त्रीषुत्वं हृष्ट्योरेव गीयम् । ६। २। ५।

। प्रागाधिकन्तु ॥ ज्योतिष्ठोमे हृष्टद्वयन्तरे सामनो हृष्ट्योहृष्ट-पत्रे । तयोरुत्तराध्ये एकैकस्य एकैका पञ्चिष्ठम्भस्तोत्तरा । तचेदं वचनं “नवै हृष्टद्वयन्तरं एकच्छन्दः यत्तयोः पूर्वा हृष्टी ककुभावत्तरे” इति । तत्र किं पञ्चिष्ठम्भस्कां उत्तरां परित्यज्य इहे ककुभौ दाशतयौभ्यः समानेतत्वे उत हृष्टिं योनिं उत्तरां च पञ्चिं प्रथम्य ककुभावत्तरे सम्यादनौये इति चिन्तायामाह—

प्रथमेन मुख्यककुप्सम्पत्त्वभावात् अश्वरसाम्यमात्रेण मुख्य-ककुप्सम्भस्य गौशलापत्तेः—जघन्योत्तराश्वद्स्यैवासम्बन्धिशब्दतं परित्यज्य लक्षणां योन्युत्तरकाललक्षणां वा अङ्गौष्ठत्वककुप्विधिङ्गी-कारात् स्वाभाविकककुभीरेवाऽन्यनम् । एवज्ञ मुख्यद्वचगानसम्पत्ति-रपि इति प्राप्ते—

तथाते “पादं पुनरारभते” इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः कक्षुपृष्ठदं एव
गोष्ठं अङ्गोक्तव्य उत्तरोहेशेन कक्षुपृत्वविधानात्—तयोरेव अवशेषेन
कक्षुपृत्वसम्यादनम् । एवं वैदिकानां—वार्षत्प्रागाक्षमात्स्या
उत्तराश्रव्ये पठ्न्ति: पाठव उपपञ्चो भवति, द्वचत्वोपपत्ति. सामाज्य-
विधित्वात् तथाऽनुपपत्ताऽपि न दुष्टति । प्रथमं च आद्यां छहतीं
सक्तात् पठिला तस्या अख्यपादेन सह हितौयाया अहं च पठिला
तदस्यप्रादेन सह हितौयाम्बाह॑पठनरूपं बोध्यम् । तेन हितौया
कक्षुपृ अष्टाविंशत्यत्त्वरेव । आद्यायाः सप्तविंशत्यत्त्वरत्वेऽपि अस्या-
त्तरत्वात् दोषः । ६ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ जोतिष्ठोम एव माध्यन्दिनपवमाने “विच्छन्दा
आवापोमाध्यन्दिनः पवमानः पश्चसाम” इति चुतं । तदर्थ-
विवरणानि च “गायत्रामहोयवे गायत्रे द्वचे भवतः रौरवयौधाजये-
वार्षते द्वचे * भवत औशनसप्तत्वं विष्टुप्स्ति”ति अब रौरवयौधा-
जययोः † पूर्वा छहतो उत्तरा विष्टारपठ्न्ति: समाप्ताता । तदिह
विशिष्येद वार्षते द्वचे इति वार्षतद्वचान्नानात् उत्तरे हे छहतो-
च्छन्दस्के एव समानेतर्ये इति प्राप्ते—

नाऽव रौरवयौधाजयोहेशेन वार्षतविधिः योनेस्ताद्यस्याः
प्राप्तत्वात् । नाऽपि द्वचाधिकरणत्वविधिः प्राप्तत्वादेव । नाऽपि
वार्षतद्वचाधिकरणत्वविधिः विशिष्टस्याऽव्युत्पन्नत्वात् । अतएव न
विशिष्ठोहेशेन सामहयविधिः । द्वचोहेशेन छहतोच्छन्दस्त्वविधिः

* द्वते भवत इति पाठान्तरम् ।

† योधाजपयौरिति पाठान्तरम् ।

परं भवेत् । सोऽपि अवच्छेदकावच्छेदेन सामानाधिकरणेन वा उत्तमयथा सम्भवन् अवच्छेदकावच्छेनाऽप्रौद्यमाणे—प्रगाथस्त्ररणसमाच्छेदत्रायाठादिकाधप्रसङ्गाऽप्तेः तद्दुरोधेन सामानाधिकरणेनैव आश्रौयते ।

एवं वस्तुतस्य प्राप्त्वात् एतानि वाक्यानि पूर्ववाक्यार्थ-विवरणार्थीनि अनुवादकानि इत्येव ध्येयम्* । नहोतानि उत्तराख्यसामप्राप्त्यर्थानि इति केषाच्छिदुत्तं युक्तं तद्योन्यामित्यनेनैतत्र तत्प्राप्तेः । सर्वदा सिद्धमत्तापि प्रथयन्म् ।

नचेवं वार्हत इतिवचनस्य योनिहृष्टौमस्त्वेनैवोपपत्तौ प्रथयन्मेप्रमाणाभावः दृचसम्पत्तियनस्त्ररणादिनैव तत्सिद्धेः । एवं च अद्वितहृष्टौत्वस्याऽवच्छेदकावच्छेदेन विशेषणत्वोपपत्तावपि लक्षण-पत्तेस्तुतानाश्रितमिति ध्येयम् ।

तत्र आश्र्यां हृष्टौं षट्क्रिंशदक्षरां पठित्वा तदन्त्यपादस्य हिराहृष्ट्या उत्तरायाविष्टारपड़त्तेः चत्वारिंशदक्षराया आश्र्याहर्चन एका हृष्टौ तदन्त्यपादस्य हिराहृष्ट्या हितोयार्हवर्चेनाऽपरा इत्येवं रूपं प्रथयनं बोध्यम् । अतएव सर्वत्राऽत्यान्तरत्वात् किञ्चिदक्षरन्वूनत्वेऽपि न तच्छस्त्रस्त्रत्वविघातः ।

यत्तु भाष्यकारेण षष्ठिस्तिष्ठभोमाध्यन्दिनं सवनं इति लिङ्गमपि प्रथयनएवोपपत्तते । तथा हि माध्यन्दिने सवने पञ्चस्त्रोचारि एकोमाध्यन्दिनः पवमानः पञ्चदशस्त्रोमकः । पञ्चदशानि चत्वारि पृष्ठानि । तत्र पवमाने गायत्रामहोयवसाम्नोः षट् गायत्रः रौरव-

* अनुवादकार्ये इत्यवधेयम् इतिपाठान्तरं ।

योधाजययोः पड्हुहत्यः * औशनसमानः चित्तःचिद्रुभः । १ होतुः
पृष्ठे पञ्चहृत्योहादश ककुभः । विष्टुतिप्रकारे तथैवाऽकानेन दृश्यम्
तावदातं अभ्यासात् । मैत्रावरुणपृष्ठे सप्तदश गायत्रा ब्राह्मणाच्छं
स्वच्छावाकपृष्ठयोरपि सप्तदश सप्तदश हृहत्य एकैकादृशाभ्यासेनंक ।
एवं च पञ्चचत्वारिंशहृहत्यो मुख्याः वसां गायत्रोणां चतुविंशत्यच्छराणां
चिपादानां मध्ये चतुर्णां गायत्रीणां हादशभिरष्टाच्छरैः पाठः
सहिताहादश पूर्वोक्ता चष्टाविंशत्यच्छराः ककुभोहादशष्टचिंशदच्छरा-
मिक्ता हृहत्यो भवन्ति । तदेवं सप्तपञ्चाशदहृहत्यः ता आसां †
ष्टाणा गायत्रोणां मध्ये अवशिष्टाभ्यां हाभ्यां सह सप्तदशभिर्गायत्रोभि-
रेकैकेन पादेन मिलिताः सप्तपञ्चाशहृहत्यः चतुष्टत्वारिंशदच्छरा-
मिक्ताः सप्तपञ्चाशत्त्रिष्टुभो भवन्ति एवमाद्याभिस्तिष्ठभिः चिष्टुभिः
षष्टिचिद्रुभः । तदेतत्तिष्टुं प्रग्रथन एवोपपद्यते । अन्यथा पवमाने
अन्यासां हृहतीनां होतुः पृष्ठे च अत्यासां ककुभां दाशतयौभ्यः समा-
नयने षष्टिसंख्यानुपपत्तेः । अच हि न त्रिष्टुभोमाध्यन्दिनं सवनमिति
यथाच्छ्रुतं सामानाधिकरण्यं उपपद्यते वाधात् । अतो च वन्ये
माध्यन्दिनसवनपदेत्र लक्षणामङ्गोक्तात्य माध्यन्दिनसवनाङ्ग-
भूता—याः सामवेदे समानातास्तः षष्टिरित्यर्थावगतेदश्यतदोभः
समानयने लिङ्गानुपपत्तिरित्युक्तम् ।

१ लाघवाच्चाध्यन्दिनसवनस्तोत्रोदयाणां
एव लक्षणा तत आनातानामपि तस्यापपत्तेरुपेत्तितम् । ८ । २ । १३८

* औशनसप्तमानस्त्रितः चिद्रुभः इति पाठान्तरम् ।

† एवमिति पाठान्तरं ।

एवंवा ॥ “पश्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा”
इत्वेतदिवरसायेषु—“गायदसंहिते गायत्रे द्वचे भवतः श्वावाश्वान्धो-
गवे आनुष्टुभे द्वचे उचित्ति सर्वं पौष्ट्रलं ककुभि कावमन्त्रं जगतोषु”
इत्वेतेषु—श्वावाश्वान्धोगवयोः पूर्वानुष्टुतुतरे गायदग्नौ चुते । तत्
किं तास्तेव प्रथमनं विनैव च द्वचगानं उत प्रथमनेन इति चिक्षायाम्

पूर्वत्र लक्षणां विनैव द्वचत्वसामानधिकारस्तेन हुइतौच्छन्दस्त्व-
त्वोपपत्तावपि एकस्या एवोत्तरायां पाठेन द्वचगानानुपपत्तेयुक्तं
प्रथमनं । प्रकृते तु उत्तराहयस्वाऽपि पाठात् द्वचगानोपपत्तेः प्रथमने
प्रमाणाभाव इति प्राप्ते—

* प्रमाणान्तराभावेऽपि प्रगाथस्यारथमास्थयोरेव प्रमाणत्वात्
प्रथमनं । तत् न पूज्ववद्दिहराहुत्तमा । अपि तु अन्त्यावत्पादस्य
सक्षदाहुत्येव तावतेव द्वचस्य अनुष्टुप्लोपपत्तेः । अष्टाचरेण हि
पादेन अन्विता गायत्रो हात्रिंशदद्वरा अनुष्टुप्भवति । अरथ-
वशादपि चैवं प्रथमनम् ।

लिङ्गस्य “चतुर्भिंशतिजंगत्यस्तृतौयसवनमेका च ककुव्” इति
प्रथमनेवोपपत्तेते । तथा हि द्वतीयसवने स्तोत्रहयं सप्तदश
आर्भवः पवमानः एकविंशत्ति अनिष्टोमस्तोवं । आद्ये आद्यसाक्षोः
षड्गायत्रः तास्तिस्तोजगत्वः अष्टाचत्वारिंशदद्वरात्मिकाः । तत-
स्तृतौयत्पत्तुर्वसाक्षोः षड्नुष्टुभः तास्तिस्तोजगत्वः । पश्चमषष्ठ-
साक्षोदृष्टिक्लक्कुभे हे ऋचौ अष्टाविंशत्यक्षरे सेका जगतो अष्टौ-
अत्तरात्मि अवशिष्यन्ते । सप्तमे सान्ति तिस्तोजगत्वोऽनिष्टोमस्तोवे

* प्रमाणाभावानरेऽपि इति पाठात्मरं ।

च प्रथमनपूर्वकाध्यासे सप्तव्यहत्यस्तुर्हश्च ककुभः । तत्र सप्त हत्याः पश्च जगत्यः इदंशास्त्रराशि अवशिष्यन्ते । चतुर्हश्चानाच्च ककुभां अष्टौ जगत्यः । अष्टौ* अष्टाच्चराश्येव अवशिष्यन्ते † तदेव चतुर्विंश्चति र्जगत्तोऽवशिष्टाच्चरैव मिलितैरेका ककुप ।

तदिदं प्रथमनएवोपपद्यते, नतु यथाशुतगायचौपाठे अत्य-
खरत्वापत्तेः । तत्प्रादपि प्रथमनम् ।

यत्तु भाष्मकारेण पूर्ववदन्ययोर्वाऽनुष्टुभोः समानयनं प्रथमनं वा
इति चिन्तितम् । तत् पौनरत्त्वापत्तेऽपेक्षितं ।

यद्यपि तत्प्रादादौ लिङ्गान्तरप्रदर्शनार्थं वणेकान्तरमिल्युक्तं
तदपि भाष्मोऽप्तविचारे लिङ्गानुपपत्तेः पूर्ववर्णक एव प्रदर्शितत्वाद-
बुद्धम् । ६ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ गवामनयने एकव्याधिकश्तत्रयसुत्वात्मके अशोति-
शतं पूर्वः‡ पश्चः तथोत्तरं मध्ये विष्टरान् । तत्र पूर्वस्मिन्
पञ्चेऽसिप्रायशोयं प्रथममहः चतुर्विंश्च हितौयं चत्वारोऽभिष्ववाः
षड़हा एकः षष्ठः षड़हः समासः सहितौयः सृष्टतौयः सचतुर्थः
सपञ्चमः चयोभिष्ववा एकाहः चयः स्वरसामानः इत्यष्टाविंश्चतिरहानि
आद्याभ्यामहोभ्यां सह षड़माः गवामयनप्रकरणे व्रज्ञामामस्तोचा-
वान्तरप्रकरणे च चतुःशतमेन्द्रार्वाहताः प्रगाथाः इतिश्रुतं । तत्र-
तिसृष्टु ऋष्टु श्वानं उत हयोः प्रथमनेन इति चिन्त्यायां प्रागाद्यस्मरणात्

* छन्ति पुक्तके अष्टौ इति न इश्वते ।

+ अष्टाच्चराश्येव शिष्यन्ते इति छन्ति पाठः ।

‡ पूर्वं इति पाठान्तरम् ।

प्रग्रथनेन इति सिद्धान्तः । प्रग्रथनं च रौरवादिवद्दिग्ग्राहस्या बोध्यम् ।
एव सु पञ्चसु मासु सु वार्षताः प्रगाथा आप्यन्ते इति सिद्धमुपपद्यते ।

तथाहि सत्यपि ब्रह्मसामस्तोवावान्तरपकरणे चयः प्रगाथा न
ब्राह्मणाच्छंसिस्तोवा अपितु हृष्टद्वयन्तरतात्त्वेयस्तोवोया इन्द्रक्रतु-
शान्तवस्थाना इति वाक्यादवान्तरपकरणं वाधित्वा ज्योतिष्टोमात्मक-
प्रथमदिनस्तस्तोत्रान्तरेष्वेव निविश्यन्ते भाष्टकारलिखनात् ।

हृष्टोगसूचानुसारात् चतुर्तीशतिस्तोमक हितोयदिनस्तस्तोत्रा-
न्तरेष्वेव । तत्रऽपि पवमने रथन्तरस्त प्रागाथः । होतुः इष्टे
हृष्टतः । अच्छावाकस्त पृष्ठे कालेयस्तेत्येवं बोध्यम् ।

एवमुक्तावचनादेव इन्द्रक्रतुप्रागायेऽपि उत्तरस्त्रिन् सर्वस्त्रिन्
पचेऽपि एतस्य ब्रह्मसामस्तोत्रस्तत्वेऽपि तत्राभोवर्त्तसामाभावात् अभो-
वर्त्तादव्यस्थाना इति वचनार्थो न विरुद्धते । अवशिष्टाः शतं
प्रागाशास्त्रव शतस्येको भाष्टकारलिखनात् । प्रथमदिनीयब्रह्म-
सामस्तोत्रे । परम्परा भाष्टकारोयं नौधसप्रहणं नौधसस्थानक-
ब्राह्मणाच्छंसिस्तोपलक्षणार्थम् ।

वस्तुतस्य इत्यसामकपृष्ठवस्तेन श्वेतस्यैव प्रसक्तौ नौधस
प्रसक्त्यभावात् गवामयने अभोवर्त्तस्येव ब्रह्मसामत्वेन विशिष्ट
विहितत्वात् । हृष्टोगसूचानुसारात् इतीयदिनोयब्रह्मसामस्तोत्रे
शतस्येकः प्रगाथो बोध्यः । अवशिष्टा नवनवतिप्रगाथः स्ते पञ्चसु-
मासेषु यावन्तोऽभिस्तवा तेषां प्रतिषड़हुङ् द्वृतोयदिनवर्ज्ञं प्रतिमासं-
विशत्यहानि पञ्चसु मासेषु शतं तेषु उत्तमवर्ज्ञं नवनवतिप्रगाथा
इन्द्रदेवत्याः इतोच्छन्दस्काश समाप्यन्ते । षड़हृतौयेषु उत्तमे

‘त सातोवाहेतानां दृचानामाक्षानात् । अतएव तात्येकविंश्टिदिनानि षष्ठमासस्य चाऽयानि इदं इत्येवं चयस्त्रिंशत् सातोवाहेता स्तुचा इति वाक्येन तेषु सतोदृहतीनां विधानं । एव च पञ्चमासपर्यन्तं पृष्ठाः षट्फ़ेषु च पि सतोदृहतीनां विधान भाष्यकारलिखनादवगत्यम् । शेषेषु त्वहः सु विशेषवचनाभावे तिस्तुणां उच्चिह्नां चिभिर्गायत्रोपादैः संयोगेन वृहतीवयसम्प्रादनम् । नतु चाऽपि ब्रह्मसामस्तोवे प्रागाद्यः ।

तदेतत् पञ्चम माः सु वाहेताः प्रागाद्या आप्यन्ते इति लिङ्गं हयोः प्रथमने उपपद्यते नतु दृचगाने क्रियमाणे भाष्यलिखनात् । अष्टोत्तरश्च इयसंख्याकानास्तुचां पञ्चप्रागाद्यसम्प्रादकदर्शक्यूनत्वादष्टनवत्यधिकशतावशिष्टानां षट्विष्टुचा भवन्ति । तेच समाधिकेषु मासेषु समाप्ते रन् ।

तथा हि पूर्वोक्तरोत्था प्रतिमासं दशदिनानां सतोदृहतोच्छन्दस्त्वाहिंश्टिदिनानि अवशिष्टानि तानि मासचयेष षष्ठिः सम्प्रादन्ते । अवशिष्टानि षट् चतुर्थमासस्याऽभिप्लवद्वृत्यवर्ज्ञं उपादेयानोति सप्ताधिकेषु द्विषु मासेषु समाप्तिः स्यात् । यदा तु तुख्यायत्वात् पञ्चस्त्रिपि प्रागाद्येषु च गानं तदा पञ्चदशानास्तुचां न्यूनत्वात् अवशिष्टास्त्रिनवतिशतं ऋचः, तासां दृचाश्वतुः षष्टिरेकाच ऋगिति पञ्चाधिकै स्त्रिभिर्मासैस्तुच समाप्तावपि एका ऋगवशिष्टते इति तदैर्यर्थस्त्रिपि । सब्द्यालिङ्गानुपपत्तिः प्रागाद्यशब्दानुपपत्तिः ।

न चैकं दृचं पठित्वा अन्यास्तुचं पुनरुपादाय अग्रिमऋक् प्रथमनमेव किं न स्यात् इति वाच्यं “अन्या अन्या ऋचोभवन्ति”

इति वचनेन तच्चिरासात् । अतः पादप्रथमसेवेति मिहं । इयस्मि
लिङ्गानुपर्णिभाष्यकारलिखनानुसारात् प्रकारणे एतावत् संख्याक-
क्षक्तपाठमङ्गोक्तव्य । यदा “चतुःशतमेन्द्रावार्हताः प्रागाद्या
दाशतयोषु” इति कल्पसूत्रकारवचनात् दाशतयौभ्यः समानयनम्,
तदा पूर्वपञ्चिणोऽपि चतुःशत * दृचानामेव समानयनोपपत्तेः
लिङ्गोपपर्णिर्वक्त्वैव इति प्रागाद्यपदादेव प्रयत्नम् । ६ । २ । ६ ।

अर्थेकत्वात् ॥ सामवेदशास्त्राभिदेन एकस्वैव स्वरस्मूहाक्षकस्य
साम्नभारीहावरोहादिभेदेन प्रकारभेदा आज्ञाताः । एकस्वैव
रागस्य देशभेदेन प्रकारभेदवत् । तेषाच्च प्रकाराणां एकगीत्वर्थ-
त्वात् ब्रौह्णियवादिवदर्विकल्पः सिद्धेत्वा प्रसङ्गात् स्मार्यते । ६ । २.७ ।

अर्थेकत्वात् ॥ विष्णुर्तिवशेषे कानिचित् प्राज्ञतानि स्तोत्राच्च
विहितानि, तेषु च यूपावटस्तरणवर्हित्यायेन † न प्राज्ञतानां रब्दन्त-
रादिसाम्नां कृचां वा प्राप्तिः प्राज्ञतस्तात्रविशेषेष्वैव तेषां निबहत्वात् ।
तत्प्रकारणे चेदं त्रुतं “यदृचास्तु यते तदसुरा अन्ववायन् यत् साम्ना स्तु-
वते तदसुरा नान्ववायन् तस्माद् यएवं विद्वान् साम्ना स्तुवोत्” इति ।

तत्र कृक्षष्ट्वोऽप्रगीतकृक्षपरः प्रगोतायाः सामविधिनैव
प्राप्तेः । नहि कृगाश्यत्वं विना साम्नः स्तोत्रसाधनता सम्भवति ।
स्तोभानामर्थशून्यत्वेन तदाच्चितान्तक्साम्नां गुणाभिधानरूपस्तोत्र-
साध्यत्वासंभवात् । अतस्मात् प्रगीताप्रगीतोऽर्चोर्विकल्पेन स्तोत्र-
साधनता उत प्रगीताया एवेति चित्यायाम् ।

* चतुःशत इनि पाठान्तरम् ।

† विहित्यायेन इति कृचित् पाठ ।

अन्तिमस्व आख्यातस्य यच्छब्दोपदेशत्वेन सामविधायकत्वा-
भावाद् इयोरेवाऽप्राप्तार्थत्वादिना लेट्ट्वनिषयाद्वक्साक्षो * रुभयो-
रपि विधिः । अर्थाच्च तु स्वकार्यत्वविकल्पः । न चाऽसुरागमनेन ऋषो
निष्ठितत्वात् कथं तद्विधिः निषेधैकवाक्यतां विना निष्ठात्वस्वैवाऽ
प्रतीतेः । अतोऽत्यन्तदुराराध्यानां अपि ऋषा वशीकरणाहित्ये क
वाक्यतया अस्य सुनित्यमेव इति प्राप्ते—

वाक्यभेदविषमशिष्टविकल्पादिदोषभिया यच्छब्दोपदेशस्वाऽपि
लिङ्गं एव सामविधायकत्वं । न तु लेट्ट्वेन सन्दिक्षयोः । एवं च
साम्ब एव इयं सर्वा स्फुतिः । ऋड्निष्ठाऽपि “न हि निष्ठा”
न्यायेन विधेयसामस्तुत्यर्थं वा इति तस्याः प्रगौताया एव साधनत्वं ।
इदं श्वाऽधिकरणं—यत्र स्तोचान्तरप्रकरणे—साम तद्योनिष्ठरात् न
पठिताः तद्विषयम् । इतरत्र साम्बां ऋचां च प्रकरणादिनैव अङ्ग-
त्वोपपत्तेः सामविधिवेयर्थात् ।

अतएव प्राक्तोदाहरणे—साम्बेति एकत्र च नोपादानात् एकमेव
साम सामवेदादानेयम् । ऋक् च तत्र योनिष्ठपैव । “एकं साम
द्वचे क्रियते यद्योन्यां गायति” इत्यादेर्दीक्षणोयावाऽनियम-न्यायेन
प्राक्ततत्त्वस्तोत्रौयर्ज्ञमेवोहेशेन अप्राकृते अप्रवृत्तेः । क्रतु-
गत प्राक्ततत्त्वस्तोत्रौयर्ज्ञमेवोहेशेन अप्राकृते अप्रवृत्तेः ।
ऋचः तावहारमभ्यासः ।

न चैवं यत्रा प्राक्ततत्त्वस्तोत्रावान्तरप्रकरणे योनिष्ठराच आज्ञाता
तद्योनिष्ठरयोः साम्बि प्रमाणाभावः । यत्र च संज्ञादिभिर्न स्तोत्रान्त-

* ऋक् सामयीरिति क्वचित् पाठः ।

मुपात्तं न च प्रकरणे च ऋचः पठिताः न वा प्रकातोदाहरणवत् सामविधिः, तज्ज स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्वा ऋचामानयनेऽपि सामानयने प्रमाणाभावः । अथ तत्र प्रगोतमन्वसाध्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रतया स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्वैव सामानयनं ततोऽचापि तत एव सामप्राप्ते: “साम्बा स्तुवौत” इति विधिवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् । साम्बा स्तुवोत इत्यस्य चनारभ्याऽधीतत्वेन प्रकातावानर्थक्षेनाऽनिवेशे सर्वचैव विकृतौ अप्राकृतस्तोत्रविधये सामविधायकत्वोपपत्तेः ।

भाष्टकाराटिलिखनसारस्यादस्य विकृतिविशेषप्रकरणे पठितत्वाङ्गौकारे तु नाऽयं वस्तुतः सामविधिरपि तु स्तोत्रपदशक्तियाहक्याज्ञिकप्रसिद्धुपयोहलकः सब्जनुवाद एव अप्राकृतस्तोत्रविधिस्तुत्यर्थेकत्वविधानार्थो वा इति ध्येयम् । एतदस्तरसादेव वर्णकाम्लरम् ।—

क्वचित् कर्मविशेषे “अयं सहस्रमानव” इति इयं ऋक् प्रगौता अप्रगौता च पठिता । पुनस्य “अयं सहस्रमानव इत्येतया आहवनीयमुपतिष्ठते” इत्यनेन विनियुक्ता सा । हिविधायाः पठितत्वात् हिविधाऽपि विकल्पेन विनियुज्यते इति प्राप्ते—अप्रगौतायाः प्रगाणार्थं एव पाठः । नह्ननवधारितस्त्रूपायां सुखं गानं अर्थात्बोधो वा सम्भवति । प्रगोतत्वेनाऽन्यार्था प्रयोजनमपेक्षमाणा उपस्थाने विनियुज्यते इति सैव ग्राह्णा । योऽपि अप्रगौताया एव शाखाम्लरे पाठः, सोऽपि तत्पुरुषान् प्रति ऋक् स्त्रूपज्ञानार्थं एव इति न शाखाम्लरीयप्रगाणाख्यसंस्कारविरोधः । ६ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ साममन्वप्रसङ्गात् ऋग्यजुर्मन्त्रयोः स्त्रूपज्ञाने इति हि क्वचिदुदात्तानुदात्तस्त्रूपज्ञाने प्रचयरूपचातुःस्वर्थं अधौताः ।

अचित् तत्र प्रचयवर्जं चैस्तर्थ्यण । तद्रोभयोरपि गौतिप्रकारवद् विकल्प एव ।

न च “तानो यज्ञकर्मणि अजपन्युखसामसु” इति स्मृत्या तानस्त्ररस्य विहितत्वात् उभयवाध इति वाच्यं श्रौतानामध्ययन-विध्यापिताना स्वराणां पाठादिना तत्तत्क्रत्पूर्वसाधनौभूत-मन्त्रवृत्तित्वस्य प्रबलप्रमाणप्रमितत्वेन स्मृत्या बाधायोगात् । अत्यथा “अग्निर्मूर्त्ति” इत्यादौनां स्मृत्या नवयहोमभौमाच्चने विनियोगात् क्रमादिना आग्नेयाद्यहृत्वानापत्तेः ।

नचैवं नवयहोमाहृत्वानापत्तिः । सौर्याकाङ्क्षयैव नवयहोमाकाङ्क्षयैव वाक्षेन विनियोगोपपत्तेः । प्रकृते तु श्रौतस्त्रर्विरोधात् तानस्मृतेरप्रामाण्यमेव इति प्राप्ते—

श्रौतस्य स्वरस्य अध्ययनविधिना अध्यापितस्य प्रयोजनापेक्षायां “यद्यच्कल्पयात् तत्तत् कुर्यात्” इत्युपबन्धेन प्रकरणादिसहकात-मन्त्रवृत्तिपाठेन च प्रयोजनहयमवगम्यते । एवं तावत् प्रयोगकालात् पूर्वमेव अर्थविशेषनिर्णयकलं । न च मन्त्राणां प्रयोगकाल एव अर्थस्मारकत्वात् पूर्वमर्थविशेषवधारणाभावेऽपि बाधकाभावः विध्वगतस्याऽपि अर्थविशेषस्य प्रयोगकाले मन्त्रप्रतिपाद्यत्वसन्देहे प्रयोगप्राप्तभावभङ्गापत्तेः । अतस्तदथं प्रयोगाद् वहिरेव मन्त्रार्थ-निर्णयाद्य—“बहुनौहौ प्रकृत्या पूर्वपदं” इत्यादिस्त्रोपयोगः । अपरत्त्वा * पूर्वमवधारितस्याऽपि अर्थस्य प्रयोगमध्ये विस्मरणे

* अपरत्त्वे इति पाठान्तरं ।

पुनर्निर्णायकत्वं * तस्य च कादाचित् कत्वेऽपि मन्मनैयत्ववदेव स्वर-
नैयत्वोपपत्तिः । मन्मोक्षारणवदेव स्वरोक्षारणसिद्धेन स्वरानुसन्धान-
मादेव निर्णायकाशङ्का ।

तदेवं हिविधः स्वरस्य क्रतूपयोगः प्रकरणादिना सिद्धेत् ।
तत्र च विशेषरूपेण अृत्या यज्ञप्रयोगे तानस्वरविधायिकया †
बाधात् सामान्यरूपस्य प्रकरणादेः प्रयोगवहिभूतार्थनिर्णयोपयोगित्व-
विषयतैव कल्पते । प्रयोगमध्ये विस्मरणादौ तु स्वरानुसन्धानेनैव
अर्थविशेषस्मरणम् ।

अच च तानस्य अर्थविशेषोपयोगभावेन अष्टार्थत्वेऽपि एकमन्म-
वृत्तित्वादेव चैस्तर्थादिबाधकता । इतरथा गुणानुरोधेन मन्मावृत्या-
पत्तेः । अजपेत्यादिना तानपर्युदासाच्च जपादौ चैस्तर्थादिप्रति-
प्रसवः । जपाः जपतिचोदनाचोदिता मन्माः न्यूडाः शस्त्रेषु मन्म-
विशेषाः । ८ । २ । ६ ।

॥ सामप्रदेशे ॥ एवं सामोहोपदीप्तातं सप्रसङ्गं निरूप्य अधुना
सामोहो निरूप्यते । “कवतौषु रथन्तरं गायति” “यद्योन्यां गायति
तदुत्तरयो”रित्यादौ यच सामातिदेशः तत्र साम्बः कृत्याक्षराभि-
व्यत्यर्थत्वाद् यच स्थाने योनी एकाराच्चरसंस्कारिका आईभावादि-
रूपा गीतिः श्रुता, तत्र स्थानान्तरे यद्वैवेकारपाठ उत्तरादौ तचैव
आईभावरूपा गीतिरूपहितव्या । नतु प्रकृतस्थानपठिताक्षरान्तरे
कर्तव्या तच गीतेस्तदक्षराभिव्यक्तव्यासम्बवेन आरादुपकारकत्व-

* निर्णायकता इति छचित् पाठः ।

† लारविधायकया इति छचित् पाठः ।

प्रसङ्गात् । आईभावो हि प्रकृतौ अवर्णद्वयर्णात्मकास्य सम्बन्धर-
स्यैकारस्य विशेषद्वयसंस्कारार्थः । न हि एकारो नाम वर्णात्मरं
प्रभाशाभावात् अपि तु स्मृतिसङ्कातप्रत्यक्षेण अवर्णं द्वयर्णात्मकं एव ।
अतस्य तद्विशेषकस्य आईभावस्य तत्स्थानपठिताच्चरात्मरविशेष-
कत्वासभवाद् यदैवोत्तरादावेकारः तदैव आईभावः कार्यः ।

यद्यपि च अयं विशेषादिरूपः संस्कारो नाइर्थीभिधानोपयोगि-
तया दृष्टार्थस्तद्यतिरेकेणैव सम्बन्धरेणाऽर्थीभिधानस्य जायमानत्वात् ।
तथाऽपि गानसंस्कृतमन्तजन्यगुणाभिनव्यत्तेरेव स्तोत्रतया स्तोत्रत्व-
सिद्धर्थतयैवोपयुज्यते ।

नचैव न विशेषादिरूप एव संस्कारः प्रभाशाभावात् अननु-
गमाच्च । न हि विशेष एव सर्वत्र संस्कारः “एह ऐह इत्येतानि
तालब्ध्य”मिति स्मृत्या इर्कारयोरपि तालब्धत्वात् “तालब्धमाई
यहुच्चिद्दिव्यिति स्मृत्या च तत्राऽपि आईभावविधानेन तत्र सम्बन्धरत्वा-
भावेन विशेषासभवात् । अतः सर्वानुगता वर्णात्मरागमेन
पूर्वाच्चरपरिलोप एव संस्कारः स्तोत्रत्वघटकः । तस्य च
एकारस्थाने स्थितवर्णात्मरेऽपि सभवात् नोहसिद्धिरिति वाच्म् ।
तथात्वेऽपि संस्कार्यतावच्छेदकस्यैकारत्वस्य अच्चरात्मरत्वभावेन
जहोपपत्तेः ।

वस्तुतस्यु परिलोपात्मसंस्काराङ्गीकारे श्रुतस्य वर्णस्य स्तोत्र-
साधनत्वानापत्तेर्लोपस्य क्वाऽपि संस्कारत्वादर्थनाच्च विशेषादिरेव
सामग्रप्रसिद्धोऽननुगतोऽपि संस्कार इति सिद्ध जहः ।

एवच्च प्रधानभूतात्तरादिकर्त्तगच्छरानुरोधेन यत्र ऋगच्छरात्मत्वं

तद्रावशिष्टगौते लोपो यद्र वा कृष्णकराधिक्षं तद्र गौतिविशेषस्मा-
पत्तिरित्याद्यापद्यमानमपि न दुष्टति । ६ । २ । ७ ।

॥ स्तोभस्यैके ॥ सान्नः कश्चिदंशकृष्णकराधिरूढः कश्चिच्च
स्तोभाक्षराधिरूढः । प्रजापतिहृदयादौ स्तोभाक्षराधिरूढः एव । तद्र
सामार्तिदेशे स्तोभानामप्यतिदेशो भवेत्वेति चिन्मायां सान्न कृष्ण-
क्षराधिव्यक्त्यथेत्वत् स्तोभाक्षराधिव्यक्त्यर्थत्वस्य तुखलाद गुणानु-
रोधेन प्रधानभूतानां कृचामिव स्तोभानामपि नाऽतिदेशः । न च
स्तोभानां प्रायशोऽनर्थकत्वात् स्तोत्रसाधनत्वासभवेन निष्ठुयोजनानां
प्राधान्यानुपपत्तेर्गतिकालपरिच्छेदकत्वेन गोत्यङ्गत्वात्तदतिदेशे
अतिदेशोपपत्तिरिति वाच्यं । अग्निष्टपतीत्यादिभाष्टकारोऽपि
स्तोभाक्षराणां कृगीकवाक्यत्वासभवेऽपि स्वातन्त्र्येव गुणाभि-
धानरूपस्तोत्रकरणत्वसभवेन कृम्बादेवप्राधान्योपपत्तेः येवामपि
हुँफड़ादि स्तोभाक्षराणामर्थशून्यत्वं तद्राऽपि तदुच्चारणस्याद्युद्घारानु-
ष्टानसादेश्यात् प्रधानकृष्णत्वं प्रकरणादिना स्तोत्राङ्गत्वमेव वेति न
सामाङ्गत्वकल्पनावसरः । न च सान्नोवाद्युष्टायत्वं स्तोभानां वेत्यत्र
नियामकाभावः । सान्नोऽश्चे अद्युष्टायत्वमंशे चद्युष्टायत्वमित्येवं
विधवैरुप्यापत्तेरेव नियामकत्वादिति प्राप्ते यज्ञायज्ञोयेन स्तुतोते-
त्यादौ तद्र तद्र सान्नां सामान्यतो विशेषत्वं विनियोगस्यैव निया-
मकत्वेन सामोऽकारणस्यैव तदेशेऽद्युष्टायत्वं स्तोभानां त्वर्थशून्यानां
गोतिकालपरिच्छेदकत्वेन द्युष्टायत्वमेव अन्यथा हि सान्नः प्रकरणादि-
नैव सर्वस्याऽपि विवक्षितायत्वलाभे विनियोगविधिवैयर्थ्यापत्तिः ।
अतो विनियोगवशेन भट्टितिप्रयोजनलाभे द्वारभूताद्युष्टस्याऽपि तद्रैव

भट्टितिकल्पना नतु स्तोभेषु स्तोत्रादिरूपहारिसम्बन्धकल्पनसापेक्ष-
त्वात् । अतः स्तोभानां गोत्वाङ्गत्वात्तदितिदेशेनाऽतिदेशोपपत्तेन
तदंशस्य लोपाख्योन्यथाभावः । अर्थवत्स्तोभाङ्गरेषु तु ऋगच्चर-
वदेव स्तोताद्युपयोगोपपत्तेर्गतिरेव तदङ्गत्वमिति तु प्रतिभाति ।
अतएवाऽनयंकस्तोभेषु ऋग्मत्वे सान्न आश्रयिकर्म्मत्वं तदभावे तु
शुद्धाद्वष्टार्थत्वमेव । ६ । २ । ७ ।

॥ अधिकां ॥ प्रसङ्गात् स्तोभलक्षणमुच्चते । ये ऋगच्चरेभ्य
ऋगर्थाभिधानोपयोगिभ्योऽधिकां ऋगच्चरविलक्षणवर्णस्ते स्तोभाः ।
अत ऋगच्चरेभ्योऽधिकत्वेऽपि चान्द्रिष्णान्द्रित्यभ्यासे ऋगच्चरविल-
क्षणत्वाभावादन्य' विशेषणम् । अन्नाईत्यादिविकारे ऋगच्चरविल-
क्षणत्वेऽपि आधिकाभावादन्यं । वस्तुतस्तुविलक्षणत्वस्यार्थानभिधाय-
कत्वरूपत्वे अर्थाभिधायकेषु अग्निष्ठपतीत्यादि स्तोभेष्वव्याप्तेरन्यस्य च
विलक्षणत्वस्य निर्वकुमशक्तित्वाद्यवाभियुक्तानां स्तोभ इति प्रसिद्धिस्ते
स्तोभाः । स्तोभत्वस्त्र मन्त्रत्वादवदेवाखण्डोपाधिरिति न शक्त-
तावच्छेदकाप्रसिद्धिः । अच च येर्थवत्तःस्तोभास्तेषां ऋग्मन्त्र-
वदेवगुणानिष्ठगुणाभिधानजनकत्वादेव प्रामाण्यं गुणाभिधानस्य
चाऽद्वष्टार्थत्वेऽपि ज्ञानस्य स्ततःप्रमाणत्वाहोषाभावेन चाऽप्राप्त्यायोग-
हिष्यसिद्धिः प्रमात्वाविघातो ऋग्वदेवनाऽनुपपत्तः । यदि तु देवता-
विश्वादिप्रसङ्गभिया तात्पर्यविषयौभूतस्यैवाऽर्थस्य मिद्धिः । प्रक्षते
तु सद्वष्टान्तं गुणाभिधानस्य अद्वष्टार्थत्वात् तात्पर्यकल्पना । अपि
तु आहार्यज्ञानजनकत्वमेव । तदाऽस्तु पदार्थविधया प्रामाण्यं
अनर्थकस्तोभाच्चरवत् । ऋथवा सर्वदैवमादिश्चले प्रामाण्याभावेऽपि

प्रयोजनवस्त्वमादेण स्वाध्यायविधेरुपयोगः । नहि वेदत्वावच्छेदेन प्रामाण्यमिति राजाङ्गा वेदोऽदिलो धर्ममूलमिति मूलपदस्य जनकत्वं आपकत्वोभयसाधारण्येनाऽप्युपपत्तेः । ६ । २ । ८ ।

॥ धर्मस्य ॥ तदेवं चिविधस्याऽप्युहस्य प्राक्षतदेवतादिस्थानापद्म एव वैक्षतदेवतादी प्रसन्नोः स्थानापत्तिरिदानीं निरूप्यते । तदमूले तत्कार्यकारित्वरूपां स्थानार्पात्तिमङ्गैकात्य तस्याः पञ्चविधत्वमुक्तं । यद्यपि च सर्वेचविधिरेव स्थानापत्ती वौजं । तथाऽपि तत्सङ्खकारीणि पञ्चेति पञ्चविधत्वं प्रत्यक्षादनुमानाच्छ्रुतस्यशब्दात् प्रतिषेधानुमितस्यशब्दादभावे विध्वनुमितप्रतिषेधकस्थितस्यशब्दादिति । तेषाच्छ्रोदाहरणानि नैवारब्दरिति नौवारणां ब्रीहिकार्यकारित्वं प्रत्यक्षात् । न च नौवार इति विकारार्थं तद्वितरूपस्यशब्दादेवतदिति शङ्कांगं तस्य सम्बन्धसामान्यवाचित्वेनाऽपुग्रपत्तौ चरौ नौवारविकृतित्वस्य प्रत्यक्षाधीनत्वात् । तथा नखावपूतस्वर्भवतीत्यत्र नखानामुलुखलमुषलस्थानापदत्वमनुमानात् नखानां हि अवपवनमेव प्रन्यज्ञेव कार्यमवधार्यते । उलूखलमुसलयोज्ञावघातः । अवपवनावघातयोज्ञैकवितुषीभावकार्यत्वात्तसाधनयोरपि एकवितुषीभावप्रयोजकत्वमनुमेयमेव । तथा पाशुकचातुर्मासेषु “परिष्ठो पश्च” नियुच्छ्रौते”ति चुतस्य परिष्ठेर्यूपकार्यकारित्वं चुतस्यशब्दादेव नद्याचाप्राक्षतनियोजनात्तरविधिर्विशिष्टविध्वादिगौरवापत्तेः । तथा नगिरागिरेति निषेधानुवादवलाङ्गिरापदकार्यवाचि स्यशब्दानुमानेनेरापदस्य गिरापदस्थानापदत्वं तथा संस्थिते षड्हेमध्याशयैऽष्टृतं वित्वचषड्हाभावे मध्यशनविधिना षड्हप्रतिषेधमनुमाय तेन षड्ह-

वाचिल्यदानुमानेन षड्हस्यानापत्रत्वं मध्यशनादेः । इदस्य
भाष्यकारोक्तमपि क्षत्राचिन्तयोदाहृतमिति मन्त्रव्यं । षड्हसमा-
स्युत्तरं तदङ्गत्वेनाऽत्र मध्यशनविधानेन षड्हभावेन मध्यशनविधौ
प्रमाणाभावात् स्थिरोदाहरणात्तरं तु मध्यमित्युल्लं पञ्च प्रतिभाति ।
न तावत्तत्कार्यकारित्वं तत्स्थानपत्रत्वं ब्रह्मवर्चसादिफलस्य
सौर्यादिकरणस्य च स्वर्गाम्नेयादिकार्यकारित्वभावेन स्थाना-
पत्त्वनापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । “अगच्छसुवित्वा”त्यादौ यागानुमन्त्रणादौ
चोहानापत्तेः । “सूर्यस्याऽहं देवयज्यये”त्यादियागानुमन्त्रणे यज्ञापदे
पदान्तरप्रक्षेपरूपभास्त्रोहाभावेऽपि यागान्तरपत्रत्वेन अन्यथाभावा-
लकस्य मुख्यस्योहस्य तादवस्थ्यात् । चक्रनौवारनखादोनामवा-
न्तरकार्यमेदेन स्थानापत्त्वनापत्तेष्व, तथोदाहरणान्यप्यथुलानि ।
तथा हि नोवाराणां चक्रविशेषजनकत्वस्याऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामनु-
मित्यत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । न हि साधनसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगितानव च्छेदकत्वादिरूपप्रत्यक्षायोग्यपदाथघटितव्यासिव-
टितजनकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षं सञ्चरति । अलौकिकप्रत्यक्षं
नखादिष्वपि तु त्वं । किञ्चैवं न खेष्वपि उलूखलमुसलप्रयोज्यवितुषी-
भावप्रयोजकत्वस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः ।

द्वृतोयोदाहरणेऽपि यद्यपि परिध्रेः पशुनियोजनसाधनत्वं श्रुतं,
तथाऽपि नियोजनस्य यूपोयत्वं न श्रुतमिति न यूपकार्यकारित्वस्य
श्रुतस्यशब्दगम्यता ।

चतुर्थं तु गिरापदस्याऽग्निष्ठोमस्त्रोवसाधनत्वाभावेन तत्कार्य-
स्यैवाऽप्राप्तसहेरथाभिधानमात्ररूपकार्यस्य च गोत्यादिधर्माग्रहकत्वा-

भावात् सत्यपि तन्निवर्त्तकत्वे इरापदस्य नैव तत्कार्यापत्ति-
रित्युक्तमेव ।

पञ्चमेऽपि सत्यामपि षड्हादिकार्थापत्तौ अभावे विधिनैवा-
इयत्यादिना तदकरणे स्वशब्दमाचकल्पनया तत्कार्यं मध्यशना-
दिविधुपपत्तेः प्रतिषेधानुमानवैयर्थ्यम् । अतो मूलोऽप्रकारानु-
पपत्तेरेवं वाच्यम् । यस्य पदार्थस्य येन रूपेण यादृशपदाकाङ्क्षा-
पूरकत्वं तेनैव रूपेण तस्यास्तस्तदशाया वा भावनायास्तादृशा-
काङ्क्षापूरकत्वं यस्य पदार्थस्य तस्य तत्पदार्थस्यानापन्नत्वं ।
अस्मि चेदं ब्रह्मवर्चसादौ । स्वर्गादेहिं येन रूपेण भाव्यत्व-
करणत्वादिना किमस्य भाव्यं करणं वैत्यादिभावनाकाङ्क्षापूरकत्वं
प्रक्षतौ तेनैव रूपेण तद्वावनासदृशायां सौर्यादिभावनायां ब्रह्म-
वर्चसादेस्तादृशकाङ्क्षापूरकत्वात् स्वर्गादिस्यानापन्नत्वसिद्धिः ।

सौर्यस्य चाऽन्नेयस्यानापन्नत्वं नौवारनखादोनाञ्च किमस्य
प्रदेय-प्रक्षतिद्रश्यवैतुथसाधनोभूतक्रियासाधनत्वश्चेत्येवमाद्याकाङ्क्षापूर-
कत्वं तेन तेन रूपेण ब्रौहिमुसलादिवदेव समानमिति तत्स्याना-
पन्नत्वसिद्धिः । षड्हस्य च येन रूपेण यस्यामेव भावनायां यादृशा-
काङ्क्षापूरकत्वं तस्यामेव तेन मध्यशनस्येति तस्याऽपि तत्स्यानापत्तिः
क्षत्वाचिन्तया न विरुद्धते ।

ईदृशस्यानापत्तिघटकच्च भाव्यत्वादिकं रूपं पञ्चधाऽवगम्यते ।
क्षचिदनुमानात्, क्षचिच्छक्तस्वशब्दात्, क्षचिक्षाङ्क्षणिकात्, क्षचित्
प्रतिषेधानुमितात्, क्षचिदभावेविधुनुमितात् । तद्वाद्योदाहरणं
नौवाराः । अनुमानप्रकारस्य नौवाराः प्रदेयचरूपक्षतिभूताः

चर्वन्वयव्यतिरेकानुविधायकान्वयव्यतिरेकवस्त्रे सति समवायित्वात्
सामान्यमुखव्यास्था चृतपिण्डवदिति न खेष्वपि चैवमेवाऽनुमान-
प्रकारो बोधः । नखा वैतुष्यप्रयोजकाः वैतुष्यान्वयव्यतिरेकानुविधा-
यकान्वयव्यतिरेकवस्त्रात् । कुलालपिण्डदण्डादिवदिति । द्वितो-
योदाहरणन्तु परिधिरेवायूपीयत्वस्य शक्तशब्दगम्यत्वाभावेऽपि
परिधिजन्यत्वस्य तद्गम्यत्वात् । छत्रोदाहरणं शरमयं वर्हिरित्यव्र
वहिःपदेन तत्कार्यलक्षणाच्छरणां वर्हिःस्थानापचत्वम् । चतुर्थो-
दाहरणं “त्रिधक्सोमस्तस्य” इत्यादि ऋचां प्रकारौ वहिष्ववमानस्तोवे
कृमकार्यादां उपहव्यास्थविकृतौ अनिदेशेन प्राप्तौ “न सोमेति
ब्रूयादिन्द्र इति ब्रूयादि”ति निषेधानुशादबलेनेन्द्रपदस्य सोमपद-
स्थानापचत्वं एवं “न मिवस्येति ब्रूयाद्ब्रस्येति ब्रूयादि”त्वाद्यपि
वैक्षतमुदाहर्त्तर्यं । पञ्चमं सु निषेधकल्पनाभावेऽपि कृत्वाचिन्तया
तदेव ! स्थिरोदाहरणन्तु “यदि सत्राय दीक्षितानां साऽपुरत्तिष्ठासेत्
सोममपभव्य विष्वजिता यजेत । यः सत्रायाऽनुते स विष्वजिता यजे-
तेत्वादौ सामाद्यभावे वैक्षानर्येच्छादौ बोधः । अत्र च स्थानापत्ति-
सत्त्वेऽपि न सत्रादिधर्मप्राप्तिः । अङ्गापेक्षायामङ्गघटितसाहस्रस्यैव
पुरःस्फूर्तिकल्पेन स्थानापत्तिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्य
बलवस्त्रात् । ६ । २ । ६ ।

॥ तदुत्पत्तेः ॥ परिधौ पुनराक्षिप्य समाधौयते न परिधेयूप-
स्थानापचत्वं “परिधौ पश्च नियुज्ञोते”त्वत्र परिधेनियोजनानुवादेन
विधावतिप्रसङ्गापत्तेः । पशुनियोजनानुवादेन विधौ विशिष्टो-
हेशापत्तेनियोजनान्वरस्यैवाऽप्राक्षतस्य विधेयत्वात् । अस्तु वा स्थाना-

पत्तिस्थाऽपि न परिधीय यूपधर्माः । सत्यपि परिधेः पशुनियोजनं प्रति सप्तम्याऽङ्गत्वे पुरोडाशकपालन्यायेनाऽग्निपरिधानप्रयुक्तस्यैव परिधेः पशुनियोजनशेषत्वेन तत्प्रयुक्तलाभावाहर्माणास्त्राऽपूर्वीय-पशुनियोजनप्रयुक्ताधिकरणार्थत्वेन तदप्रयुक्ताधिकरणे परिधावसम्भवात् । न च गौरवेण प्रयुक्तत्वस्य नोहेश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशः । शेषत्वसाधनत्वसम्बन्धित्वाद्यपेक्षया प्रयुक्तत्वस्याऽपि तदघटितत्वेन लघुत्वात् ।

किञ्च । अष्टष्टघटिते यूपस्त्रूपे वैयर्थ्याभावाहर्माणां क्षेदनादीनां युगेत्पत्त्वर्थन्वमेव नत्वपूर्वीयसाधनविशेषार्थत्वमाधानवत् । न च परिधीय यूपत्वमस्ति । तस्मि दृष्टादृष्टसंस्कारसमुदायो वा स्यात्तावत् संस्कारजन्यादृष्टात्मरं वा तद्विशिष्टं काष्ठं वा । सर्वथा परिधीय न तत्सम्भवः । परिधानप्रयुक्तधर्माणामपि सत्वक्त्वादीनां तत्राऽवश्यकत्वस्य वस्त्रमाणत्वेन जोषणादीनां यूपधर्माणां बाधावश्यं भावेन तावत् संस्कारसमुदायासम्भवात् । नहि यूपशब्दःप्रत्येकमैकैक-संस्कारवाचो अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । कतिपयसंस्कारयुक्ते यूपशब्दप्रयोगाभावाच । यूपं क्षितज्ञौत्यादेस्तज्ञत्संस्कारेण यूपंसम्पादयेदित्यर्थाङ्गौकारेण समुदायादिवाचित्वेऽप्यपत्तेः । अन्यथा एकैकसंस्कारस्याऽपि यूपत्वे तज्जनकक्षेदनादीनां विकल्पापत्तेः । अतोयूपोत्पादकानां धर्माणामर्थलोपादेव परिधावसम्भव इति प्राप्ते न तावत् स्थानोपपत्त्वसम्भवः । सत्यपि नियोजनात्मरविधी प्राकाशाधर्युदानवत् प्राकातनियोजनकार्यं एव तद्विधानेन तदुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु यावदितिदेशेन प्राप्यते तावत् पूर्वमेव परिधि-
विशिष्टप्राकृतनियोजनस्यैव परिधिप्राप्तिफलकतया पश्चादेशेन विधा-
नोपपत्तेः व्यानापत्त्विरोधः । त च धर्मासम्भवः । उहेशस्वरूपे
चानर्थक्षप्रसन्नौ शास्त्रस्य महाविषयत्वसिद्धार्थं चपूर्वसम्बन्धित्वस्यै-
वोहेशस्वरूपेण सम्बन्धत्वं सम्बन्धाविति प्रतोतिसाच्चिकः-
सकलतत्त्वसम्बन्धत्वापकोऽखण्डोपाधिरूपो धर्मः । तेन तत्त-
सम्बन्धतरत्वरूपतया सम्बन्धत्वस्य न गुह्यतत्वशङ्का । वस्तुते चैत-
दग्धेत्यादिमन्त्रस्याऽपूर्वार्थमुत्तराधिकरणे ।

यत्तु च्छेदनादोनां यूपोत्पादकतया नाऽयूपे परिधी धर्मप्राप्तिरिति,
तत्र पार्थसारथिः । तदुक्तरोत्यैव यूपयस्त्वा दृष्टादृष्टसंस्कारसमुदाये
शक्तिः । नतु तावत् संस्कारजन्यादृष्टान्तरे प्रमाणाभावात् । तावत्
संस्काराणमेव च नियोजनाङ्गत्वम् । अतस्य परिधिख्लेवास्यादौ
कतिपयधर्मवाचेऽपि धर्मान्तरकरणं नाऽनुपपत्तिरिति । तत्र । समु-
दायस्यातिरिक्तत्वे तस्यैव नियोजनाङ्गत्वापत्तेः संस्काराणां समु-
दायोत्पादकत्वापत्तौ परिधादौ तदभावेन धर्मप्राप्त्यनापत्तेः ।
अनतिरिक्तत्वे शक्यतावच्छेदकभेदेनानेकशक्तितादवस्थ्यात् । इत-
रथा लक्षणोच्छेदापत्तेः । अतो लाघवादाहवनोदिपदवदेवा-
दृष्टान्तरे तदिशिष्टकाण्ठ एव वा यूपपदस्य शक्तिः । तत्त्वादृष्ट-
नोच्छयणाङ्गतादिसक्तनसंस्कारजन्यं अपि तु यूपाङ्गयाद्यङ्गक्षेदन-
जोषणाष्टास्रोकरणजन्यमेव । अतएव याज्ञिकानां दोक्षाकाले ताव-
तामेवाऽपकर्षः । युक्तस्त्वैतत् “दोक्षासु यूपं च्छनन्ती”त्यच यूपोत्-
पत्त्वनुवादेनेव दोक्षाकालविधानात् । इतरथा यूपच्छेदनो-

हेशेन तद्विधाने वाक्यमेदात् । उच्छ्रयणादैनान्तु अग्निसम्मार्गन्याये-
नोत्पत्त्युपसंस्कारकत्वादपूर्वसाधनौभूत-पशुनियोजनाधारत्वलक्षणा-
वश्यभावेनायुपे परिध्यादावपि प्राप्युपपत्तिः । उच्छ्रयणमात्रं पर-
मर्थलोपादिना निवर्त्तते । नचैव “यूपायाऽज्यमानाये” तिमन्त्रे ऊहा-
पत्तिः । भवत्तेऽपि समानत्वात् । परिध्ये अज्यमानायैत्याद्यूह-
स्येष्टपत्त्येव सुपरिहरत्वाच । सूत्रस्य चोहपरत्वेनाऽपि व्याख्यान-
सम्भवात् । ६।२।१०।

॥ परार्थे ॥ अशुद्धितोष्टौ दधिशृतयोः प्रदानार्थत्वात् प्रटेयधर्मा-
स्तावहोहादयो भवत्येव । तण्डुलश्रपणसाधनत्वस्याऽपि तु सहश्रप-
यतोति विधिबलेनार्थसिद्धत्वादसत्यपि तत्प्रयुक्तत्वे तच्छेषत्वे वा
साधनत्वसम्बन्धेनापूर्वसम्बन्धश्रपणसम्बन्धत्वस्य सत्त्वाइधिशृतयोः
प्रणीता धर्मा अपि उत्पवनप्रणयनादयो भवन्ति न हि धर्मसम्बन्धे
उहेश्यस्याऽपूर्वशेषत्वमपि प्रयोजकं गौरवात् अपि तु शास्त्रस्य महा-
विषयत्वसिद्धौ अपूर्वसम्बन्धत्वमेव । अतएवाऽगमेत्यादिमन्त्रस्याऽप्य-
पूर्वसाध्यफलार्थत्वं स च सम्बन्धः प्रकृते श्रपणसाधनतात्यः समस्येव ।

ननु दधिशृतयोस्तण्डुलश्रपणसाधनत्वेऽपि न प्रणीताधर्माप्राप्तिः ।
प्रणीतानां हि संयवनार्थत्वेन विनियोगात् । प्रकृते च संयवना-
भावेन तदनुपपत्तिः । अतएव सौर्यादिचक्रत्वपि वहिरुपणापाका-
भावात् कपालतदर्मनिष्ठत्वत् संयवनाभावात् प्रणीतातदर्म-
निष्ठत्विरेवेति चेत् । प्रणीतानां वाक्येन पिण्डसंयवनमाधनत्वा-
वगमेऽपि आनुषङ्गिकहिंविपाकसाधनत्वस्यापि सत्त्वात् सौर्यादि चरो
प्रकृते च प्रणीताधर्मोपपत्तिः । क्षत्वाचित्तया वाऽयं विचारः । इयस्त्वा

प्रणोताधर्मपापिः स व्यप्तकर्मान्तरत्वेदधिशृतयोरान्येयहविः श्रवण-
साधनत्वस्य नैमित्तिक्षसहश्रवणप्रथुक्तत्वे नैमित्तिक्षतुख्यत्वात् फलचम-
सन्वायेन स्थानापत्तैर्ग नतु ब्रोह्मिह्यवन्यायीनेति ध्येयम् । ८। २। ११।

॥ एकार्थत्वे ॥ ज्योतिष्ठोमे “पृष्ठैः स्तुवत्” इत्यनेन षट्षष्ठस्तोदाणि
विहितानि । तच वृहद्रथस्तरसामसाध्ययोर्वृहदा रथन्तरं वा पृष्ठं
भवतीति वचनाद्विकल्पः । तथा नौधसश्चैतसाध्ययोरपि । तथा च
नियतानि चत्वारीश्चादि चिद्राधिकरणे कौस्तुभे स्थाप्तं । तच च रथ-
न्तरपुरस्कारेण केचिदर्थमा विहिताः । रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्भोले-
नोच्चैर्गेयमित्यादयः । केचित्तु वृहत्पुरस्कारेण वृहति प्रस्तूयमाने
समुद्रं मनसाध्यायेदुच्चै गेयमित्याद्याः । अत्रोभयत्रापि सान्नःशेषित्व-
मेव नतु निमित्तत्वं उच्चैस्त्वादिप्रायपाठात् । ते किमुभयत्राऽपि
सङ्कीर्णा उत व्यवस्थिता इति चिन्तायां सत्यपि स्तोत्रभेदे तज्जन्या-
द्वष्टस्य लाघवादेकजातीयस्यैव कल्पनादेकापूर्वसाधनोभूतार्थत्वेन
धर्माणामववातादिवत् सङ्करः । नद्यनयोः प्रयाजानुयाजवत् समु-
च्छयो येनाऽद्वष्टवैजात्यमावश्यकं स्यात् । अतएव विकल्पवचनस्त्राऽपि
अद्वष्टत्वे एव तात्पर्यमित्यपि सुवर्चं । अतश्चाऽपूर्वस्यैकत्वात्तत्तत्
स्तोत्रसान्नोश्च स्वरूपेण प्रवेशाद्युक्तो धर्मसङ्करः । अतएव रथन्तरस्य-
“चमित्वाशूरे”त्वस्यामृत्युतपन्नत्वेन शूरादिप्रकारस्य “वृहत्सत्त्वा-
मिहिवामह” इत्यस्यामृतपन्नत्वेन आवाहनादिप्रकारस्य च भेदेष्यि
न प्रवेशः । अस्य ऋक्साधनताप्रकारत्वेन सामसाधनताषटकत्वा-
भावाच्च न हि ऋगर्थभेदेष्यि सान्नोऽक्षराभिव्यञ्जकता भिद्यते करण-
रथन्तरे प्रकारहयस्याऽप्यमावेन धर्मप्राप्यनापत्तेष । अतएव केषुचि-

इर्मेषु रथन्तरोपादानं केषुचिहृहत इति प्रतिनियतनिवेशाद्रथन्तर-
त्वादि विवक्षया धर्माच्छवस्थेत्यप्यपास्तम् ।

नचैवमपि रथन्तरादिगोतेः ऋगच्चरहस्यंशस्य दृष्टार्थत्वेऽपि
स्तोभाच्चरहस्यंशस्याद्विष्टवात्तददृष्टयोऽस्मि गोतिमेदेन न दातत्तदपूर्व-
साधनत्वलक्षणया धर्माणां प्रकृतौ न साङ्कर्यं । कण्वरथन्तरस्य हुहद्रथ-
न्तरस्याऽनापन्तत्वेन तद्दत्तस्तोभाच्चितगौत्यंशस्य प्राकृतस्तोभाच्चित-
गौत्यंशजन्याद्विष्टवार्थत्वेनैव हिरण्यगर्भमन्त्वन्यायेन कल्पनात्तत्रापि
धर्मासुरपपत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि ऋगच्चराधिरूढगौत्यंशं
उच्चैस्त्वादिरूपधर्मसाङ्कर्षेश्याऽनिवारणात् । न च तथाऽपि सामद्य-
जन्यनियमादृष्टमेदात्तत्त्वियमादृष्टसाधनत्वस्यैव च तत्तदर्थविधा-
वुद्देश्यतावच्छेदकत्वात् कण्वरथन्तरे च हिरण्यगर्भमन्त्वन्यायेन
तद्देदाभावात् साङ्कर्याद्यनापत्तेरिति वाच्यम् । नियमादृष्टस्य
नियमजन्यत्वेन सामजन्यत्वाभावात् । तज्जन्यत्वेऽपि वा दृष्टप्रयो-
जनस्यैवाऽक्षराभिव्यक्त्यादेः पुनःस्फुर्त्तिकतया साधनतदर्थप्रयोजक-
त्वेन नियमादृष्टस्य तत्प्रयोजकत्वाभावात् इतरथा क्षणलचरावपि
अवघाततदर्थात् अपत्तेरितिप्राप्ते—उत्त्वपि स्तोत्रद्वयजन्यापूर्वक्ये अवा-
न्तरकार्यभेदाद्वयस्यासिद्धिः । तथा हि स्तोत्रत्वं तद्वायवैजात्यं वा
न तावत् प्रतिगुणाभिधानव्यक्तिविश्रान्तं द्वादशस्तोत्रत्वानुपपत्तेः ।
अपि तु तत्तस्तोभक्तगुणाभिधानशक्तिषु व्यासज्यहृत्ति । तासाच्च
न यौगपद्यं क्षणिकत्वात् क्रमिकत्वाच्च । अतस्तत्तद्गुणाभिधानेभ्यः
संस्काररूपात्यदृष्टानुग्रहत्पद्यन्ते तैष मक्तुलगुणसमूहालम्बनात्मिका
तत्तद्विजातीयस्तोत्रत्वावच्छन्ना अभिधानव्यक्तिरेकोत्पद्यत इति

अवश्यं वाच्यम् । तत्र च विजातौयस्तोत्रजनकतावच्छेदकतया संस्कारेष्वपि वैजात्यावश्यंभावाहोक्त्रणीयावाऽनियमन्यायेन तत्तत्-संस्कारसमूहप्रयुक्ता एव तत्तदर्थम् इति न प्रकृतो साङ्ख्यम् । कर्ण-रथमरे च हिरण्यगर्भमन्यन्यायेन तत्तत् संस्कारसमूहप्रयजनकतयैव कठगन्तरजन्यसप्तदशसंख्यके गुणाभिधानव्यक्तिविधानात्तततसंस्कार-प्रयुक्तधर्मप्राप्य पपत्तिरिति सञ्चेमनाकुलम् । ६ । २ । १२ ।

॥ अप्राकृते ॥ वैश्यस्तोमे “कर्णरथन्तरपृष्ठं भवती”ति चुतम् । तत्र प्रकृतौ हृष्टद्रथन्तरयोरेव पृष्ठसामाधिकरण्यात् पृष्ठपदसमानाधिकरणसामत्यसाद्येन होतुः पृष्ठ एव निविशते, नतु मैत्रावरुणादिपृष्ठेष्वितौति तच्चैव कौस्तुमे स्थाप्तम् । अतस्य हृष्टद्रथरविकारत्वात्तदर्थप्राप्तिरिपि पूर्वाधिकरणोक्तरोत्त्वा अविवादैव । सा च किं समुच्चयेनोभयधर्मप्राप्तिः उत विकल्पेनेति चिन्तायां स्तोत्रद्वयजनकविजातौय-संस्कारसमूहायाः प्रकृतौ तत्तदृक्सामादिसामयोभिदेन विकल्पेनोत्त-पत्तावपि वैश्यस्तोमे कर्णरथन्तरतदाश्रयभूतकृतगादिरूपसामग्रैक्ये-नैकमित्रेव सप्तदशसंख्यके संस्कारसमूहे तत्त्वान्यगुणाभिधानसमूहालम्बने वा वैजात्यद्वयाभिव्यक्तौ बाधकाभावात् प्रयोजकद्वयसत्त्वे-नाऽविवद्वसम्बोलनादर्थाणां समुच्चयोविवद्वोच्चस्त्वादीनां तु विकल्प इति प्राप्ते ।

भाष्यकारेण तावदिष्टापत्त्वैव समाहितम् । वार्त्तिककारस्तु पृष्ठ-द्वयजन्यापूर्वस्यैकजातौयत्वेनाऽतिदेशेनेह प्राप्तौ तत्साधनत्वेन विकल्पे-नैव पृष्ठस्तोत्रद्वयस्य तत्साधनौभूतसंस्कारसमूहप्रयस्य च प्राप्ते-स्तादृशसाधनत्वेनैव चोपदिष्टयोः कर्णरथन्तरादिसामतदृचोर्विकल्पे-

नैव तत्त्वानकात्मम् । न च सामग्रीवशाहैजात्यहयावच्छबोत्पर्त्तः, निमौलनादेरपि सामग्रीत्वसम्यादकातया नक्षसाममाचस्य तदभावात् । न च सम्मौलनादेरपि समुच्चयः सम्मौलनादिसमुच्चये सामग्रीसत्त्वाहैजात्यहयावच्छबोत्पत्तिस्तदुत्पत्तौ च प्रयोजकसत्त्वात् सम्मौलनादिसमुच्चय इति इतरेतरात्मथत्वात् एकशङ्कौ जातिहयाङ्गौ-कारे साङ्घर्षप्रसङ्गात् । अतः सम्मौलनादोनामैच्छको विकल्प एवेति । ६ । २ । १३ ।

॥ उभयसान्नि ॥ यद्र संसवगोसवस्थेनादौ हुहद्रथन्तरयोः प्रखातौ विकल्पे प्राप्ते “उभे हुहद्रथन्तरे भवत” इति श्रुतम् । तदयन्तरे तावदेकं पृष्ठस्तोत्रं साक्षोरेव च तस्मिन् विकल्पस्तदाऽनेन वचनेन तयोः समुच्चयमात्रविधानादेकस्मिन्नेव सप्तदशस्तोमके पृष्ठे अंशतः सामहयं तत्र च व्यवस्थिता एव तत्त्वम् । यदा तु प्रखातावेव पृष्ठस्तोत्रहयं वैकल्पिकं इह च तयोरेव हुहद्रथन्तरपदलक्षितयोः समुच्चयस्तदा तत्तत्स्तोमकपृष्ठहयस्य प्रत्येकसप्तदशस्तोमकस्य करणां शर्माणां व्यवस्थैव । नद्यावैकैककार्यं समुच्चितस्तोत्रहयविधानं येन-कैककार्यं उभयविधानादुभयत्रोभयधर्माः स्तुः । विशिष्टविधिगौरवादप्राकृतकार्यतापत्तेष्व । यद्यावस्थितयोरेव समुच्चयमात्रविधानाङ्गौकरणात् । अतस्तत्तु सान्नि तत्त्वम् । एव सम्मौलनादयः । नैमित्तिकब्रह्मागतानियमस्तु सत्यपि सामहये तयोर्विरोधित्वाभावेन निमित्तत्वाभावान्नभवतोत्युक्तं कौस्तुमि । अत्र च पृष्ठहयजन्म्यापूर्वस्वैकजातोयत्वेऽपि समुच्चयानुराधेन व्यक्तिहयोत्पत्तिरिति ध्वेयम् ।

इदस्य पृष्ठहयसमुच्चयोदाहरणं संसवगोसवादिरूपं मूले ज्ञात्वा-

चित्तयेति द्रष्टव्यम् । वस्तुतसु तेषु उभे हुहद्रथन्तरे भवत इति प्रकाश्य “पवमाने रथन्तरं कुर्याहृहत् पृष्ठं भवतो”ति पञ्चविंशत्राच्छ-
चानुरोधेन साक्षायनिकस्ये रथन्तरस्य पवमानस्तोचे निवेशाभिधा-
नात् पृष्ठस्तोचे उभयोः साक्षीर्ण वा एकस्मिन् क्रतातुभयोः पृष्ठस्तोचयोः
समुच्चयः । अतएव पवमानेऽपि रथन्तरं विधौयमानं न सम्प्रोक्षना-
दैन् धर्मान् यद्भाति रथन्तरस्य तैर्विनाऽपि जायमानत्वेन रथन्तर-
स्यक्षणे आनन्दकादपूर्वसाधनत्वलक्षणात् पृष्ठजनकसंस्कारसमूह-
साधनत्वस्यैव सत्त्ववीयत्वात्तदभावे यूपावटस्थरथवहिंवदप्राप्तात्
कार्यापदे रथन्तरादावप्राप्तेः । अतएव यैर्विना रथन्तरमेव पठितुं
न ग्रन्थं यथा स्तोभादिभिस्तदेतरादेपकत्वे प्रमाणाभावाद्यदा तदा-
न्त्यभूता ऋचोऽपि ऋगन्तरग्राहकप्रमाणाभावे आचित्यरेन् । तदा
तदङ्गभूतस्तोभादौनां “प्रधानं नौयमानं हि तदाऽङ्गान्वपकर्त्तो”ति
न्यायिनाऽनुष्ठाने न काचित् चक्षतः । अतः क्रत्वन्तरे एतादृशवाक्यस्त्वे
स्तोदान्तरे विनियोगाभावे चेदमधिकरणं द्रष्टव्यम् । ८ । २ । १४ ।

॥ पार्वत्यहोमयोः ॥ दर्शपूर्णमासयोः “स्त्रेण पार्वत्यौ होमी
जुहोतौ”ति ज्ञुतम् तत्त्वं संख्याभिन्नं कर्महयं सुश्रपर्वदेवताविशिष्टं
विधौयते । न च इविःसमभिव्याहाराभावाचाऽयं देवतातदितः ।
सम्बन्धसामान्यवाचिन एव योग्यतया देवतात्वपरत्वोपपत्तेः । तदिदं
होमहयं विज्ञतावतिदिश्यते न वेति चिन्तायां प्रयाजादिवदतिदेशः ।
न च पर्वशब्दवाच्चकर्मसमुदायस्यैवाऽवदेवताभूत स्वोहेशांशेन संस्का-
रात्मस्य च विज्ञतावभावाचाऽतिदेशः । पर्वशब्दस्य काले मुख्यतया
कर्मश्चिंत्य सत्त्वाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । अतोऽत्र कालस्यैव देवता-

त्वात् तस्य चाऽसंस्कार्यत्वादारादुपकारकयोर्युक्तेऽवातिदेशः । यदि
तु कालस्याऽपि कर्माङ्गतयोपयोगात् स्मृतिबलेन सर्वादौ स्मृत
स्थाऽपि पुनरकालत्वसम्भावनानिमित्तकाश्रद्धापरिहारार्थं कर्म-
वदेव स्मरणोपपत्तेः सामवायिकत्वलाभाय कालसंस्कारत्वमिष्ठेत् ।
तथाऽपि विज्ञतौ तत्कालौनायामतिदेशे बाधकाभावादन्त्यकालौ-
नायामपि पशुपुरोडाशादिवदूहेनाऽतिदेशोपपत्तेन काचित् चतिः ।
असु पार्वत्यशब्दस्य पृष्णतेर्दानवाचित्वादधिकरणव्युत्पत्त्वा काल-
वाचित्ववद्वावव्युत्पत्त्वा कर्मवाचित्वस्माऽपि सम्भवात् प्रकरणात् कर्म-
परत्वमेव । तथाऽपि पर्वत्यशब्दवाच्यस्माऽन्येयादिसमुदायस्य विज्ञतावपि
देवतात्वसम्भवादारादुपकारयोरनयोरतिदेशे न किञ्चिद्वाधकम् ।
यदि तु सन्निपत्त्योपकारकत्वलाभार्थं देवतासंस्कारत्वमिष्ठेत् ।
तथाऽपि पर्वत्यस्य दानत्वापरपर्यायस्य प्रत्येकमान्यादिवृत्तितया
समुदायवृत्तित्वाभागादपूर्वसाधनरूपेणाऽन्येयादीनां प्रत्येकमेवो-
हेष्वत्वावगतेऽविभिर्मर्शनमन्वरहिक्षतावतिदेशोपपत्तिः ।

न च तत्र शब्दत एव इविषासुहेष्यत्वावगतेऽहेष्यसाहित्यस्य
चाऽविवित्त्वायुक्तोऽतिदेशः । प्रज्ञते तु तद्वित्तशब्देन देवतात्वेन
तेषामुपादानात् साहित्यविवक्षोपपत्तेः सत्यपि वैस्त्रधन्यायेनोहेष्य-
वाचकपदान्तरकात्यनयाऽन्येयादीनां प्रत्येकमुहेष्यत्वे उपादेयता-
दशायां विवित्तसाहित्यानामान्येयादोनामेव देवतात्वावगमाहिक्षतौ
च तेषामनुपयोगित्वेन संस्कार्यत्वानुपपत्तेदेवतासंस्कारकयोः पार्वत्य-
ओमयोरनतिदेश इति वाच्यम् । उहेष्यसामर्थ्यानुरोधेनाऽन्येया-
दीनामपि अपूर्वसाधनत्वेनैव रूपेण देवतात्वावगतेर्विक्षतावति-

देवोपपत्तेः । इतरथा स्वाहाकारपशुपुरोडाशादावपि अन्नगम्भी-
षोमत्वादिनैव देवतात्वोपपत्तेः सौर्यसवनोयादौ तेषामतिदेशा-
नापर्चिः ।

इदच्च सर्वं तद्वितस्य देवताविधायकलमङ्गौष्ठात्योक्तम् । वस्तुतस्तु
विशिष्टविधौ गौरवापत्ते र्हविःसमभिव्याहाराभावेन च देवतातद्वि-
त्वानिच्छयात् पञ्चविंश्च भवते पञ्चसंस्कारकौ वेत्येवमपि तद्वितोपपत्ते-
र्योग्यतयाऽपि तदवधारणायोगात्माऽय देवताविधिः

मन्त्रवर्णादेव तु ऋमावगताऽभावादेवताप्राप्तिसिद्धेः पार्वणपदं
नामधेयमेव । अतएव याज्ञिकानां “ऋषभं चाऽजिनं वयं पूर्णमासं
यजामहे । अमावास्या सुभगा सुषेवे”ति मन्त्रगतपूर्णमासामावास्या-
शब्दयोरेव स्वागवेलायामुद्देशो न तु पञ्चशब्दस्य । एवच्च तदत्थपूर्ण-
मासामावास्याशब्दयोः काले प्रयोगभावाम्यन्नाथपर्यालोकनया
कर्मपरत्वावगतेरकैकस्याऽनेयादित्तिकसंस्कारकत्वेऽपि पूर्वोक्त
रौत्वपशुपुरोडाशादवत् सौर्यादावतिदेशे बाधकाभावः । न हि उद्दे-
शांशस्य प्रयोजकसत्त्वे परप्रयुक्तदेवतोपजोवित्यागांशे स्फूरपेणाऽनेया-
देवेदेवतात्वं सम्भवति । अतो येनैव अपूर्वसाधनविशेषरूपेणोऽशांशं
प्रति संस्कार्यता, तेनैव रूपेण स्वागांशं प्रतिदेवतात्वमिति युक्त एव
पशुपुरोडाशादेरिव पार्वणहोमयोरप्यतिदेशः । एवं वैमुषेऽपि
येनैव रूपेणाऽपूर्वसाधनविशेषत्वादिना पौर्णमास्या उद्देश्यता, तेनैव
रूपेणोक्तरकालप्रतियोगित्वं दृष्टार्थत्वात्तु समुदितान्नेयत्वादिरूपे
तेति उद्देश्यतावच्छेदककोटी साहित्यस्याऽनेयत्वादेशाऽविवक्षित-
त्वाद्युक्त एव वेमुषेष्याऽपि विक्षतावतिदेशः । अस्तु वा तत्रोऽद्येश्यताव-

च्छेदककोटी साहित्याश्विवक्षायामपि उत्तरकालप्रतियोगित्वे उपादेयत्वाइर्घ्यपूर्णमासाभ्यामिष्ठे” तिवतहिवक्षा ।

अतस्य सोमे विज्ञात्युत्तरत्वप्रसङ्गवत् सौर्यादावपि पौर्णमास्युत्तरत्वाभावाद्वाऽतिदेशप्रसङ्गः । अन्वारथणैयायां तु साहित्यादेरविवक्षा दर्घ्यपूर्णमासस्योद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति शुक्लसास्याचतिदेशः । प्रक्षते पार्वणहोमयोस्तु आश्रयिकर्मत्वेन परप्रयुक्तदेवतोपजौवित्वात् सरूपेणाऽन्नेयादीनां देवतात्वानुपपत्तेर्युक्तएवाऽतिदेशः । यत्तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वात् पार्वणहोमयोर्विज्ञतौ च सौर्यादौ तदभावादनतिदेश इति । तत्र, एवमपि वैष्णवेवादिपर्वणे तत्सत्त्वेनाऽतिदेशापत्तेः । प्रयाजादेरपि तत्प्रयुक्तत्वेन सौर्यादावनतिदेशापत्तेश । न हि प्रयाजादीनां प्रक्षतौ परमापूर्वप्रयुक्तत्वं द्विःकरणानापत्तेः । अपि तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वमेव ।

अथ तस्य प्रयोजकता न समुदायापूर्वत्वेनाऽपि तु उत्पत्त्वपूर्वाव्यवहितापूर्वत्वेनेति तेषां सौर्यादावतिदेशस्ततः पार्वणहोमयोरपि तु स्वमितिप्राप्ते । सत्यमेवं । तथाऽपि केषामपि याज्ञिकानां विज्ञतौ पार्वणहोमाननुष्ठानादाचारस्येव प्रक्षतौ साहित्यस्यान्नेयत्वादेष्वोद्देश्यतावच्छेदककोटी विवक्षा न त्रीहित्वादिवदविवेच्येवं तात्पर्ययाहकत्वावसायात्तस्य च विज्ञतावभावादनतिदेशः पार्वणहोमादीना । अतएव नाऽन्तरिण तत्त्विक्षतिपर्युदासरूपेणाऽनन्तमृतिकल्पनागौरवापत्तिः । सूक्ष्माख्याचारमेवोररोक्षत्वं समुदायार्थतारूपहेतुपरतया व्याख्येयानि । ६ । २ । १४ ।

॥ उभयोः ॥ संख्यया कर्मभेदावगतेरेकवाक्योपात्तकर्महयस्याऽपि

सचिवानादवान्तरप्रकरणादा एकैकमन्त्रं प्रति शेषित्वावगते:
 कर्महयस्याऽपि पूर्णमासदेवताकतया तत्संस्कारकत्वम् अमावास्या-
 देवताकतया चाऽमावास्यासंस्कारकत्वं प्रधानहयानुरोधेन च मन्त्र-
 हयस्याऽपि तत्र तत्त्वाऽहस्तिः । एकपदोपादानावगतकर्महयसाहित्य-
 बलाच सकृत् स्फृतस्याऽपि पुनःअरणं “ताज्जतुर्भिर्गतिवद्वाऽनुपपत्तम् ।
 न इच्छ यथाक्रमं पाठो यैनैकस्य कर्मण एक एव मन्त्रोऽप्तं भवेत् ।
 एकपदोपादानात् तु उभयोरप्युभयाङ्गत्वं अतएव नाऽच सूक्ष्मावाकवि-
 भाग इतिप्राप्ते । “समसंख्याङ्गप्रधानविषये यथाक्रममेव सम्बन्ध-
 न्यायस्यौत्सर्गकत्वादेकस्य प्रधानस्यैकैनैव मन्त्रेण निराकाङ्क्षात्वाचा-
 न्युतमन्त्राऽवृत्तिकल्पने पुनःस्मारकाकाङ्क्षाकल्पने च प्रमाणाभावादेक-
 स्यैकसंस्कारार्थत्वमेवेति प्रयोजनवशाहिभागः । ८ । २ । १५ ।

॥ प्रयाजेऽपौति चेत् ॥ समिदादोनां चतुणां प्रयाजानां
 यदि समिदादिपदैदिंतोयान्तैर्विष्णुं यजतौतिवहेवताविधिर्यदि वा
 विशिष्टविधिगौरवापत्तेमन्त्रवर्णदेव समिदादिदेवताविधिरुत्-
 पर्याप्तवाक्यस्यन्तु समिदादिपद देवतानुवादोनामधेयमेव वा, सर्वथा
 सचिपत्वोपकारकत्वलाभाय तत्त्वहेवतासंस्कारार्थत्वमेव पावैषाङ्गाम-
 स्याहाकारोप्तमानुयाजादिवत् । न च समिदादौनासुपभोगाभावः ।
 वेदे सर्वं च समिदादिपदानामग्निसामानाधिकरणदर्शनेनाऽम्बेदी
 उपयोगसम्भवात् समिदावस्यैव वा समिदनादावुपयोगसत्त्वेन
 तस्यैव सचिपत्वोपकारकत्वमितिप्राप्ते । सत्यपि वेदे समिदादिपदाना-
 मग्निपदसामानाधिकरणे इन्द्रमहेन्द्राधिकरणन्यायेन समिदादि-
 पदैस्तत्प्रकाशनानुपर्याप्तिः । शब्दस्य देवतात्वेन तद्देवे पदान्तर-

प्रयोगानुपपत्तेः । न च पूर्णमासादिशब्दस्य पार्वणहोमयोदेवतात्वेऽपि
तदर्थस्याऽपि चाग्नेयादेहेशांशविषयशब्दप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेनोहेश-
सम्बन्धित्वात् पार्वणहोमसंस्कार्यत्ववदिहाऽपि समिदादिपदस्य देव-
तात्वे तत्प्रतिपाद्यस्याऽग्नेःसंस्कार्यत्वोपपत्तिरिति वाच्म् । तथात्वेऽपि
“समिधोम आज्ञस्य व्यन्तु तनूनपादम आज्ञस्य वेत्ति”त्वादिमन्त्र-
वर्णवच्चनेः सम्बोधनेन ततो भिन्नस्यैव समिदादिपदार्थस्य क्रियान्वय-
प्रतौतेः समिदादिपदस्याऽग्निप्रतिपादकत्वाभावात् अग्निसंस्कारकत्वे
पश्चावतिदेशानुपपत्तेश । यत्त्वितरप्रयाजानामारादुपकारकत्वेऽपि
समिद्यागस्य सामिधेन्यङ्गभूतसमित्स्मारकत्वमिति । तत्र । तथात्वे
“यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद समिधो बह्लोरिव यजतौ”ति लिङ्गानु-
पपत्तेः । अत इह इवशब्देन वस्तुतो बहुत्वाभावेनाऽरोपितं बहुत्वमिति
सूच्यते । न च तत्समिद्यनाङ्गसमित्सु युज्यते वस्तुत एव तासां
बहुत्वात् । आरादुपकारकत्वपच्चे तु सत्यपि बहुवचनात्मसमितपदस्य
देवतात्वे प्रान्तिपदिक्षसंज्ञावलेनेकस्येव समितपदार्थस्य मिष्ठौ लिङ्ग-
वशेन युक्तो बहुत्वारोपः । तस्माच्चत्वारोऽपि प्रयाजा आरादुपकारका
एवेति न विज्ञातावृहितव्याः । ६ । २ । १६ ।

इति श्रोखण्डदेवविरचितायां भाष्टदीपिकायां

नवमस्य द्वितौयपादः ।

भाष्टुदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

द्रृतीयपादः ।

॥ प्रकृतौ ॥ “अन्नेरहं देवयच्यथा ब्रौहोणां मेधि”त्वादिमन्त्रेषु
समवेतार्थत्वादियुक्तिवलेन अग्निब्रौहादिपदानां सूर्यनौवारादिषु
हारान्तरसम्बन्धनिमित्तान्यथाभावात्मक ऊहः सिद्ध एव प्रोक्षणादिवत् ।
तद्दशेन पदान्तरप्रक्षेपात्मको भास्त ऊहः अयमर्थसिद्धोऽप्याक्षिप्य समा-
धीयते । प्रकृतौ हि अग्निब्रौहादिपदेनाऽग्निब्रौहादोनां लक्षण-
यैवाऽपूर्वसाधनत्वेन रूपेण प्रतिपादनात् सूर्यनौवारादीनामपि
तेनैव रूपेण प्रकाशनत्वोपपत्तेन उपान्तरप्रक्षेपो युक्तः । अतएव
पाशानिति बहुवचनान्तस्य मन्त्रस्य प्रकृताविवैकपाशकायां विज्ञाता-
वपि लक्षणयैवैकत्वप्रकाशकत्वाद्बोहः । नह्याग्निब्रौहादिपदं शत्या
अपूर्वसाधनौभूतद्रव्यदेवतादिपरं अपि सु लक्षणयैव । “शक्तादन्तेन
रूपेण भाने भवति लक्षणे”ति न्यायात् । विशेषतस्य शब्दस्यैव देव-
तात्वान्तस्य चाऽग्निपदेन लक्षणयैव प्रतीतेः सूर्यस्याऽपि तयैव प्रतीति-
सिद्धौ नोहसिद्धिरितिप्राप्ते ।

सत्यप्यपूर्वसाधनत्वस्य प्रकृतावुद्देश्यतावच्छेदकत्वे अग्निब्रौहादि-
पदेन स्त्रशक्तिजन्यबोधहारा अपूर्वसाधनौभूतद्रव्यदेवतादि संस्कृथ्या-
दित्यर्थोऽवगम्यते । अतएव शक्तिजन्यो बोधोऽपि ब्रौहित्वाग्नि-
त्वादित्वारक एव न त्वपूर्वसाधनत्वप्रकारकः । लिङ्गकल्पशुतिवाक्ये

तदवच्छन्नस्योहेश्यत्वेऽपि मन्त्रान्तर्गतब्रीह्मन्यादिपदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतएव ताटशब्देनाऽपि प्रोक्षणजन्यादृष्टविशेषं एव द्रव्यदेवतादौ संस्कारो जन्यते न तूहेश्यतावच्छेदकेऽप्यपूर्वसाधनत्वे । अतश्चोपकारकपृष्ठभावेन हारस्य शक्तिजन्यबोधस्य विक्षतावनिदेशे तत्पृष्ठभावेन प्राप्यमाणस्याऽम्न्यादिपदस्य सौर्यादौ बाधात् हार्दासव्ययं पदान्तरप्रक्षेपो युक्त एव ।

अतएवाऽग्निब्रीह्मादिपदानामवघातादिवस् तस्वेनैव रूपेण प्रक्षतौ निरक्षकार्थं जनकत्वेन विधानेऽपि तत्कार्थाभाव इव तत्कार्थस्य तेन कर्तुमशक्षत्वेऽपि युक्त एव तस्य विक्षतौ लोपः । तद्वत्वेतावान् विशेषः । कार्थाभावे लोप एव । अशक्षत्वे तु तज्जनकोपायान्तरानुष्ठानमिति ।

यत्तु मूले प्रक्षतावेव नोपायस्य तस्वेन विधेयता । अपि तु अपूर्वसाधनविशेषोपायत्वेन इतरथा अदृष्टार्थत्वापत्तेः । अतश्चाऽम्न्यादिपदस्य स्वरूपेणाऽविवितत्वाद्युक्त एव पदान्तरप्रक्षेप इति । तत्र । तथात्वे प्रक्षतावेव ब्रौह्मिपर्यायाणां दलनादेश्चाऽनुष्ठाने वैगुण्यानापत्तेः । येनैव रूपेण मुख्यकार्यं प्रति जनकता तेनैव रूपेण नियमादृष्टं प्रत्यपि जनकत्वौचित्याच्च । यत्तु अग्निपदेन शब्दरूपदेवताप्रकाशनार्थं लक्षणावश्यभाव इति । अत्र ब्रूमः । सत्यामपि लक्षणायां येन स्वशक्षवाचकत्वसम्बन्धेन प्रक्षतौ शब्दलक्षणा न तेनैव मम्बन्धेन विक्षताविति हारमेदाद्युक्तः पदान्तरप्रक्षेपः ।

वस्तुतस्तु शब्दस्य देवतात्वेऽपि अपूर्वीयदेवतारूपशब्दवाच्चत्वसम्बन्धेनाऽर्थस्याऽप्यपूर्वसम्बन्धात् प्रकाशत्वोपपत्तेनैव मन्त्रान्तर्गता-

इत्यादिशब्दे शब्दलक्षणेति युक्तो व्रीहिपदैव पदान्तरपञ्चेपः । अतएव सर्वत्रैव तत्प्राप्तौ “पूयति वा एतद्वचोऽचरपदेन यदूहति तस्माद्वचं नोहे” दिति ऋग्वरोहपर्युदासोऽपि सङ्क्लिपते । अतएव तत्कार्यप्रकाशनार्थं तत्प्रकाशनसमर्थऋग्वरोहएव कार्यो वैदिकत्वसामान्यात् । तदसभवे लौकिकवाक्योऽहः तथा “न माता-मन्यता” मित्राद्यभिग्रुप्तै मात्रादिशब्दोऽप्रतिषेधोऽपि “न माता वर्दते न पिते” त्वादिरूपोऽन्यत्रोहलिङ्गम् । यद्यपि च नाइयं प्रतिषेधविधि-न्यायप्राप्तत्वादित्युक्तम् भन्नाधिकरणे कौस्तुभे । तथाऽपि नित्यानु-वाद एवाऽयमन्यत्रोहलिङ्गम् । न चोहस्य न्यायमिहत्वे विकृतिविशेषे “विश्वेषां देवानामुम्भाणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि अग्नये च्छागस्य वपायामेदसोऽनुब्रूहो” त्वादिभन्नपाठवैयर्थ्यं तस्य भन्नभेषप्रायश्चित्त-प्राप्तिफलकमन्त्रत्वसिद्धर्थत्वात् । ६ । ३ । १ ।

॥ जाति ॥ मौहूचरौ “पौष्ट्रोकाणि वर्हींषि भवन्तौ” ति श्रुतं । तत्र वहिःपदेन तत्कार्याणि हविरासादनवैदिस्तरणहोत्रषदन-पवित्रकरणादोनि लक्षयित्वा तदुहेशेन पुष्ट्रोकाणि विधोयन्ते । जन्यत्वसम्बन्धायकस्तत्त्वितः । तत्र वैदिस्तरणे प्रकृतिप्राप्ते “सूर्णीत-वर्हीःपरिधन्त वेदिं जामिं मा हिं सोरमुपाशयाना * दर्भे सूर्णीतह-रितैःसुपर्णैः निष्का इमे यजमानस्य व्रज्ञस्य” इति भन्नोवश्यं वर्हीःपदे दर्भंपदे चोहितव्य एव हरितपदेऽपूर्वाहितव्यो न वेति चिन्तायां गुणस्य प्रकृतावविहितत्वेन तत्प्रकाशकपदस्याऽसमवेतार्थत्वादनूहः । कथच्चित्तान्ववणिंकगुणविधिकत्वनया वा समवेतार्थकत्वेऽपि इह

* जयार्मि मा हिंसीरिति भाष्यसम्मतः पाठः ।

पुरुषरौकपदस्य गुणविशिष्टपश्चवाचित्वाहर्भपदस्थाने उहितेन पुरुष-
रौकपदेनैव तन्निष्ठगुणप्रकाशनोपपत्तेन पुनःपदान्तरेण प्रकाश-
नापेत्वा । अतोहरितपदस्य लोप एव नतु तत्स्थाने पदान्तर-
प्रथेष इति प्राप्ते ।

विधौ शुतस्य पुरुषरौकपदस्य गुणविशिष्टपश्चवाचित्वेऽपि प्रक्षतौ
दर्भादिपदस्य जातिमात्रवाचित्वात् तस्मात्प्रकाशनार्थं जातिमात्र-
वाचकस्य पश्चादिपदस्यैव दर्भादिपदस्थाने उहितत्वात् प्रक्षता-
विव पदान्तरेण गुणप्रकाशनार्थं हरितपदस्थाने पुरुषरौकपदशक्त-
निष्ठगुणवाचिपदान्तराह आवश्यक एव । तच्च यद्यपि “पुरुषरौक-
सिताभ्योज”मिति विकारणोयस्त्वारणात् सितपदं प्रसञ्चयते, तथापि
“यथाकथ्यासं पुरुषरौकमेवमन्विष्यो” इति वेदे प्रयोगात् पुरुषरौ-
काश इत्यादौ रक्ताभ्योज एव शास्त्रस्थानां पुरुषरौकपदप्रयोगात् च
रक्ताभ्योजस्यैव विधेयत्वेन रक्तपदमेवोहितव्यम् शास्त्रदीपिका-
यान्तु दर्भपदस्थाने पुरुषरौकपदोहवत् । अतःपार्थसारथेरक्तगुणस्याऽपि
तेनैव प्रकाशनात्र रक्तपदोऽहः सिद्धेदिति ध्येयम् । ६ । ३ । २ ।

॥ लौकिके ॥ दैत्ये पश्चौ “यूपो यज्ञस्य दुरिष्टमामुच्छते यद्युप-
न्यस्तेयज्ञस्य दुरिष्टमामुच्छते तस्माद्यूपोनोपस्थृश्चोयद्येकं यूपमुप-
स्थृश्चेदेष्व ते वायो इति, ब्रूयाद्यदि इवेतौ ते वायू इति, यदि बङ्गनेते
ते वायव” इति श्रुतम् । तत्र यूपस्य प्रकरणादिना प्राप्तत्वात् तत्तत्-
संख्याकसर्वादेवेदं मन्त्रविधानमित्यविवादम् । सर्वशः परं विहितः
अविहितो वेति चिन्तायां प्रकरणादस्यप्रतिश्वेषिन्यायेन च
विहितस्यर्शाङ्कतया तन्मित्तकतया वा नैमित्तिकमिदं कर्माऽङ्कतया

विधीयते । नहींदं दोषनिर्वातार्थं येन विहिते तदभावादप्रहृतिः । यज्ञस्य विहितत्वेन अरिष्टजनकत्वासम्भवेनाऽर्थवादमात्रत्वात् । यदि-त्वत् सर्वनिषेधाधिक्षाद्यदिशब्दोपादानाचाऽप्यप्रतियहैष्टिवैलक्षण्यमाशङ्केत । ततोऽस्त्वयं विहितस्येव युपान्वारथादेः सर्वस्य अहणा-ग्रहणवत् पाद्धिकत्वसिद्धार्थो निषेधः । ततस्य तत्करणपक्षे अयं मन्त्र गठोऽङ्गमिति यदिशन्नाविरोधः । यदि त्वष्टदोषदुष्टविकल्प-मिया निषेधस्य रागप्राप्तयूपस्यर्थविषयत्वमाशङ्केत, ततो निषेधस्याऽपि क्रतुमध्यप्रसक्तगमनागमनादिप्रयुक्तयूपस्यर्थविषयत्वेन “नाऽनृतंवदेच-स्त्रियमुपेया”दित्यादिवत् क्रत्वङ्गत्वोपपत्तेः । सर्वस्य क्रतुवैगुस्यापाद-कत्वावसायात् तत्प्रायस्तित्वेनाऽयं मन्त्रविधिः क्रत्वर्थं एव ।

एवस्तु युपानेकत्वन्यायादेवै“तौत” इत्याद्युहोममन्त्रत्वसिद्धार्थं पुनः पञ्चते । नचैवमपि ऊहितमन्त्रपाठमात्रस्य प्रयोजनलाभेऽपि यदि हावित्यादित्रिनियोगप्रयोजनाभावः देवसत्रिधिपठितानां चयाणा-मेषां पाशाधिकरणन्यायेन तचैव विकल्पप्रसक्तावुत्कर्त्तसिद्धार्थत्वा-दिति प्राप्ते ।

वस्तुतो यज्ञस्य पापापरपर्थायदुरिष्टजनकत्वाभावेऽपि निन्दार्थवादे यज्ञप्रयोगजन्ययूपनिष्ठदुरिष्टस्य यूपस्यर्थकर्त्तरि सच्चारसङ्गौर्जनेनाऽप्य निषेधस्य यज्ञप्रयोगसमाप्तुपत्तरकालौनत्वावगमात् पुरुषार्थत्वावगते-रस्याऽपि तद्वेष्टनिवारणार्थस्य प्रायस्तित्वस्य लिङ्गेन प्रकरणं वाधित्वा पुरुषार्थत्वमेव । अतएव सूक्तभाष्यस्य स्वारस्याद्यूपकार्यापवर्गेत्तर-मेवेदं प्रायस्तित्वं नतु वार्त्तिकादिस्वारस्यात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्यर्थ-ऽपीति अयम् ।

अतएव यज्ञस्वैव यूपनिषदोषजनकत्वाद्यज्ञात् पूर्वे कारणा-
भावेन अशुचित्वापरपर्यायदोषाभावात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्यर्थं पि-
न दोषः । अतएव “यूपचित्याद्युपस्थिते स्माया” दिति स्मार्तमपि
प्रायश्चित्तं वह्निःक्रतुविषयमेव । निषेधस्य मूलान्तराकल्पनात् ।
अस्तु वा तस्य सामान्यविपयत्वादलःक्रतुगतलौकिकविषयत्व-
मर्पि । तदा तु कृत्विक्कर्तृको विहितोऽपि स्यर्थः शामिच्चव-
च्छिषेधविषय एव तमतिक्रम्य प्रवृत्तस्याऽर्तिज्यविधानोपपत्तेः । सर्वथा
यूपकार्यापवर्ग एवाऽयं पुरुषार्थो मन्त्रपाठः । अतएव निषेधवाक्य-
प्राप्तयूपमनूद्य मन्त्रवर्यमिदं स्वतन्त्रमेव तत्तत्संख्याकस्यर्थं निमित्ते
तत्त्वादोषनिर्धाराताथं विद्योयते । न तु कश्चित् कस्यचिदूह इति
सिद्धम् । ६ । ३ । ३ ।

॥ अन्याय ॥ दैत्येवपशुपाशप्रमोचनेऽनुमन्त्रणाद्यमान्त्रातम् ।
“अदितिःपाशं प्रमुमोक्तेत”मित्येकवचनान्तमेकं । “अदितिःपाशान्
प्रमुमोक्तेतानि”ति बहुवचनान्तमपरं । तवाऽर्थस्याऽपि विकल्पेनैक-
पाशकायामेव प्रक्षतौ निवेश इति वस्तते । तदेतत्त्वाद्यहयं हिपशुकायां
विक्षतावतिदेशेन प्राप्तं तवैकवचनान्तस्य तावत् प्रक्षतावेव समवेत-
पाशसंख्याप्रकाशकत्वाद्द्विवचनेनोह इत्यविवादमेव । न च प्रति-
पाशमोचनमस्य वृत्तेरनूहःशक्तः । अस्याऽनुमन्त्रणमन्त्रत्वेन तत्त्वेषेव
प्रयोगात् । बहुवचनस्य तु प्रक्षतावसमवेतार्थकत्वेन अदृष्टार्थं वा
साधुत्वार्थं वा प्रयोगाद्विक्षतावनूहः ।

अस्तु वा लक्षण्याऽप्यर्थप्रकाशकत्वे मन्त्रवति साधुत्वाद्यर्थक-
त्वस्याऽन्याद्यत्वाद्बहुवचनस्यैकत्वलक्षणार्थत्वम् । तथाऽपि स्वशक्ता

अथावयवजन्यावयविहृत्तिसंस्थात्वसम्बन्धेन प्रक्षतावेकत्वलक्षणाया इव
विक्रतौ हित्वलक्षणाया अपि सम्भवादनुह । नचैव “निषिद्ध
सुपांश्चित्यनुशासनेनैव विहितत्वात् न च दृष्टानुविधि शृण्वसि
भवतोयनुशासनात् प्रक्षतावस्थ दृष्टत्वेनैकत्वलक्षकत्वेऽपि विक्षता-
वदृष्टत्वेन हित्वलक्षकत्वानुपपत्तिरिति । वाच्यम् । प्रकरणेन प्रक्षतौ
दृष्टत्ववदतिदेशेन विक्षतावपि दृष्टत्वात् इतरथोत्कर्षेणात्मा-
मन्मस्योपपत्तेरैकत्वस्याऽपि लक्षणानापत्तेः । अतो हिपाशकायामपि
विकल्पेन हिवचनबहुवचनप्रयोग इति प्राप्ते—सत्यं । निरक्ष-
सम्बन्धेन हित्वे लक्षणासम्भवस्तथाऽपि सा किं “सुपांसु” इत्यनु-
शासनशिष्टतया निरक्षलक्षणा वा स्या “इक्षायां घोष” इतिवत् साम्भ-
तिकौ वा, नाऽद्यः अनुशासनस्य “दृष्टानुविधिः छन्दसो”त्यनेन यत्तैव
पाठात्यां दशनं तद्विषयत्वेनैव नियतत्वात् । अन्यथा वैदिकप्रमाण-
प्रमितमावस्थ दृष्टपटार्थत्वे विश्वजिति स्वर्गकामपदे ऊहादौ च
छान्दसविधिप्रवृत्त्यापत्तेः । अतश्चान्दसविधिः पठितमावविषयत्वा-
हिक्षतावतिदिष्टमन्ते अप्रकृत्तेर्नाऽनुशासनिकनिरूढलक्षणाया हित्वोप-
स्थितिः । ६ । ३ । ४ ।

॥ नान्यः ॥ अनुशासनाविषयौभूतेऽपि बहुवचनस्य लक्षणाङ्गौ-
कारि अनुशासनवैयर्थ्यपत्तेः अस्तु वा सा । तथाऽपि प्रक्षतौ यया
वृत्त्या एकत्वोपस्थितिर्न तया विक्रतौ हित्वोपस्थितिरिति प्रक्षत-
वृत्तिबाधात्तद्वारकस्य बहुवचनस्याऽपि बाधे हित्वप्रकाशनरूपकार्यानु-
रोधेन शक्तहिवचनप्रक्षेपावश्यभावः । स्वाधीने शब्दप्रयोगे किमित्य-
वाचकं पदं प्रयोक्ष्यामङ्ग इति व्यायात् । अतएव हित्वोपस्थित्यर्थम्

अङ्गलिविन्यासोप्यनाशङ्गः मन्त्रपदान्तराणामर्थबोधकात्मानापत्तेः । अतएव बहुपाश्चकस्त्वं बहुवचनप्रयोगेऽपि न तस्य मन्त्रत्वं प्रकृततौ निरुद्धलक्षणया एकत्वप्रकाशक एव तस्मिंश्चमन्त्रत्वात् इह शक्त्या बहुत्प्रकाशके तस्मिंश्चमन्त्रत्वानुपपत्तेः । ६ । ३ । ५ ।

॥ विप्रतिपत्तौ ॥ बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य दैत्येव निवेशमङ्गौ-
क्षत्वं विज्ञतावृह्यितितः । स एव त्विह चित्तस्ते किं बहुपाशकाया-
मुत्कर्षं उत दैत्य एव निवेश इति । तद बहुत्प्रकाशनलिङ्गादनुष्ठान-
सादेश्यादेवाधे पूषानुमन्त्रणादिवद्विज्ञतावुत्कर्षः । न च तद्वत्
सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावः । ज्योतिष्ठोममहाप्रकरणस्यैवा-
नर्थक्षतदङ्गन्यायसहजतस्य क्रतुपशु प्राप्तस्य पाशस्य द्वितीयार्थस्य कर्म-
त्वस्य प्रमोचनभावनायाश्च प्रधानभूताया दैत्येऽपि सञ्चितेन तत्प्रति-
पादकानां लिङ्गविरोधाभावेनाऽनुष्ठानसादेश्यादिवाधे प्रमाणाभावात्
गुणभूतबहुवचनमात्रानुरोधेनोत्कर्षकत्वना युक्तेति । वाचम् । अने-
केषामपि पदानामेकब्रोड्डादिपदानुरोधेन व्राह्मप्रयोग एव सङ्कोच-
वदुत्कर्षस्याऽपुरपत्तेः । इतरथा एकपूषपदानुरोधेनेतरपदाना-
मुत्कर्षानापत्तेः । गुणभूतलिङ्गानुरोधेन प्रातिपदिकादेमेषोवर्ज्यं
सङ्कोचवदगुणभूतवचनानुरोधेनाऽपि तदुत्कर्षोपपत्तेः प्रातिपदि-
कार्थवलिङ्गसंख्यादेरपि कारकएवाऽन्वयेन प्रातिपदिकार्थं प्रति-
संख्यादेगुणत्वे प्रमाणाभावात् । एवस्त्रैकवचनान्तपाशमन्त्रस्य
विकल्पोऽप्यष्टदोषदुष्टो न भवेदितिप्राप्ते ।

नात्रोत्कर्षः । गुणभूतबहुवचनानुरोधेन प्रधानभूतानां बङ्गना-

मुत्कर्षे प्रमाणाभावात् । विभक्तगपात्तलिङ्गसंख्यान्वयितरूपसत्त्व-
समाख्यानुरोधेन पार्श्विकान्वयवेलायां लिङ्गसंख्यादेः प्रातिपदि-
कार्थं प्रत्यप्राधान्येनेवाऽन्वयाच । नचेवं लिङ्गाद्यानुरोधेन प्रधान-
भूतबहुतरेतरपदसङ्घोचस्याऽप्यनापत्तिः गुणभूतानुरोधेन प्रधान-
भूतस्य सङ्घोचेऽपि प्रकरणादिवाधपसङ्घेनोत्कर्षे प्रमाणाभावात् ।
सङ्घोचे अवर्जनोयतया नान्तरीयकसत्रिधिबाधेऽपि उत्कर्षे नान्त-
रोयकत्वाभावेन तदाधस्याऽन्यायत्वाच । यूपादिपदानान्तु गुण-
त्वाभावात् तद्वितिरेकेणेतरपदानां प्रकृतोपयोग्यर्थप्रतिपादकत्वा-
भावाच्चोत्कर्षे इति वैषम्यम् । प्रकृते तु पशुपाशकर्मकोषोचन-
माचप्रकाशनस्यैवोपयोगित्वात् संख्यायाः स्वरूपेण प्रकाशना-
नपेत्वत्वात् संख्यावाचकपदवैर्यर्थपरिहारार्थं तस्य पाशसंख्या-
प्रकाशनोपयोगकल्पनेऽपि नेतरपदानां तद्वितिरेकेण प्रकृतोप-
योग्यर्थप्रतिपादकत्वमिति विशेषः । अतएव बहुवचनं “सुपांसु”
इत्येवं स्वशक्यबहुत्वाश्रयीभूतपाशावयवजन्यपाशरूपावयविहृतिल-
सम्बन्धेनैकत्वलक्षणायमेव ।

एवत्तु फलमुखत्वादिष्मशिष्टोऽपि विकल्पो न दीषायेति
धियम् । इतरथोत्कर्षपक्षेऽपि एकवचनान्तमन्वस्यैवोहेन बहुपाश-
कायामन्वस्यामिव क्रतुपशुष्वपि बहुवचनान्तत्वोपपत्तेस्तत्पाठफल-
मन्वत्वमादसिद्धिरूपं मन्दं स्यात् । ८ ३ । ६ ।

॥ अपूर्वे ॥ अतएव दर्शपूर्णमासयोः “पद्मीसद्ग्रहे”त्येकवचनान्तो
मन्वएकपद्मीकप्रयोगद्वय द्विबहुपद्मीकप्रयोगयोरप्यविकारेणैव प्रयो-
क्ताव्यः । न च लिङ्गेनैकपद्मीकप्रयोगणव मन्मोऽङ्गः द्विबहुपद्मीक-

प्रयोगयोस्तुहेनाऽतिदिश्यत इति युक्तं प्रयोगयोः परस्यरं प्रकृतिविकार भावे प्रमाणाभावात् । लिङ्गस्य वस्त्रमाणरौत्था सर्वसाधारणत्वाच । यत्र हि उपदेशाख्यप्रापकप्रमाणस्यैकमात्रविषयत्वम् अन्यत्र च कार्यसुखेनाऽतिदेश्यतः प्राप्तिस्त्रैवोऽहः । न च प्रापकप्रमाणस्य सर्वविषयत्वे अत्र च पाश्वन्यायेन प्राप्तिपदिकादिलिङ्गस्य सर्वविषयत्वोपपत्तेरेकवचनानुरोधेन सङ्कोचायोगादाऽस्य प्रापकप्रमाणस्यैकपद्मोपयोगमात्रविषयत्वम् । न च क्रतुपश्चनां समानविधानत्वक्त्वाच्चिन्मायां “प्राप्ता” इत्यस्य लिङ्गानुरोधेन मेषीवर्ज्ञं सङ्कोचवदिहाप्येकवचनानुरोधेन मन्त्रसङ्कोचोपपत्तिरिति वाच्यम् विना कारणं पुंलिङ्गस्य लक्षणायां प्रमाणाभावेन तत्र सङ्कोचोपपत्तार्थपि प्रकृते सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । नह्यत द्विबहुपद्मोकप्रयोगे एकवचनस्य लक्षणा । प्रत्येकव्यक्तिगतैकत्वाभिप्रायेण तदुपत्तेः । यथैव हि शुक्रा घटा इत्यादौ शुक्रगुणस्य प्रत्येकवृत्तिलेनाऽन्वयः । तथैकवचनाभिहतस्येकत्वस्याऽपि प्रत्येकव्यक्तिवृत्तिलेनाऽन्वये न काचित् चतिः । न वैवं “बहुषु बहुवचन”मित्राद्यनुशासनस्य निर्विषयत्वापत्तिः । बहुत्वस्य शब्दबोधे विवक्षायां तदुपत्तेः । नचैवं पशुना यजितेत्यादौ द्विविपश्यहणेऽपि बाधकानापत्तिः । प्रथमातिक्रमे कारणाभवेनैकवचनस्यैच्छकपश्चम्तरव्यावृत्तिफलकत्वोपपत्तेः । अतस्य द्विबहुपद्मोकप्रयोगे एकवचनान्तस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगोपपत्तेर्न तत्रोऽहो न वा “द्वौहोणा भेषे”निवङ्गोप इति सिद्धम् । ८ । ३ । ७ ।

॥ विज्ञतौ ॥ एवं प्रकृतावेष समवेतार्थकत्वेन द्विबहुपद्मोपयोगयोरपि मन्त्रस्याऽविकारे सिद्धे विज्ञतौ द्विबहुपद्मोकप्रयोगयोरपि

प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनैवैकवचनस्य प्रयोगोपपत्तेनोहः । न चैव मनेक-
पाशकायां विकृतावपि एकवचनान्तस्य पाशमन्वस्थोहानापत्तिः
एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनोपपत्तेरिति वाच्यम् प्रकृतौ पाश-
स्थैकत्वेन तद्रूपतैकवचनस्याऽपूर्वं साधनवृत्तिपरिच्छेदकीभूतसंख्या प्रका-
शकत्वेन विकृतावपि तादृशसंख्या प्रकाशनार्थमूङ्गावश्यभावात् ।
प्रकृते त्वेकवचनस्य प्रमाणान्तरावधृतपद्मनेकत्वावरुद्धप्रयोगविषये उपि-
पाशाधिकरणन्यायेन प्रवृत्त्यवगतेर्न परिच्छेदकीभूतसंख्या प्रकाशकत्व-
मिति वैषम्यम् । ६ । ३ । ६ ।

॥ अधिगुः ॥ एवं क्रतुपशुनां समानविधानत्वपूर्वपदे “प्रासा”
इत्यन्निग्रन्नैषएकवचनान्तस्य तेषु प्रयोक्तव्यः । पद्मोशब्दवत् ।
नत्वेकवचनानुरोधेनैकपशुक एव दैच्चादौ एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्त्यभि
प्रायेण गणेऽपि शुत्यैव सम्भवात् । अतएव यस्य पुंलिङ्गस्य शुत्या
स्त्रीपुंगणे असम्भवस्त्राऽत्यन्तनिषिद्धलक्षणायां प्रमाणाभावान्मेषीवर्ज-
पुंपशुष्वेव सङ्घोच इति वैषम्यम् । असमानविधानत्वासाम्ने तु
“प्रासा” इत्ययं वचने लिङ्गे च “प्रैभ्यो स्थानिं भरतादि”त्वेवमूहितव्य
एव । तदेततात्मीयस्य समानविधानत्वविचारस्य प्रयोजनमात्र-
कथनम् । ६ । ३ । ६ ।

॥ प्रतिनिधौ ॥ यत्र तु अवयवसाद्येन प्रतिनिधिनियमो यथा
नौवारपूतौकादौ तत्र ब्रौह्मादिशास्त्रैषैव नौवारादिगतब्रौह्मवयव-
समानजातौयावयवानामपि साधनत्वावगतेः संस्कारविधीनां मुख्य-
द्रव्यममानविधानत्वस्य दृतौर्ये स्थापितत्वात् “ब्रौह्मीणां मेधे”ति
मन्मोऽपि अविकारेणैव प्रवर्तते । न तु नौवाराणामित्येवमूहितव्यः ।

एवं सोमपदघटितमन्वा अपि प्रतिनिधौ मुख्यस्थानापश्चतिदेशे प्रमाणाभावात् । न च नौवारगतब्रीह्मवयवादौ ब्रौहित्वजातौ प्रमाणाभावेन तत्र कथं ब्रौहिपदप्रयोगः । पुरोडाशप्रकृतित्वस्य षष्ठ्यर्थत्वेन ब्रौहिपदवाच्चब्रौहित्वजातैः प्रकृतित्वायोगे ब्रौहिपदेन लक्षण्या ब्रौहित्वमाधनतात्त्विसाधनताकत्वसम्बन्धेन ब्रौह्मवयविन इति तदवयवानामप्युपादानेन नौवारगतब्रीह्मवयवानामपि प्रकाशमोपपत्तेः । ब्रौहिभिर्यजेतेत्यनेन हि ब्रौहित्वजातैः साधनता शब्देनोच्यते तदाश्रयावयवयिनस्तदवयवानाच्च साधनता त्वर्दाद्विषयते इत्युक्तं दृष्टीये ।

वस्तुतः पुरोडाशस्य ब्रौह्मवयवत्षुलप्रकृतित्वस्यैव सत्त्वेन ब्रौहिपदेन ब्रौह्मवयवानामेव लक्षणाच्च । सोमत्वादिकं त्वयवयवयविहृत्तिजातिरिति पूतौकगतसोमावयवेष्टपि साऽस्त्वेव पूतौकगतविजातौयावयवाच्चात् तु सा नाऽभिश्चयते । अतस्त्वाऽपि नोहः । यदि हि नौवारत्वादिना नौवाराणां प्रतिनिधौ साधनत्वं भवेत् तदा तेषां साङ्गप्रधानकरणासम्भवे कर्मविधात्त्विसानां संस्कारविधिगत्तरप्रवृत्तिकतया समानविधानत्वाभावाङ्गवेदपूर्वः ।

वस्तुतस्य तदाऽपि नौवारेषु ब्रौहिष्वर्मातिदेशे प्रमाणाभावः । सत्येऽपि ब्रौहिकार्यापत्वते लौकिकधर्मग्रहणेनैव तेषां निराकाच्छत्वाद्यूपावटस्तरणवर्हिष्वीवाऽतिदेशकस्यनानुपपत्तेः । अन्यथा यूपावटस्तरणेऽपि वर्हिष्वाध्यत्वसाद्यशादतिदेशापत्तेः । फलचमसे तु “तमस्मैभक्षं प्रयच्छे”दिति लिङ्गादेवातिदेश इति वैषम्यम् । यदि तु द्रव्यमात्रसम्भवे कर्मविधिमात्रलोचनयैव संस्कारविधिभ्यः पूर्वमेव

नौवाराणां साधनत्वावगम इति विमाव्यते तेषां प्रोक्षणादिधर्मांशे
समानविधानत्वेऽपि “ब्रोहीणां मेध” इति मन्त्रस्य यवप्रयोग इव
नौवारप्रयोगेऽपि लोपो भवेत् तुः ।

इयमेव च इयो गतिर्थत्र नाऽवयवघटितसाहृष्टेन प्रतिनिधिर्थाऽव-
घातप्रतिनिधितयानहृनिर्लुक्षनादौ । तत्र सर्वथैव धर्माणां
लोपोऽ“धिसवनमसि वानस्पत्य”मित्यादिमन्त्रमात्रलोपो वा । प्रकृते
तु नौवारपूतौकादौनाम् अवयवघटितसाहृष्टेन प्रतिनिधित्वाद् द्रव्य-
शास्त्रेणैव साधनत्वावगतेः संस्काराणामिव ब्रौद्धादिपदघटितमन्त्र-
स्याऽपि अनूहेन प्राप्यविचातः । तदेतदपि तार्तीयाधिकरणस्य
प्रयोजनमात्रकथनम् । ८ ३ । १० ।

॥ असंसगिंषु ॥ दैत्ये अधिगुप्रैषे “उदीचीनाम् अस्य पदोनिधत्तात्
सूर्यक्षम्भूर्गमयताहातं प्राणमन्ववस्तुजादन्तरिक्षमसुन्दिशः श्रीचं
षुर्धिवो शरोर”मिति श्रुतं तत्र पशुगणे अस्येत्येकवचने हिवचनबहु-
वचनोहो निरपवादः । पद इत्यत्राऽनुहोऽपि चक्षुरादिपञ्चकविषये
तूहाननुहचित्तायां सत्यऽपि अधिष्ठानभेदे इन्द्रियं लाघवाह्न्यासञ्ज्ञ-
हृष्येकमेव कथते । अभिमतञ्च परेषामपौदं प्राणवायौ । अतश्च
तस्यैकत्वादेकवचनं समवेतायेकमेव पशुभेदे तद्देहादूहितव्यम् ।
प्राणपदवाक्षे ग्राणन्तु अधिष्ठानस्याऽपेक्षात्वादेकमेवेति तत्र सुतरा-
मूहः । शरौरस्य तु प्रलक्षत एकत्वात् ततोऽपि । न च चक्षुषो
व्यासञ्जहृत्तित्वे एकगोलकविनाशेऽपि चाक्षुषोपपत्तेरितिप्राप्ते, भिन्न-
देशावस्थिताश्चयभेदे तदाधियभेदस्य रूपादाश्रौतमर्गिकस्य त्वागेन

व्यासच्यहुत्तित्वकल्पने प्रमाणाभावादन्यथासर्वप्राणिसाधारणेनैक-
चक्षुःकल्पनापत्तावस्थादिष्ठसिद्धगापत्तेः प्रत्यधिष्ठानं नानैवेन्द्रियम् ।
तत्र प्रमाणान्तरवशात्तैजसादोत्यन्यदेतत् । तत्र पढोन्यायेनेकत्वस्थ
प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणाऽपुणपपत्तेरनुह एव ।

वस्तुतस्तु गोलकाधिष्ठितस्य सूर्यगमनासभवात् ततो निर्गत-
स्यैवाऽव चक्षुःपदेनाभिधानं । न च पर्यन्तिकरणोत्तरमेवाधिगुप्रेषात्
तदानोच्च चक्षुरादौनां गोलकल्पत्वात् निर्गमनमिति वाच्यम्
अनन्तरभाविसंज्ञपनफलस्यैव पूर्वमुच्चमानत्वेन बाधकाभावात् ।
अतस्य निर्गतस्य चक्षुषः प्रदोपप्रभावदनेकस्याऽपि संसर्गलैकीभावात्
प्रकृतावेकवचनं निर्बाह्यम् । ततस्य विकृतावपि सर्थेव सशब्दादनुहः ।
न हि निर्गतचक्षुषां प्रदोपानामिव भिस्तेशावस्थानस्यैवकल्पनाद्यैकौ-
भावः । एकगोलकनिमौलने तत्पुरःप्रदेशावस्थितघटादेगोलकान्तर-
स्थितचक्षुषा दर्शनेन निर्गतचक्षुषो विस्फारणकल्पनादेकीभावोपपत्तेः ।
अत च तेजस्त्वादिवचक्षुषद्वादिकमपि अवयवावयविहृत्तिजातिः ।
तेन तत्त्वोलकस्थिततत्त्वकुर्भिरारब्दोवयव्याऽपि चक्षरेवेति नोह-
प्रसक्तिः । एवं प्राणपदवाच्याणेन्द्रियेऽपि बोधम् । शरीरे तु
यद्यपि नैकीभावसभवस्थापुराचमानस्य कारणैभूतसूक्ष्मपृथिव्यां
लयापरपर्यायगमनस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् प्रकृतावेव स्तुत्यर्थमुच्च-
मानतया असमवेतार्थकलादनुहो द्रष्टव्यः । शरीरे ऊहं केचि-
दिच्छन्ति । ६ । ३ । ११ ।

॥ एकधा ॥ तत्रेव प्रैषे “एकधाऽस्य त्वचमाच्छता” दिति श्रुतम् ।
तत्र षष्ठ्यन्तं द्वितौयान्तस्य पशुगणे द्विवद्वचनान्तेनोहितव्यमित्य-

विवादम् एकधाशब्दस्य त्विकारोऽथ वा अभ्यासात्मको भास्तु ऊह
 इति चिन्तायां एकधाशब्दस्य एकप्रयत्नसाध्यत्वे एकदेशकालत्वे च
 लौकिकप्रयोगेण नानार्थकत्वावगतेः प्रकृतावेकत्वात्त्वचोहेशतः
 कालतो वा साहित्यरूपार्थाऽप्यभवेन त्वचःसाकल्यसम्पत्तये एक-
 प्रयत्नसाध्यत्वंस्येव ग्राह्यत्वेऽपि विकृतावश्चुताभ्यासकल्पने प्रमाणा-
 भावादेकधाशब्देनार्थान्तरभूतं देशतः कालतो वाऽनेकत्वक्षेदन-
 साहित्यमेव शक्तया प्रकाश्यत इत्यविकारादनूहः । यदि तु उपकार-
 पृष्ठभावेन पदार्थानामतिदेशात् प्रकृतौ यस्य शब्दस्य योर्थो निर्णीत-
 स्तस्य तदथेष्टुष्ठभावेनेव प्राप्यवगतीर्था, अन्तरप्रकाशनस्य प्रयोजनत्व-
 कल्पनमुपपत्तिमटिति विभाव्यते । तदाऽस्तु एकप्रयत्नसाध्यत्वमेव
 विकृतावपेक्षधाशब्दार्थः । तथाऽपि तु नाऽभ्यासः । सङ्कुदुच्चरिते-
 नेवेकधाशब्देन सर्वत्वग्रगतैकप्रयत्नसाध्यक्षेदनकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।
 यद्यपि च सहितानां सर्वासां त्वचामिकप्रयत्नसाध्यक्षेदनकलं बाधितम्
 तथाऽपि प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्युक्तत्वादुद्देश्यानां त्वचां साहित्याविव-
 क्षणात् प्रत्येकमेव सम्मार्गादिवत्तास्त्रेकप्रयत्नसाध्यक्षेदनकत्वस्या
 न्वयबोधोपपत्ते नर्थोऽभ्यासेनेति प्राप्ते ।

प्रकृतौ यादृशनिर्णयं प्रति यादृशपदज्ञानस्य यादृशसामग्रीसत्त्वे
 फलोपधायकता विकृतावपि तादृशसामग्रीसत्त्वे एव तादृशपद-
 ज्ञानस्य तादृशनिर्णयोपधायकत्वं वाच्यम् इतरथा प्रकृतिवद्वावानुप-
 पत्तेः । तदिह प्रकृतौ एकधाशब्देन सहकार्यान्तरनैरपेक्ष्यैकत्वक्त्वं
 विशेषतावक्षेदकीकृत्य त्वग्विशेषकैकप्रयत्नसाध्यक्षेदनकत्वप्रकारकः
 पर्याप्तिसंसर्गको निर्णयोजनितः । न चाऽमौविकृतौ सङ्कुदुच्चरितेनैक-

धाश्वदेन सहकार्यान्तरनैरपेण सम्भवति । तस्य समुदितत्वक्त्वं विशेषतावच्छेदकोक्त्वाऽपि तादृशबोधजनकत्वात् । अतस्य तादृशबोधे बाधितविषयत्वप्रतिसम्भानस्याऽपि उक्तनिर्णये सहकारि�कारणता वाच्येति । अधिकसामग्रीकत्वात् प्रकृतिवद्वावबाधापत्तिः । अतः प्राकृतसहकारिकारणमाचेण प्रत्येकत्वग्विशेषकनिरुक्तबोधजननार्थं एकधापदस्य यावत्त्वचमभ्यास आवश्यक एव । सोऽयं अभ्यासमाचेण प्रकृतितोऽन्यथाभावादूह इति व्यवहृत्यते न तु अयं वस्तुतः संस्कारोहादिसाधारणोहलक्षणाक्रान्त इति धैर्यम् । ८ । ३ । १२ ।

॥ मेधपतित्वम् ॥ तच्चैव प्रैषे “उपनयत मेधादुर आशासानामेधपतिभ्यां मेध”मिति श्रुतम् । केषाच्चित् तु शास्त्रिनां “मेधपतयो मेध”-मिति । तत्र न तावच्छाखाभिदेनाऽत्र मन्त्रभेदः । एकदेशवैलक्षण्येऽपि शास्त्रान्तराधिकरणन्याग्रेन प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेकत्वावगतेः । ततस्य तदर्थोऽपेक्ष एव वाच्यः । तेन मेधस्य पश्योः पतिर्यजमानो देवता वा अर्थो वाच्यो न तूभयं न च मेधपतित्वस्य शक्षतावच्छेदकस्यैकत्वात् तदवच्छिन्नोभयाभिधानेऽपि न दोषः इति वाच्यम् तथात्वेऽपि इतरपदानां ततत्तदर्थघटिततत्तदाकार्यविषयकविलक्षणबोधहयजनकत्वानुपपत्तेः । तथा हि यजमानपरत्वे यजमानाय यो मेधः पशुर्भोगसाधनत्वेनाऽसौत् तं मेधा भवन्तकृत्विजः दुरो यज्ञहारस्त्रोत्तानोत्करयोर्मध्यं उपनयत सौयदक्षिणां यजमाननिष्ठं फलं वा आशासानाः सन्त इत्यर्थः । देवतापञ्चदेवतायै मेधं पशुमाशासाना मेधा भवन्तस्तु दुरःप्रति उपनयतेर्थः ।

केचित् देवतापक्षे देवतायै पशुमाशासाना भवन्तो मेषग्रहदीया
दुरो यज्ञद्वाराचि इदयादीनुपनयतेत्वर्थ इत्वाहुः । सर्वथा विल-
क्षणबोधहयजनकत्वानुपपत्तेरेकरूपएवाऽर्थो वाच्यः । न च बोध-
हयजनकत्वे सक्षम्भूतस्य शब्दस्य सक्षम्भूतप्रत्यायकत्वमिति निवम-
भङ्ग एव दूषकतावीजं न च तदवाऽस्मि शास्त्रमेदेन हिंशुतस्य
सक्षम्भूतवाभावादिति वाच्यम् तदाऽपि लिङ्गवस्त्रितश्चुतेरत्नेकत्व-
कल्पनागौरवमिया एकस्यैवाऽर्थस्य वाच्यत्वात् तदित्थ किंपरत्व-
मिति चिन्तायां देवताया विग्रहायभावेन सामित्वापरपर्वायपति-
त्वानुपपत्तेर्यजमानपरत्वमेव । न च तस्यैकत्वेन हिंशुतनानुपपत्तिः
पाशन्यायेन तदुपपत्तेः ।

वसुतसु दम्यत्वोर्वासञ्ज्ञघृत्तिकार्तृत्वैक्यायजितेतिवदेकवचनं
पद्मोयजमानाभिप्रायेच च वसानावितिवद्दिवचनम् । अतएवैक-
पद्मौकप्रयोगे हिंशुतनान्तर्व भग्नोऽन्यच त्वेकवचनान्तर्वेति
नाऽक्षमते विकल्पोऽपौति प्राप्ते—

यज्ञमानपरत्वे पश्चोराध्यासनस्य तावत् सिद्धत्वेनैव दैयर्थं इक्षिदा-
दौनां चाऽशुतानां कल्पनाच तदाश्वासनमपि सम्भवि । अतोदेक-
स्वादिव्यवहारसिद्धर्थं देवताया अपि स्त्रीकारात्मसञ्ज्ञस्य द्वतोऽ-
साधितत्वात् तमादाय मेषपतित्वोपपत्तेदेवतापरत्वमेव । वक्षन्तु
त्वदुक्तरौत्येव देवतात्वस्य अम्बोषोमयोर्वासञ्ज्ञघृत्तित्वादेकत्वोपपत्ते-
रघिष्ठानमेदेन च हिंशुतोपपत्तेर्माऽपुश्यपपत्तमेव । कर्तृत्वद्वय च
देवतात्वेऽपि मेषपतित्वं सामानाधिकारस्तादेवोपपत्तमिति न काचित्
क्षतिः ।

एवम् विकल्पोऽपि फलमुखत्वात् दोषाय । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सते हयोरपूर्णो विकल्पस्य अर्थद्यानुसन्धाने सिद्धान्ते त्वयिमाधिकरणे वस्तते । ८ । ३ । १३ ।

॥ नियमो वा ॥ यत्र देवतात्वमेकमधिष्ठानन्तु एकं बहु वा तत्र हिवचनान्तस्याऽधिष्ठानपरत्वात् तदनुरोधेनोऽहः । एकवचनान्तस्य त्वयिचार एव देवतात्वस्यैकत्वात् यथा “वायव्यं खेतमालभेत” “वैष्णवेदं धूममालभेत” “स एतान् पशुनादित्येभ्य आलभेते”त्वादौ । अत्र वायुरेकमधिष्ठानं विष्णशब्दस्य समस्तवाचित्वाद्बहुवो देवा अधिष्ठानम् । यद्यपि च शब्दस्यैव देवतात्वाऽवशब्दानां बहुत्वं । तथाऽपि देवस्थादिव्यवहारसिद्धर्थं कल्पयस्य स्तौकारस्याऽप्यर्थनिष्ठस्यैव कल्पनात् स्तौकारघटितमेधपतित्वस्याऽप्यर्थत एवोपपत्तेरथं एवाऽकाऽधिकरणे परम्परया देवतात्वाधिष्ठानपदेनोच्यते इति तद्बहुत्वोपपत्तिः । एवमादित्यानामपि बह्नामेवाऽधिष्ठानत्वं बहुवचनानुरोधात् । न च शब्दस्य देवतात्वपक्षे चतुर्थ्युपात्तदेवतात्वे प्रातिपदिकलस्याऽदित्यपदस्यैवाऽन्वयात् तस्य चैकत्वेन बहुवचनेनाऽप्येकत्वस्यैव लक्षणात् कथमधिष्ठानानेकत्वमिति वाच्यम् सत्यामपि लक्षणायां स्त्रशक्तात्रयवाचकपदवृत्तित्वसम्बन्धेनैव लक्षणादात्रयरूपे-अर्थं बहुत्वोपपत्तेः । अतस्य तत्र देवताधिष्ठानसंख्यानुरोधेन हिवचनान्तस्योऽहः । देवतात्वम्बेकाम् अनेकत्वे प्रमाणाभावात् । यादित्येभ्य इत्यचाऽपि न बहुत्वं विभक्ष्युपात्तदेवतात्वान्वयि अपि तु बहुत्वस्याऽप्यर्थकामर्थसम्बन्धं गृहीत्वा तत्त्वाद्वितैकत्वमेवेति तत्राऽपि देवतात्वैकत्वम् । अस्तु वा बहुवचनबलात् तत्र देवतात्वमेद इति न

तदिहोदाहरणं किञ्चित्प्रिमस्त्रुचेव । तदेतत् पूर्वाधिकरणस्य
प्रयोजनमादकथनमिति मन्त्रव्यम् । ८ । ३ । १४ ।

॥ अर्थान्तरे ॥ यत्र तु देवतात्वान्यनेकानि अधिष्ठानं लेकमनेकं
वा तत्रैकवचनान्तस्याऽपूरहो यथा “त्वाऽप्त्वा वाद्यं पाद्मीवतं अन्यये पावकाय
पशुमालभेत” । “आन्येः क्षणाग्रोवः सारस्तौ मेषीवभुः सौम्य”
इत्यादौ । अत्र त्वष्टृपद्मीवतोरन्निपावकयोस्त्राधिष्ठानैकत्वेऽपि तस्मित-
चतुर्थीभेदादेवतात्वभेदः । द्वौयोदाहणे तूभयभेदः । अतस्याद
उभयोरपि मन्त्रयोस्तत्तत्संख्यावशेनोऽहः । न चाऽनयोर्मन्त्रयोरर्थ-
हयपरत्ववशेनोऽप्त्वाकारे प्रक्षतौ विष्णतौ वा देवतात्वतदधिष्ठान-
रूपार्थभेदात् समुच्चयापत्तिरिति वाच्यम् । उभयोरपुग्मयार्थप्रति-
पादकत्वेन विकल्पोपपत्तेः । एकवचनान्तो हि देवतात्वे परम्परा-
सम्बन्धेन मेधपतित्वं वदन् परम्परासम्बन्धघटकतया अधिष्ठानमपुग्प-
स्यापयति । अग्नौषोमत्वादिना तदुपस्थितिसु मेधपतिपदादश-
क्येव । हिवचनान्तोऽपि अधिष्ठाने मेधपतित्वं वदन् स्वीकारास्यसम्ब-
न्धस्य देवतात्वाधीनत्वादेवतात्वमपुग्पस्यापयतौति सत्येऽपि विषयता-
भेदे उभयोरपुग्मयोपस्यापकत्वाहिकल्पोपपत्तिः ।

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाष्टदैषिकायां
नवमस्य द्वौयपादः ।

भाटूदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

चतुर्थपादः ।

॥ बड़विंशति ॥ तचैव प्रैषे “बड़विंशतिरस्य बड़क्रयस्यानुष्ठोच्चा-
वपतादिति” श्रुतं तवाऽस्य मन्मस्य करणमन्मत्वाभावेऽपि समवेत्
प्रकाशक्त्वसञ्च वे असमवेतार्थत्वस्याऽन्याव्यत्वादविकार एव पश्चगच्छ
इति तावदनाशङ्गं विकारोऽपि कौटुम्बिधि इति चिन्तायाम्—

प्रकृतिहृषपदान्यथात्वे प्रमाणाभावाद्युतपदान्तरकल्पनानुपपत्ते-
र्यादत् पश्चगतसमस्तवंकिप्रकाशनार्थं बड़विंशतिरस्तेति पहचानाहृत्ति-
रेव । अतएव प्राकृतपदबाधे प्रमाणाभावात् क्वचिदपि एकश्च नोहः ।
“अदितिःपाशं मेधपतये मेध”मित्यादावपि अभ्यासेनेव सर्वपाशादिप्र-
काशनोपपत्तेः । अश्रुतहिवचनान्यथाहारापेक्षया श्रुतस्त्रैवाऽभ्यासकल्पने
साधवाच्च । अन्यथा हिधा चिधेत्वेवमूढेनैव प्रकाशनोपपत्तौ एकधापद-
स्याऽप्यभ्यासानापत्तेः । न च एकत्वादीनां प्रकृतावेकत्वादिनाऽनुहृ-
त्यत्वादपूर्वसाधनौभूतसंस्थात्वेन प्रकाशने च विकृतावपि पश्चवहृ-
त्वादेरपूर्वसाधनौभूतस्य प्रकाशनार्थं बहुवचनादिप्रक्षेपावश्यभाव
इति वाच्यम् । “आग्नेयं क्वचिप्रोवं सौम्यं वभु”मित्यादौ पश्चेकत्वस्त्रैव
तत्तदपूर्वसाधनत्वेन बहुत्वस्याऽविहितत्वात् प्राजापत्यानित्यादावपि
यागबहुत्वार्थमेव बहुवचनोपादनिनाऽतिदेशप्राप्तस्य पश्चेकत्वस्त्रैव

तत्तदपूर्वं साधनत्वात् । अतस्य तत्प्रकाशनार्थं माहृत्तिरेव श्रुतपदस्य श्रुता । न तु सर्वादिपदवत् पदान्तरप्रचेपः । यस्तु मूले एतत्-पदसाधनार्थं षड् विंशतिसंख्या पश्चभयसम्बन्धप्रधानमिदं वाक्यं प्रति-पश्चमेदेन तत्सम्बन्धं प्रकाशयितुमध्यसनीयमिति दुक्तिरूपम्बस्ता । सा सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थस्य गुणत्वेन प्राधान्यशङ्कानुपपत्तेवाक्यार्थरूपस्य चाऽग्राम्भदत्तेन सुतरां तदनुपपत्तेः प्राधान्येऽपि च तस्य प्रतिपश्चूडेनाऽपि प्रकाशनोपपत्तेरभ्यासे प्रमाणाभावादुपेक्षिता । अत उक्ताशुक्लैरव पद-इयाभ्यासः प्रसाध्य इति प्रथमः पदः ।

हितोयस्तु पश्चगणे एकप्रयोगविधिपरिमित्यहोतानामनेकेषां साङ्घानां यागानां यौगपद्मावगतेरर्थं प्रकाशनकार्यस्याऽपि यौग-पद्मावगमात् तदनुरोधेन शुगपदनेकप्रकाशकप्रक्षेपस्याऽवश्यकत्वात्-क्वचिच्छुयमात्मस्वैवाऽभ्यासः । “अदितिःपाश”मित्यादौ तु गुणानु-रोधेन प्रधानप्रातिपदिकस्याऽभ्यासे प्रमाणाभावादपि नाऽसौ अपि तु बहुवचनाद्युह एव ।

यद्यपि च बहुत्वं न कस्यचिदद्दृशं तथाऽपि पाशप्रातिपदिकेनाऽनेकपाशोपादाने साधुत्वार्थं तत्प्रक्षेपस्वैवाऽवश्यकत्वात् । न चैक-वचनान्तपद्मीशम्भवत् प्रत्येकव्यक्तयभिप्रायेषैकवचनप्रयोगः तस्य पाशैकत्वानेकत्वसम्बद्धजनकतया निर्णयकत्वाभावात् । प्रक्षतिवद्वाव-बाधप्रसङ्गेनाऽप्रयोज्यत्वादतएव “द्विधानयोरुद्धर्वचे” त्याद्युहाङ्गीकारेऽपि एकैकत्वचि प्रयत्नश्चयसाध्यच्छेदेनकत्वशङ्काजनकतया निर्णयकत्वा-भावादगत्या एकधापदेऽभ्यासाङ्गैकरणम् । प्रक्षते तु विवक्षि-तार्थविषये संशयजनकत्वाभावाद्यौगपद्यसम्पत्तये जाहाङ्गीकरणमेव

युक्तम् । तत्राऽपि षड्विंशतिपदिके अन्यथाते प्रमाणाभावात् षड्विंशती षड्विंशत इत्येवं वचनएवोः । संख्याप्रधानत्वाच्चास्य वाक्यस्याऽयमर्थेनिर्णीयते । तथाहि । सर्वत्र ही त्रय इत्यादयः संख्याशब्दाः संख्येयप्रधाना एव विंशत्यादयसु संख्याप्रधानाः । दृष्टार्थता च तत्प्राधान्ये अन्यूनयोः पार्श्वयोरवद्यतीति वचनात् साक्षात्वगमेन तत्प्रकाशनव्यङ्गत्वात् अतः प्रधानभूतषड्विंशतिप्रातिपदिकेनाऽन्यथाभावः । नचैवं विंशतिर्गवामितिवदंक्रौणां गुणते वंक्रौशब्दस्य षष्ठ्यत्त्वापत्तिः । संख्याप्राधान्येऽपि “देवदत्तादयःपर्षत्” “पञ्चपञ्चाशतस्त्रिहृतः संवत्सरा” इत्यादौ लक्षण्या संखेयशब्दस्य संख्यासामानाधिकरणदर्शनेन वंक्रिमस्तत्त्वाया वंक्रिशब्दस्याऽपि सामानाधिकरणोपपत्तेः ।

न च लक्षणाभियैव संखेयवंक्रिप्राधन्यं विंशतिर्गव इति वदिति वाच्यम् तथात्वेऽपि षड्विंशतिशब्दस्य संखेयसामानाधिकरण्यसम्पत्तये तत्त्वाणाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् । नामार्थयोः पार्श्विकान्यवेलायामपि अभेदेनैवान्वय इति नियमानङ्गीकारे तु ममाऽपि वंक्रौणां समवेतत्वसम्बन्धेन संख्यायामन्वयोपपत्तेन लक्षणा । न च वंक्रिशब्दस्य वंक्रिमस्तत्त्वाया संख्याविशेषणते तस्या एकत्रेनैकवचनापत्तिः बहुवचनस्य स्वशक्त्याश्रयसमवेतत्त्वत्रित्वसम्बन्धेनैकत्वलक्षणार्थत्वात् । तत्र मतेऽपि संखेयप्राधान्ये षड्विंशतिरित्वेकवचनेन स्वशक्त्याश्रयसमवायित्वत्वसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणाया आवश्यकत्वाच्च । नचैवं विनि मनाविरहः वंक्रिपदे जघन्यत्वस्यैव नियामकत्वात् अतश्च प्रधानभूतषड्विंशतिपदे अन्यथाभावा-

नुपपत्तेः । “षड्विंशती अनयो वंक्रय” इत्येवं वचनोह्न एवेति प्राप्ते ।

“ता अनुष्ठोचयावयता” दिर्ति वंक्रोणामेव परामर्शात् तासामेव प्राधान्यं संखग तु तद्विशेषणत्वेनोपात्ताऽपि साकल्यसूचिकेति नाइट-द्वार्थतापत्तिः ।

एवम्भ षड्विंशतिपदगतैकवचनस्य बहुत्वलक्षणार्थत्वेनाऽसमवेतार्थत्वाद्वेवोह्नसम्भावना । अपि तु षड्विंशतिप्रातिपदिक एव समवेतार्थत्वाद्वृद्धः । अतस्य “हिपञ्चाशदनयोवंक्रय” इति समस्य वचनमेव युक्तम् । किञ्च व्रक्तातावप्येकैकस्मिन् पाञ्चे व्रयोदश व्रयोदश वंक्रयः समस्यैव षड्विंशतिपदेनोक्ता इति इहाऽपि समस्यैव सर्वाः प्रकाशयितव्या इति गम्यते । यद्यपि च न्यायसिद्धमपौदं समाप्तवचनं एकधा षड्विंशतिरिति “हिहिर्बङ्गना” मित्याश्लायनसूत्रमूलभूतश्चत्या सुब्रह्मण्यानुहवदभासोकर्त्तुमुचितम् । तथाऽपि “षड्विंशतिरिति समाप्तेन वे” ति साङ्खायनसूत्रमूलभूतशुल्या पञ्चे समाप्तस्याऽप्यभ्यनुज्ञानात्म विरोधः । अतएव पञ्चेऽभ्यासेऽपि हिवारमेव न तु यावत्पशु । एकधाशब्देपेत्रमिति द्रष्टव्यम् । वोष्णयैव यावत् पञ्चे कप्रयद्वच्छेद्यत्वनिर्णयोपपत्तेः । ८ । ४ । १ ।

॥ अश्वस्य ॥ अश्वमेधे सवनोयपशुरभ्यस्तुपुरगोम्हगौ चेतरौ विहितौ । तेषामिकप्रयोगत्वात् तम्बेणाऽधिगुप्रेषि पठनीये अश्वस्य चतुस्त्रिंशहंक्रिकत्वादितरयोः प्रत्येकं षड्विंशतिवंक्रिकत्वात् पूर्ववत् समस्य वचने षड्ग्रीतिरेषां वंक्रय इति प्राप्तम् । तत्रायं मन्त्रः समाप्तातः । “चतुस्त्रिंशहाजिनो देववन्धो वंक्रोरश्वस्य स्वधितिः समेति । अच्छद्रा-

गात्रा वयुना क्षणोत परम्परनुधांश्चाविशस्ते”ति । अयस्य लिङ्गप्रकरणाभगं वंक्रिविशसनप्रैष एव विनियुक्तते न तु यच्चादौ अतश्चौपदेशिकेनाऽनेनाऽतिदेशप्राप्तस्वाऽधिगोरज्ञविषये वंक्रिप्रकाशनमात्रांश्च बाधाऽद्वास्ताऽयं मन्मान्ययोऽस्तु हिपञ्चाशदनयोर्वक्त्रय इति समाप्तस्त्वयपि प्राप्तम् ।

तत्तेदमपरं वचनं “न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंश्चतिरित्येव ब्रूया”दिति । तदनेन किं विधीयत इति चित्तायां न तावदच्चप्रतिषेधविधिः । स हि चतुस्त्रिंशत्पदमात्रप्रतिषेधो वा स्यात्ताद्वक्त्रप्रतिषेधो वा । उभयथाऽपि विहितप्रतिषेधे विकल्पापत्ते-रसम्भवः । अत्थ ऋग्नज्ञात्त्वापत्तिः ऋक्प्रतिषेधे च षड्गौत्रितिरित्येवं समाप्तस्यैव प्राप्तेः षड्विंश्चतिपदयुक्ताऽधिगुप्रैषस्वाऽप्राप्तवेन तस्वाऽपि विधाने वाक्यमेदापत्तेष्व षड्विंश्चतिपदेन षड्गौत्रितिपदो-पेताऽधिगुप्रैषलक्षण्या तस्वाऽनुवादत्वे च लक्षणैव दोषः । अतो न गिरागिरेतिवक्त्र चतुस्त्रिंशदिति निषेधानुवादः । षड्विंश्चतिरिति च षड्विंश्चतिपदमात्रस्य पाठप्राप्ते मन्त्रे इत्यपदवहिधानं । तद्देव च निषेधानुवादबलाच्चतुस्त्रिंशत्स्यानापद्मत्वं विधानबलाच्च मन्मान्त्र-गतष्ठेष्विंश्चतिपदेनाऽस्त्वदंक्रिसंख्यालक्षणायामपि न दोषः ।

नचैवकारेण विधिशक्तिप्रतिबन्धात् षड्विंश्चतिरित्यस्य विधित्व-मिति वाच्म् एवकारस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । “अत्र च्छेवाऽवपन्तो”त्वादौ तयुक्ताऽपि विधिदर्शनाच्च । नचैवकारेण स्वार्थं एव विधेयत्वापादनेन षड्विंश्चतिपदे विधेयत्वप्रतिबन्ध इति वाच्म् षड्विंश्चतिपदस्यैव विधिमङ्गौक्षयैक्वारस्यैवाऽयोगव्याहृतिरूपं फल-

मादाय चतुस्त्रिंशत् पदव्याहृत्याऽन्ययोगव्याहृतिरूपं फलमादा-
यैव वाऽनुवादत्वोपपत्तेः । अतस्मै “षड्-विंशतिर्वाजिनो देववन्धो”-
रिति मन्त्र इतरयोस्तु प्राकृत एव समासेनेति प्राप्ते ।

न तावदैवकारोऽयोगव्याहृत्यर्थकतयाऽन्ययोगव्याहृत्यर्थकतया
वाऽनुवादो वैयर्थ्यपत्तेः, पदमात्रेण स्तुत्यनुपपत्तेश्च अन्ययोग-
व्याहृत्यनुवादस्य निषेधेनैव सिद्धौ पुनरनेन करणे सुतरां वैयर्थ्याच्च ।
निषेधाद्विविधैवकारार्थविधौ चाऽयोगव्याहृत्यस्तावत् षड्-विंशति-
पदस्य पदेऽप्यप्राप्तत्वादयोगस्याऽप्रसक्तात्वेन विधानासम्भवः । षड्-
विंशतिपदविधानावश्यकत्वे ततएव तस्माः प्राप्तत्वाच्च । अतएव
नाऽन्यनिष्टत्तेः तद्विधाने विकल्पस्याऽवश्यकत्वाच्च । अतएवाऽव-
श्येवाऽवपत्तौ”त्वादैवकारार्थविधौ “न तौ पश्चौ करोतौ”ति तद्वि-
कल्पापत्तिरित्यत्रां कौस्तुभे ।

वस्तुतस्तु निषेधसमभिव्याहृतैवकारण्यस्ये प्रतिप्रसवरूपता स्ववि-
षयस्याऽनुवादत्वेव वाऽनुभवसित्वा । शब्दशक्तिवैचित्रव्याहृत्याऽनुभव-
मिहस्याऽपङ्गोतुमशक्त्वात् । न च वेशेषिके मन्त्रे षड्-विंशतिपदस्य
प्रतिप्रसवः सम्भवति । न च प्राकृतएवाऽधिगौ षड्-यौतिपदप्राप्तौ
तस्य प्रतिप्रसवः तथात्वे “न चतुस्त्रिंश”दिति निषेधानुवादानुप-
पत्तेः । वैशेषिकमन्त्रेणाऽखांशे प्राकृताऽधिगुवाधेन तत्र षड्-विंशति-
पदप्रतिप्रसवानुपपत्तेश्च । तूपरगोमृगयोर्द्धिपञ्चाशत्-पदप्राप्तौ तत्र
षड्-विंशतिपदप्रतिप्रसवेऽपि निषेधानुवादानुपपत्तिस्तदवस्थेव ।

आश्चलायनमताङ्गैकारे तु तत्र षड्-विंशतिपदस्यैव सत्त्वात्
प्रतिप्रसवानुपपत्तिः । अतएवकाररूपतात् पूर्व्यग्राहकानुरोधेन षड्-

विश्वितिपदोपलक्षितवडशोतिपदोपेताऽन्निगुप्रेषज्ञवया तस्येव प्रति-
प्रसवः । सोऽपि न विधेयः । एवकारेणाऽनुवाद्यत्वावगमात् ।
तत्प्राप्तिस्थेत्यम् । “न चतुर्ख्यं श”दित्यं वैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधविधिः ।
चतुर्ख्यं शतपदेन लक्षण्या तदादिसम्बन्धाभिधानात् । पदमाव-
प्रतिषेधे तत्र षड्विंश्वितिपदप्राप्त्यभावेन “षड्विंश्वितिरित्येव श्रूया”-
दित्यस्याऽनुवादत्वानुपपत्तेः । अतोवैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधएवाऽयं
तत्त्वं “न तौ पश्चौ करोतो”तिवहिहितप्रतिषिद्धत्वाहिकत्वः । अभाव-
पत्ते च अतिदेशप्राप्तस्य षड्ख्योतिपदोपेतस्याऽन्निगोरेव व्याधेन प्राप्त-
त्वात् षड्विंश्वितिरित्येवेत्यनुवादः ।

आश्वलायनमते तु “षड्विंश्वितिःषड्विंश्वितिस्तुख्यं शदेषां वंक्रय”
इत्येवमाकारकाऽन्निगुप्रेषत्य षड्विंश्वितिपदेन लक्षणात्तस्मैवाऽयमनु-
वादः । एतेनैवकारयुक्तवाक्येनोक्तविधाऽन्निगुप्रेषस्यैव प्रतिप्रसव-
विधिः । वाचनिकेन चाऽन्निगुप्रेषेण पाठप्राप्तस्य वैशेषिकमन्त्रस्य
बाधाच्च चतुर्ख्यं शदिति निषेधोनित्यानुवादः । वैशेषिकमन्त्रस्य
वाचःस्तोमादौ विनियोग च वेयर्थमपि । एवस्त्र विकल्पोऽपि
नाऽष्टदोषदुष्टोभविष्यति । एवकारस्याऽयोगव्याहृत्तेरन्वयोगव्याहृत्ते-
र्वाऽनुवादो भविष्यतोत्पास्त । निषेधपूर्वकैवकारस्यस्ते एवकार-
सम्बन्धस्याऽनुवाद्यत्वप्रतीतेः । ताट्यशस्यस्ते यस्त्रद्वादिवदेवकारस्याऽपि
स्यसम्बन्धिविधिप्रतिबन्धकत्वात् ।

अतएव उपवासाःपतस्तोत्युक्ते उपवासानेव कुरु न तु प्रवासं
गच्छेत्यत्र प्रवासनिवृत्तिरेव विधेया न तूपवास इत्यनुभवसिहम् । यत
तु न निषेधपूर्वकता तत्राऽनुभवबलादेवकारसम्बन्धस्याऽपि विधाने न

का चित् ज्ञतिः । यथा “अब्द्वेवाऽवपन्ती”त्यादौ । प्रज्ञते तु एवकार-
स्थान्विनोऽधिगुप्रैषस्याऽविधेयत्वात् चतुर्जिंशदित्येव निषेधविधिः ।
शास्त्रप्राप्तस्य निषेधात् “न तौ पश्चौ करोती”तिवाहिकल्पः ।
षड्विंशतिरित्येवेत्ययं अकरणपक्षे न्यायप्राप्तानुवादः सब्दकरणप्रशंसया
करणस्यैव निन्दार्थवादः । एवस्तु वैशेषिकमन्त्रस्य प्रकरणमपि न
वाधितं भवति । विकल्पस्तु बहुवचनान्तपाशमन्त्रवक्त्र विरुद्धते ।

नचैवमधिगुप्रैषस्य विधेयत्वेऽपि एवकारार्थस्यैव वैशेषिकमन्त्रा-
स्यान्यनिहृत्तिरूपस्य विधेयत्वोपपत्ते “न चतुर्संशदि”त्यस्यैवाऽनुवादत्वं
किं न स्यादिति वाच्यं एवमपि शास्त्रप्राप्तनिहृत्तेरविशेषेण विकल्प-
स्याऽपरिहार्यत्वात् । अतएवा “तद्वेवाऽवपन्ती”त्यादावप्राप्तपरि-
संख्यैवाऽङ्गोऽक्षता कौस्तुमे । तत्वरद्धकारस्य तु तच्चेवकारार्थविधि-
मङ्गोऽकुर्वतस्तत्र विकल्पापत्तिस्तदेव चेह तदनापत्तिरित्ययं पर्यनु-
योगोदुरुद्धरो न तु मम । न च तवाऽपि विनिगमनाविरहताद-
वस्थ्यम् एवकारस्यायोगव्याहृत्यन्ययोगव्याहृतिरूपनानार्थकतया
सम्बिधार्थकत्वेन निःसन्दिध्यार्थकनिषेधस्यैव विधित्वाङ्गोऽकारात् ।
अतःसिद्धोऽङ्गमेष्ठेऽप्याऽधिगावूहः ।

अच च सूतव्याख्यानुरोधेन किञ्चिहैलक्षणेन च भाष्यकारिणैका-
धिकरणं वार्तिककारिण चाऽधिकरणहयमाचितं तत्प्रमेयमात्र-
लिखनप्रवृत्तेन मयोपेच्छितम् । ८ । ४ । २ ।

॥ वनिष्ट ॥ अधिगुप्रैष एव “वनिष्टुमस्य माराविष्टोरुकं मन्त्र-
माना” इति श्रुतं तत्रोरुकपदेन किं उलूकस्याऽभिधानं किंवा वपाया
इति चिन्तायां वपायामुरुकशब्दप्रयोगभावादन्यत्र वेदे लकारस्यान-

रकारदर्शनात्रोकेऽपि च रोमाणि सोमानीत्यादौ रलघटितपदयोः समानवृत्तिकलदर्शनादुरुकपदेनोलूकाभिधानं ततसोलूकबुद्धावनिष्टुं माच्छिदतेर्ति मन्त्रार्थः । ततश्चवपानेकत्वेनोरुकगच्छस्योह इति प्राप्ते ।

न तावहनिष्टोः सर्वथैव लवनं निषिधते । इदयादिवत्स्त्रह इविष्टेन लवनस्त्राऽवश्यकत्वात् । नाऽपि उलूकसादश्यबुद्धिर्स्ववनकाले निषिधते अट्टार्थत्वापत्तेः । अत उरुकशब्देनाऽवयवयोगेन वपाभिधानमेव वपोहरणकाले वपां मन्त्रमाना भावत्वा वनिष्टुं माच्छिदतेर्त्यर्थः । वनिष्टोर्वपायोगोत्तरकालं लवितव्यत्वात् अतस्त्रह पूर्वलवनप्रतिषेधवचनं दृष्टार्थं भवति । अवयवयोगस्त्रोरुकशब्दोविस्तोर्णवाचो दोर्घन्तान्दसः । कशशब्दो भेदोवाचो नामैकदेशे नामयहरणात् कशशब्दोऽपि तहचन एव ततश्च पदहृयमिदं समाप्तो वा विस्तौर्णं भेदोवपास्यत्वं तदथः । न च रुद्ध्या योगबाधः । रेफघटितस्य पदस्त्रोलूकेऽपि रुद्ध्यभावात् । अतश्च वपानेकत्वे उरुणिकानौति पदहृयपदे उरुकाणीति समाप्तक्ते च ऊहः कार्यः । ६ । ४ । ३।

॥ प्रश्नसा ॥ तच्चैव प्रेषे “प्रश्नसावाहः” इति श्रुतं अत्र क्षणुतादिति अनुष्ठितं । तत्र प्रश्नसेत्यनेन किं करणीभूतः शास उच्चते उत प्रश्नस्त्रत्वमिति चिन्तायां प्रश्नसायामट्टार्थत्वापत्तेः प्रश्नसेति वृत्तीयान्तं अकारलोपेन इत्येन च शासवाचिशासशश्वसासिं वैश्वासमावस्त्रते इत्यादिलिङ्गादसिवचनः । ततश्चासिना खण्डेन बाह्यक्षिन्दतेर्ति प्रेषार्थः । यद्यपि च स्त्रधितिरेव पशुप्रकरणे सामान्यतम्भेदेने विहितस्तथाऽपि बाहुरुदेने मान्त्रवर्णिकोविशेषविधिरनेन न विष्ठते । अतश्चाऽखमेधे “शतं वाजताहरितच्छरवोसयो भवत्तो”ति

असिद्धहत्य विधानात् तदनुरोधेनोह इति प्राप्ते भाष्यकारादिभिरेवं समाहितं प्रत्यक्षविहितख्वितिसत्त्वे मान्वर्णिकशासविधिकल्प-नायां गौरवात् प्रशस्तापदं प्रशस्तल्पपरमेवेति तत्तु ख्यमेव “दश-प्रयाजानिष्ठाशासमाहरे” ति वाक्यस्य लिखितलाङ्कासस्याऽपि पश्चौ विहितत्वेनोपर्यात्तम् ।

वस्तुतस्य वौधायनादिसकलकल्पपर्यालोचनया शासपदस्य ख्वितिवपि शक्त्यवगमादाहुच्छेदेनेऽपि ख्वितिरेव प्रसक्तेन मान्व-वर्णिकद्रव्यान्तकल्पना । यत्तु “असिं वैशासमाचक्षत” इति लिङ्गं तत् ख्वितिरेव असितुख्वत्वेन स्तुत्यथं असिशब्दस्य निर्धण्टौ ख्वितिपर्यायत्वेन पाठादा शासशब्दस्य ख्वितिपर्यायत्वसूचनाथं न विरुद्धते । अतश्च शासस्य बाह्यच्छेदेने करणत्वसत्त्वेऽपि प्रशस्तेतिपदेन न तदभिधानं तकारमावलोपस्य बाहुलकत्वे सम्भवति अकारलोपस्य इत्यस्य च बाहुलकत्वाङ्गोकारे प्रमाणाभावात् द्वितीयाद्विवचनान्तत्वाङ्गी करेण बाहुसामानाधिकरणे सम्भवति वेयधिकरणस्याऽन्यायत्वाच्च । द्विवचनस्याऽकारादेशस्तु स्ततन्व रूतविर्वाहत इति न तस्य बाहुलकत्वं एवच्च शनादोषणीत्यादिप्रायपाठोऽपि सङ्गच्छते । अतश्च प्रशस्तपदेन प्रशस्तत्वाभिधानात् तस्य चाऽविकलत्वसूचनार्थतयाऽदृष्टार्थत्वाद्वाहुविवृद्धावूहः । तचाऽपि प्राकृतपदस्य बाहुदये क्षान्दसत्वादाहुबहुत्वे द्विपाशकायां विकृतौ बहुवचनान्तपाशमन्वस्येवाऽप्रभृतेः स्वाधीने शब्दप्रयोगन्यायेन प्रशस्तान् बाह्यनित्यूहः । पूर्वपक्षे च प्रशासैरिति द्रष्टव्यम् ।

इदम् महाभाष्यस्वारस्यात् कान्तधातोरिव सान्तधातोरपतुत्य-

न्यायत्वात् क्रिप्तिचौ नस्तु इत्यज्ञौकात्य शासपदस्यैव शसेति छान्द-
समित्यापाद्य प्रशंसार्थत्वमुक्तम् । यदा तु महावार्त्तिकाखारस्या-
हुप्रयोगात् सान्तधातोः क्रिप्तिचावित्येतदापाद्यमानस्तरानुगुणां-
च्छस्तुहिंसायामित्यनुशिष्टस्य हि साथंकस्य शस्त्रातोर्लुप्तिकाख-
टीयाम्तरुपाश्रयणेऽपि छान्दसत्वकल्पनाहिंसासाधनस्त्रितिकर-
त्वावगते याज्ञिकसम्भवः शासवृद्धावेवोहोऽनुसन्धेयः । ६ । ४ । ४ ।

॥ श्वेन ॥ तत्रेव प्रेषे “श्वेनमस्य वक्षःक्षण्या” दिति चुतम् ।
तत्र श्वेनपदं इवशब्दानुषङ्गेण वक्षस उपमार्थमित्यविवादम् । इव-
शब्दार्थस्य सादृश्यमित्यपि । तत्र बहुतरधर्मैः सध्ये कतिपयधर्मैरन्वा-
यत्वादकारविशेषेणैव । अतश्च वक्ष उद्धत्य कर्त्तनादिना श्वेनाकारतां
सम्याद्य यष्टव्यमिति पक्षो विधिस्तु पश्चवत् प्रकृतित्वंनेति प्राप्ते—

अवदानवाक्ये “इथवक्षस” इति अवशात् तस्यैव इविष्टप्रतीतेन
कर्त्तनादिना तत्राशः शक्यः कल्पयितुं तेन सादृश्यसम्पत्तिरविकलो-
क्षरणादेव जायत इति अविकलोक्षरणं प्रकाशयितुमेव सादृश्यानुवादो
दृष्टार्थत्वात् । इतरथा श्वेनाकारताया मान्ववर्णिका विधाने गौरव-
मदृष्टार्थता वाऽपद्यते । एवं “शलादोषणीकश्चपे वांसौ कवषोरुप्तेक-
पर्णीष्ठौवन्त्यादि” च्चपि द्रष्टव्यम् । शला शलाके कश्चपे च कच्छपा-
विव कवषा गतिसाधनाद्वादियानसद्ग्रे सेकपर्णीकरवौरपर्णी-
क्षातौ अष्टौवन्तौ अस्तिसंयुक्तौ । अत च पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च श्वेना-
दीनामुपमानत्वस्याऽवश्यकत्वात् तत्रापि चेवशब्दश्रवणेन सिंहो देव-
दत्त इतिवहौलत्वाभावात् सिंह इव ते वौरा इतिवहौविहृष्टौ
अनूहितश्येनपदेनैवोपमानसिद्धेनूह एव श्वेनादिपदानां न्याय-

सिद्धः कल्पसूत्रकारसम्मतस्तेति यद्यपोदमधिकरणं नोहविचारोपयोगि तथाऽपि प्रासङ्गिकत्वात् दोषः । ६ । ४ । ५ ।

॥ प्रासङ्गिके ॥ अग्निहोत्रे “अग्नयेज्ञोतिष्ठने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदस्याग्निहोत्रे हुतेऽग्निहोत्रे उद्धापेदि”ति चुतं तद्विमिदं प्रायश्चित्तं दर्शाद्यर्थप्रणीतस्याऽग्नेरग्निहोत्रकाले उद्धाने भवति नेति चिन्तायां—

यच्छब्दसमभिव्याहृतेन लिङ्गा पदशुत्या निमित्तत्वमुद्घानस्य प्रतीयते । न च तदुद्घानमाचस्य नाशापरपर्वायस्य सञ्चवति यत्विच्छिवाशस्य सर्वदासस्तेन कादाचित्कात्वव्याप्तनिमित्तस्याऽसञ्चवात् । अतो हविरात्तिन्वायेन प्रतियोगितासञ्चन्वेनाऽग्निर्विश्वेषणं । तद्वाऽपि चाम्नेरवयवशोनाशस्य सर्वदा सस्वादग्नित्वावच्छिन्नजगतीतलवर्त्तिसर्वाग्निनाशस्य च कदाप्यसञ्चवादवश्यं करिष्यमाणाग्निहोत्रप्रयोगोपयोग्यग्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनाशस्यैव प्रकरणादिना निमित्तत्वावसायादुक्तप्रयोगोपयोग्यवयविनाश एवेदं अवश्यच्छायमर्थोभेदनहोमादावपि वक्तव्य एव । प्रकृतप्रयोगोपयोगिकपालनाशस्यैव निमित्तत्वात् अतस्यहृदेवेदमारादुपकारकं अग्निहोत्राङ्गम् ।

अस्तु वा नष्टस्याग्नेतपादकाङ्गायां वैस्त्रधन्यायेन पदाम्लरकल्पनयाऽस्याग्निहोत्रापेच्छितादृष्टरूपाग्न्युत्पादकात्वकल्पनया सविष्योपकारकात्वमेव । भेदनहोमस्य दृष्टरूपकपालजनकात्वस्य वाधितत्वादारादुपकारकात्वमिति विशेषः । अतएवाऽग्न्युत्पादनप्रयोजनाभावादग्निहोत्रे हुते एतत् प्रायश्चित्तवैयर्थ्यपत्तेः अहुतेऽग्नि-

हीत इच्यनुवादः । भेदनहोमस्तु कपातकार्यं निष्पत्तेऽप्युद्वासनात् पूर्वं भवत्येवेति विशेषः । सर्वथा दर्शार्थं प्रणोतस्याऽप्यन्नेरम्भ-होत्रोपयोगित्वाद्विमित्तसंस्कार्ययोरुभयोरपि सत्त्वेन तदर्थं कर्तव्य-वेष्टिः । न च तथाऽपि दर्शादौ वैधममन्त्रकोहरणाभावादुदृताम्भ-नाशाभावेन निमित्ताभावः । उद्वत्त्वस्य हविरुभयत्ववदम्भविशेषत्वेनाऽविवक्षितत्वादिति प्राप्ते ।

नाऽत्रोहृतत्वं उद्देश्यविशेषणं करिष्यमाणप्रयोगोपयोगुरुहतत्वाव-च्छब्दप्रतियोगिताकविनाशस्यैव निमित्तत्वात् वैधस्यैव चोहरणस्य निमित्तकोटिप्रवेशात् नाऽर्तिप्रसङ्गः । उदृतशाम्भिरेवेति अन्विष्टं नित्यानुवादः । इतरथा अजस्तपवे उद्वत्त्वाभावादुदृत इत्यस्य पाञ्च-कल्पेनानुवादत्वापत्तेः, गर्हपत्यादिनाशेऽपि ज्योतिष्ठतौच्छापत्तेष्व । अतस्य दर्शार्थं प्रणोतेनैवाऽम्भिरोत्रानुष्ठानादुहरणस्य प्रसङ्गसिद्ध-कार्यतया लोपे निर्मित्ताभावादेव न नैमित्तिकानुष्ठानं अपि तु अन्वाहिताम्भिनाशप्रायस्त्रित्वमेव अत च पूर्वपक्षे उदृ-ताम्भभावमात्रेणान्यथात्वाद्वात्तोहप्रसङ्गेः सिद्धान्ते तटपवादात् सङ्गतिः । ८ । ४ । ६ ।

॥ धारणे ॥ “अनारभ्य धार्यो गतश्रिय आहवनोय” इति अतं तत्र गतश्रोतुं ग्रन्थान्तरे अन्यथा व्याख्यातमपि तत्त्वरब्दे प्राप्तश्रीत्वमिति व्याख्यातं । तदिह यदा तत्रिमित्तके आहवनीयधारणे छत्रेऽम्भिरोत्र-काले म उदापेत्तदा तदुत्पत्तर्थं ज्योतिष्ठतौष्टिः कर्तव्या न वेति चिन्तायां निमित्तसंस्कार्ययोः सत्त्वात् कर्तव्या । न च धारणे छत्रे तत्प्रयोगोपयोगुरुहरणाभावादकरणं अनुदृतस्य धारणायोगेन तत-

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NO. 1, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, II, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
 AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk cannot be supplied—some
 of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	RS.	A.
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ 10/- each	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV., Fasc. 1-8 @ 10/- each	14	6
Aitareyalocana	2	0
Amarakosha, Fasc. I	2	0
*Anu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ 10/- each	2	8
Anumana Didhiṭi Prasārīni, Fasc. I, @ 10/-	0	10
Astasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ 10/- each	3	12
Atmatattvaviveka, Fasc. I	0	10
Acāvaidyaka, Fasc. 1-5 @ 10/- each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-9. Vol. II, Fasc. 1-9 @ 1/- each	18	0
Bālam Bhatti, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. I, @ 10/- each	1	14
Baudhāyanā Srauta Sūtra, Fasc. 1-3 ; Vol. II. Fasc. 1-4 @ 10/- each	4	6
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. I, @ 10/- each	4	6
Baudhāstotrāsaṅgraha	2	0
Brhaddevatā, Fasc. 1-4 @ 10/- each	2	8
Brhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ 10/- each	3	12
Bodhicaryāvātarā of Cāntideva, Fasc. 1-5 @ 10/- each	3	2
Cri Caṇṭinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Catadūṣani, Fasc. 1-2 @ 10/- each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each	8	0
*Catapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 ; Vol. V, Fasc. 1-4 @ 10/- each	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ 10/-	3	2
Catasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-16 @ 10/- each	10	0
*Caturvarga Chintamani, Vol. II, Fasc. 1-25 ; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 ; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ 10/- each	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/- each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ 10/-	1	4
Clokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/- each	8	2
*Crāuta Sūtra of Cānkhyāṇa, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol. 4, Fasc. 1 @ 10/- each	10	0
Cri Bhāṣhyam, Fasc. 1-3 @ 10/- each	1	14

		Rs.	A.
Dāna Kriyā Kaumudi, Fasc. I-2 @ /10/ each	...	1	4
Gadahara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Ditto Acarasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	...	3	2
Gobhiliya Grhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	...	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	...	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parsista	...	2	0
Ditto Grihya Sangraha	...	0	10
Haralata	1	14
Karmapradipī, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	...	17	8
Kurma Purana, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	5	10
Kiranavali, Fasc. I, @ /10/	...	0	10
Madana Pārijāta, Fasc. I-II @ /10/ each	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradipodyota, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 ; Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	...	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	...	2	8
Manutikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Mārkandeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	9	0
*Mimamsā Darcana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	...	6	4
Mugdhadhodha Vyakarana, Fasc. 1-2, @ /10/ each	...	1	4
Nirukta, (2nd edition) Vol. I, Fasc. I, @ Rs. 1-4	...	1	4
Nyāyavārtika, Fasc. 2-6 @ /10/ each	...	3	2
Nityācārapaddhati, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Nityācārapradipa, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	Rs. 6	14	
Nyāyabindutikā, Fasc. I @ /10/ each	...	0	10
*Nyāya Kusumānjali Prakarana, Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	1	14
Nyayasaraḥ	2	0
Padumśwati, Fasc. 1-6 @ 2/ each	...	12	0
Prākṛita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Prakṛta Laksanam, Fasc. I @ /1/8 each	...	1	8
Parācara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	12	8
Parācara, Institutes of (English) @ 1/- each	...	1	0
Parikṣamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmani (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	3	12
Rasarnavam, Fasc. I-3	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. I	0	10
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Samaraicca Kaha, Fasc. 1-4, @ /10/ each	...	2	8
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
Six Buddhist Nyaya Tracts	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Sucruta Samhitā, (Eng.) Fasc. I @ 1/- each	...	1	0
Suddhi Kaumudi, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Sudhanta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each	...	2	8
Syainika Sastra	1	0
*Taittreyā Brahmana, Fasc. II-25 @ /10/ each	...	9	6
*Taittiriya Samhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	...	11	14
*Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	...	6	4
Tantr Vārtika (English) Fasc. 1-10 @ /1/4	...	12	8
Tattva Cintāmani, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-10 ; Vol. III, Fasc. 1-2 ; Vol. IV, Fasc. I ; Vol. V, Fasc. 1-5 ; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	24	6
Tattva Cintamani Didhiti Vivṛti, Vol. I, Fasc. 1-4 ; Vol. II, Fasc. I, @ /10/ each	...	3	2
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Easc. 1-4, @ /10/ each	...	2	8

			Rs.	A
Tattvārthādhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ 10/-	1	14
Tirthaeintamoni, Fasc. 1-3, @ 10/- each	1	14
Trikānda-Mandanam, Fasc. 1-5 @ 10/-	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ 10/-	3	2
*Upamita-bhava-prapafica-kathā, Fasc. 1-2, 2-13 @ 10/- each	6	14
Uvasagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/-	6	0
Vallāla Carita, Fasc. I @ 10/-	0	10
Varsa Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ 10/-	3	12
*Vāyu Purāna. Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II. Fasc. 1-7 ; @ 10/- each	6	14
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8 ; Vol. II. Fasc. I @ 10/-	5	10
Ditio Vol. II. Fasc. 2-4, @ 1/4	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ 10/- each	4	6
Vrhat Svayambhā Purāna, Fasc. 1-6 @ 10/-	3	12
Yogasāstra, Fasc. 1-3	3	12
<i>Tibetan Series.</i>				
Amarakosah	2	0
Baudhastotrasangraha, Vol. I	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each	4	0
Nyayabindu Dharmakirti, Fasc. I	1	0
Pag-Sam S'hi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iā (Tib. & Sans. Avadāha Kalpalata) Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II. Fasc. 1-9 @ 1/- each	18	0
Shet-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/- each	14	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>				
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/-	4	0
Ain-i-Akbari, Fasc. 1-22 @ 1/8/- each	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2-each	36	0
Akbarnāmāh, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/- each	35	8
Akbarnāmāh English Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-7 ; Vol. III, Fasc. 1-2, @ 1/4/- each	21	4
Arabic Bibliography, by Dr. A Sprenger @ 10/-	0	10
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ 10/- each	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 @ 1/- each	2	0
Catalogue of Persia Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/- each	Rs. 3	
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix Fasc. 1-21 @ 1/8/- each	31	8
Faras Nama, Fasc. 2	1	0
Farnang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/- each	21	0
Fihrist-i-Tusi, or Tusy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Hadiqatu'L Haqiqat, (Text & Eng.)	3	8
History of Gujarat	1	0
Haft Asman, History of the Persian Masnawi, Fasc. I @ 12/- each	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/- each	7	8
Iqālnamah-i-Jabāngiri, Fasc. 1-8 @ 10/- each	1	14
Issbah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Ma'ssir-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1-2 @ 2 each	5	0
Massir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol II, Fasc. 1-9 ; Vol. III, 1.10 ; Index to Vol. I. Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II. Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/- each	35	0
Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1-2, @ 1/4/- each	2	8

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied

		Rs.	A.
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila, Fasc. 1-2	...	2	0
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 10/- each	...	9	6
Ditto (English), Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 8 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/- each	...	15	0
Muntakhabu-l-Lucāb, Fasc. 1-19 @ 10/- each	...	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1-2 @ 1/- each	...	2	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1	...	0	10
Nizāmi's Khiradnāmāh-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 12 each	...	1	8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan	...	1	0
Qawaninu's-Sayyad of Khuda Yar Khan Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut-Col D. C. Phillott	...	5	0
Riyāzu-s-Salāqin, Fasc. 1-5 @ 10/- each	...	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/-	...	5	0
Tadhkira-i-Khushnavisan	...	1	0
Tabaqat-i-Nāsiri, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	...	14	0
Ditto Index	...	1	0
Tārikh-i-Firuz Shāhi of Ziyād-dim Barni Fasc. 1-7 @ 10/- each	...	4	6
Tārikh-i-Firuzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fasc. 1-6 @ 10/- each	...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/- each	...	3	0
The Mabani 'L Lughat : A Grammar of the Turki Language in Persian	...	0	8
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. @ 1/-	...	1	0
Wis-o-Rāmin, Fasc. 1-5 @ 10/- each	...	3	2
Zafarnāmāh, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 10/- each	...	10	10

ASIATIC SOCIETIES PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/- each ... 20 0
 2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1904 @ 1/8/- per No.
 3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8) 1875 (7), 1876 (7) 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.*
4. Journal and Proceedings. N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 9905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
 5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to members.
 6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 3 0
 7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910 ... 8 0
 8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4 to. @ 6/- each ... 18 0
 9. Kacmiracobdamta, Parts I and II @ 1/8/- ... 3 0
 10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-35 @ 1/- each ... 35 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N. B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the 'Treasurer, Asiatic Society,' only, 31-10-11.

Books are supplied by V. P. P.